

**ЗАХИСТ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ
ВІДПОВІДНО ДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ
З ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ІНШИХ СТАНДАРТІВ
РАДИ ЄВРОПИ
ПОСІБНИК**

Доктор Костас Параскева

Україномовне видання

ISBN 978-966-937-211-6

*Погляди, викладені у цьому посібнику,
є відповідальністю автора
і необов'язково відтворюють офіційну
позицію Ради Європи.*

Всі права захищено.

Жодна частина цього видання не може бути
переведена, відтворена або передана
в будь-якій формі або будь-якими засобами,
електронними (CD-ROM, Інтернет тощо) або
механічними, включаючи фотокопіювання,
запис або будь-який носій інформації або
систему пошуку, без попереднього дозволу
в письмовій формі від Проекту Ради Європи
«Посилення захисту прав людини
внутрішньо переміщених осіб в Україні»
(Internally.Displaced.Persons@coe.int).

Фото на обкладинці: Анастасія Власова
(фото ВПО), shutterstock (фото Європейського
суду з прав людини)

Макетування та верстка:
Видавництво «Право»

© Проект Ради Європи «Посилення
захисту прав людини внутрішньо
переміщених осіб в Україні»,
травень 2017

Ця публікація підготовлена як складова Проекту Ради Європи «Посилення захисту прав людини внутрішньо переміщених осіб в Україні», що реалізується в межах Плану дій Ради Європи для України 2015–2017. Однією з цілей Проекту є сприяння удосконаленню нормативно-правової бази України у сфері захисту прав людини внутрішньо переміщених осіб (ВПО) відповідно до європейських та інших міжнародних стандартів. Проект спрямований на зміцнення потенціалу відповідних зацікавлених сторін у цій галузі, а також підвищення обізнаності про становище ВПО, зокрема, про їх права та перешкоди, з якими вони стикаються при реалізації своїх прав на практиці. Проект також сприяє розвитку ініціатив та формуванню політики щодо інтеграції ВПО на місцевому і регіональному рівнях. Більш детальну інформацію про Проект можна знайти на його веб-сторінці: <http://www.coe.int/uk/web/kyiv/idps>

ACCESS

Центр з адвокації стандартів Ради Європи (The Advocacy Centre on Council of Europe Standards, ACCESS) – неурядова організація, розташована в місті Страсбург. Її завдання – сприяти утвердженню європейської системи прав людини в державах-членах Ради Європи. Центр з адвокації стандартів Ради Європи має місію, спрямовану на спрощення доступу національних громадських організацій до Ради Європи (РЕ), та співпрацює з НУО на низовому рівні та громадянськими мережами з метою підвищити довготермінову спроможність стратегічного співробітництва громадських організацій із Радою Європи. Центр з адвокації стандартів Ради Європи підвищує рівень технічних знань про стандарти і механізми моніторингу РЕ та допомагає налагоджувати зв'язки між громадськістю та Радою Європи шляхом проведення навчань, сприяє обміну досвідом між РЕ і НУО, допомагає партнерам із національних НУО готувати проекти звітів і подавати їх, а також розробляти публікації та керівництва щодо Ради Європи.

Костас Параскева

Костас Параскева – експерт Центру з адвокації стандартів Ради Європи і лектор публічного права в Кіпрському університеті, а також адвокат і член Комітету Ради Європи з питань запобігання катуванням (КЗК). Фахівець у сфері захисту прав людини за Європейською конвенцією з прав людини (ЄКПЛ), який зарекомендував себе як учений-теоретик та спеціаліст-практик. Костас регулярно виступає захисником заявників у Європейському суді з прав людини і надає правові консультації щодо різних аспектів судових розглядів у ЄСПЛ. Він є автором низки книжок, статей та розділів щодо різноманітних питань у галузі прав людини, а також проводить навчання щодо ЄСПЛ для Ради Європи, ОБСЄ і різних НУО. До сфери його наукових зацікавлень входять європейська система захисту прав людини, ефективне застосування та імплементація норм прав людини, а також право на доступ до правосуддя і відшкодування.

Подяки

Автор висловлює вдячність Єлені Мелеагру за її цінні коментарі та допомогу у створенні цього посібника. Її досвід щодо застосування ЄКПЛ у сфері права на володіння своїм майном та права на повагу до житла був дуже корисним для цього видання. Також автор хотів би подякувати Емілі Сотеріу за її допомогу в проведенні дослідницької роботи під час створення посібника та за її коментарі, що завжди були доречними. Автор так само висловлює вдячність колегам із Центру з адвокації стандартів Ради Європи, що сприяли появі цього посібника, надавши цінні поради, зауваження до нього та здійснивши його коригування.

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

CEDAW	Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок
CERD	Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації
АКПЛ	Американська конвенція про права людини
АХПЛН	Африканська хартія прав людини і народів
ВПО	внутрішньо переміщена особа
ЄКомПЛ	Європейська комісія з прав людини
ЄКПЛ	Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини)
ЄКСП	Європейський комітет із соціальних прав
ЄСПЛ	Європейський суд з прав людини
ЄСХ	Європейська соціальна хартія
ЄСХ(п)	Європейська соціальна хартія (переглянута)
ЗДПЛ	Загальна декларація прав людини
КМ	Комітет міністрів
МПГПП	Міжнародний пакт про громадянські і політичні права
МПЕСКП	Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права
НУО	неурядова організація
ОБСЕ	Організація з безпеки і співробітництва в Європі
ООН	Організація Об'єднаних Націй
ПАРЕ	Парламентська асамблея Ради Європи
РЕ	Рада Європи

Зміст

I. ВСТУП	7
1. Огляд внутрішнього переміщення у державах-членах РЕ	8
2. Мета посібника	10
3. Керівні принципи з питання переміщення осіб усередині країни та Принципи Пін'єйру	11
4. Стандарти РЕ і практика ЄСПЛ щодо внутрішнього переміщення	14
5. Відповідальність держави за ВПО	17
6. Визнання статусу ВПО: реєстрація, видача і заміна громадянських документів, збір даних	18
7. Підвищення обізнаності та навчання щодо прав ВПО	20
II. ПРАВО НА ВОЛОДІННЯ СВОЇМ МАЙНОМ	22
1. Вступ	22
2. Право на володіння своїм майном відповідно до статті 1 Першого протоколу до ЄКПЛ	25
3. Право ВПО на мирне володіння власним майном	29
4. Екстратериторіальна юрисдикція	31
5. Майно: обґрунтовані заяви відповідно до статті 1 Першого протоколу до ЄКПЛ	35
6. Самостійне значення поняття «майно»	39
7. Право на володіння своїм майном	43
8. Порушення статті 1 Першого протоколу до ЄКПЛ	46
9. Правовий захист у випадках порушень права власності	51
10. Застосування практики ЄСПЛ в контексті переміщення	57
<i>а. «Кіпрські справи»</i>	57
<i>б. Справи, що стосуються знищення майна на південному сході Туреччини</i>	60
<i>в. Нещодавні справи ЄСПЛ</i>	61
11. Реституція і компенсація	63
III. ПРАВО НА ЖИТЛО ВІДПОВІДНО ДО ЄКПЛ	68
1. Право ВПО на повагу до сімейного життя та житла	71
<i>а. Поняття «дому» в контексті переміщення</i>	71
<i>б. Порушення прав ВПО, передбачених статтею 8 ЄКПЛ</i>	73
2. Засоби правового захисту в разі порушення права на житло	77
3. Справи Кіпру	80
4. Стандарти РЕ: право ВПО повернутися у свої домівки	81
IV. СІМЕЙНЕ ЖИТТЯ ТА ЗНИКЛІ БЕЗВІСТИ ОСОБИ	83
1. Сімейне життя відповідно до практики ЄСПЛ	87
2. Зниклі особи та порушення статей 2, 3, 5 і 13 ЄКПЛ	89

<i>a. Процедурні вимоги до ефективного розслідування згідно зі статтею 2 ЄКПЛ</i>	89
<i>c. «Кіпрські справи»</i>	92
<i>d. Юрисдикція ratione temporis</i>	94
<i>e. Правило шести місяців відповідно до статті 35.1 ЄКПЛ</i>	95
<i>e. Паліч проти Боснії і Герцеговини</i>	97
3. Документи ПАРЕ та Комітету міністрів щодо насильницьких зникнень	98
V. СВОБОДА ПЕРЕСУВАННЯ	101
1. Протокол №4, стаття 2 ЄКПЛ	101
VI. ВИБОРЧІ ПРАВА ВПО	104
1. Стаття 3 Першого протоколу до ЄКПЛ	106
<i>a. Активний аспект: право голосу</i>	107
<i>b. Пасивний аспект: право балотуватися на виборах</i>	108
2. Рекомендації РЕ	110
VII. ЗАХИСТ ВІД ДИСКРИМІНАЦІЇ	112
1. Стаття 14 ЄКПЛ і стаття 1 Протоколу №12 до ЄКПЛ	113
VIII. СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ВПО	117
1. Житло, придатне для проживання, та нормальні умови проживання	118
2. Доступ до охорони здоров'я	121
3. Доступ до їжі та води	124
4. Доступ до освіти та професійного навчання	126
5. Доступ до працевлаштування та соціального захисту	129
6. Доступ до правосуддя	132
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	134
ПЕРЕЛІК СПРАВ	139

I. ВСТУП

Внутрішньо переміщені особи (ВПО) – це особи, яких змусили полишити свої будинки або місця постійного проживання та переміститися до іншої частини їхньої власної країни¹. Такі особи вирушають у дорогу у зв'язку зі збройним конфліктом, проявами етнічного насильства, порушеннями прав людини або наслідками природних катастроф, а також у разі очікування на ці події. Таких осіб варто відрізнити від осіб, що добровільно полишили власні домівки з метою покращити своє соціальне або економічне становище. Двома основними ознаками ВПО є вимушена природа їхнього від'їзду та факт того, що вони залишаються у власній країні.

— ВПО не слід плутати з біженцями, оскільки відповідно до міжнародного права це дві окремі категорії. Біженці (на відміну від ВПО) перетинають міжнародні кордони. Згідно із Конвенцією ООН про статус біженців від 1951 року «біженцем» є особа, яка «через обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань за ознакою расової належності, релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи чи політичних поглядів знаходиться за межами країни своєї національної належності і не в змозі користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися таким

¹ Відповідно до Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи 2006(6) і *Керівних принципів ООН з питань про переміщення осіб усередині країни* внутрішньо переміщеними особами вважають «людину чи групу людей, які були змушені або зобов'язані покинути чи залишити свої будинки або місця звичайного проживання, зокрема внаслідок або щоб уникнути наслідків збройного конфлікту, проявів насильства, порушень прав людини, стихійних або створених людиною лих, і які не перетинали міжнародно визнаних державних кордонів».

захистом внаслідок таких побоювань; або, не маючи визначеного громадянства і знаходячись за межами країни свого колишнього місця проживання в результаті подібних подій, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок таких побоювань»².

— Якщо особи, переміщені з їхніх домівок, не мають можливостей або бажання переходити через кордон, вони не вважатимуться біженцями навіть попри те, що їх та біженців об'єднуватиме багато схожих обставин та проблем. Більшість ВПО – це громадяни країни, у якій вони продовжують перебувати, і через це категорія таких осіб має ті ж самі права, що й інші громадяни країни. Водночас їхні основні і нерідко досить серйозні потреби в спеціалізованому захисті привертають до таких осіб та їхнього становища міжнародну увагу. Країна, у якій відбувається переміщення, несе основну відповідальність за захист ВПО.

1. Огляд внутрішнього переміщення у державах-членах РЄ

— У звіті ООН під назвою «*Global Trends*» (2016 р.) зазначено, що загальна кількість ВПО становила приблизно 41 мільйон осіб (у чотири рази більше, ніж десять років тому, тобто у 2005 році). Цей показник – найвищий за усю історію фіксації кількості ВПО. У висновку також йшлося про те, що у середині 1990-х років переміщення відбувалося у зв'язку з конфліктами, переслідуваннями і катастрофами. Проте кількість таких випадків почала особливо зростати з 2010 року³. Цю ситуацію можна пояснити трьома причинами: 1) конфлікти, що призводять до значних потоків біженців, наприклад, як це відбувається в Сомалі та Афганістані, де точаться тривалі конфлікти; 2) радикально нові конфлікти або поновлене розгорання старих конфліктів чи небезпечних ситуацій, що виникають усе частіше; 3) низький рівень знаходження рішень щодо таких криз, у зв'язку із чим переміщення стають затяжними⁴.

— Згідно з підрахунками ПАРЕ на початку 2014 року⁵ близько 2,5–2,8 мільйонів європейців були внутрішньо переміщеними осо-

2 Конвенція ООН 1951 року про статус біженців, пункт 2 частини «А» статті 1.

3 УВКБ, «*Global Trends: Forced Displacement in 2015*», 20 червня 2016 року, <http://www.unhcr.org/en-us/statistics/unhcrstats/576408cd7/unhcr-global-trends-2015.html>

4 УВКБ, «Global forced displacement hits record high», 20 червня 2016 року, <http://www.unhcr.org/en-us/news/latest/2016/6/5763b65a4/global-forced-displacement-hits-record-high.html>.

5 Рекомендація ПАРЕ 2026(2014), «Альтернативи неналежним за умовами центрам тимчасового розташування для ВПО та біженців», 18 листопада 2014 року.

бами в 11 із 47 держав-членів РЄ, як-от: Вірменія, Азербайджан, Боснія і Герцеговина, Хорватія, Кіпр, Грузія, Молдова, Російська Федерація, «Колишня Югославська Республіка Македонія», Сербія і Туреччина⁶. У Рекомендації ПАРЕ від 2009 року зазначено, що переважна більшість переміщених осіб була вимушена полишити власні домівки «протягом останніх 15–35 років унаслідок збройних конфліктів або випадків порушень прав людини, і для них проблема переміщення затягнулась»⁷. Окрім того, ці показники не враховують приблизно 1,8 мільйонів ВПО, що зареєстровані Міністерством соціальної політики з початку анексії Криму та початку збройного конфлікту на сході України у квітні 2014 року⁸.

— Такі показники можуть свідчити про лише приблизну кількість ВПО з огляду на складнощі під час фіксації кількості ВПО та відсутність систем збору даних в усіх відповідних державах-членах РЄ. Попри те, ПАРЕ охарактеризувала зростання кількості ВПО як «достатньо тривожну» тенденцію, беручи до уваги той факт, що велика кількість ВПО проживає в центрах тимчасового розташування, умови в яких визначено як «злиденні»⁹.

— Проблеми внутрішнього переміщення в Європі (за винятком поточного конфлікту в Україні, що розпочався нещодавно) мають затяжний характер; «лише для чверті від загальної кількості ВПО в Європі знайшли довготривале рішення в питанні переміщення, більшість із них перебуває на території Балканського півострова»¹⁰. Окремо підкреслено, що задля забезпечення повноцінного задоволення прав людини ВПО на території Європи необхідно об'єднати та активізувати зусилля місцевих, національних і міжнародних сторін з метою знаходження політичного рішення для затяжних конфліктів, покращити правову базу, а також укріпити волю та розширити спроможності усіх відповідних сторін для імплементації такої правової бази¹¹. Проте реальних рішень для ВПО досягти непросто доти, допоки не будуть усунуті основні причини переміщення, такі як затяжні конфлікти і етнічний поділ. Уряди де-

6 Див. також: ПАРЕ, документ № 11942, звіт «Забуті люди Європи: захист прав довготерміново переміщених осіб», 8 червня 2009 року, сторінка 8, пункт 2.

7 Рекомендація ПАРЕ 1877(2009), «Забуті люди Європи: захист прав довготерміново переміщених осіб», 24 червня 2009 року.

8 Проект РЄ «Посилення захисту прав людини внутрішньо переміщених осіб в Україні» у межах Плану дій РЄ для України на 2015–2017 роки, червень 2016 року, сторінка 4.

9 Рекомендація ПАРЕ 2026(2014), «Альтернативи неналежним за умовами центрам тимчасового розташування для ВПО та біженців», 18 листопада 2014 року, пункт 7.

10 ПАРЕ, документ № 11942, звіт «Забуті люди Європи захист прав довготерміново переміщених осіб», 8 червня 2009 року, сторінка 8.

11 Там само, пункт 6.

яких держав-членів Ради Європи досі не здійснюють ефективного контролю за усією своєю територією у зв'язку із триваючими та/або невирішеними конфліктами¹². Призупинення мирних переговорів або навіть відхід від наявних миротворчих механізмів чи механізмів розбудови миру, брак організованих механізмів примирення і постійна відсутність безпеки обмежують доступ ВПО до їхніх прав та заважають їхньому поверненню¹³.

2. Мета посібника

— Рада Європи (єдина європейська міждержавна організація, уповноважена на діяльність у сфері прав людини, верховенства права і демократії) розробила широку регіональну правову базу щодо стандартів прав людини. Окремо визначивши, що «внутрішньо переміщені особи мають особливі потреби через їхнє переміщення»¹⁴, Рада Європи робить значний внесок у захист ВПО, встановлюючи стандарти в цій сфері, проводячи моніторингові заходи, а також заходи щодо співпраці, що застосовуються та проводяться у 47 державах-членах Ради Європи.

— Оскільки цей посібник є узагальненням застосованих стандартів Ради Європи щодо захисту внутрішньо переміщених осіб, він відображає важливий регіональний внесок у розвиток міжнародних стандартів із питання про переміщення осіб усередині країни. Підвищуючи загальну поінформованість щодо таких стандартів, посібник має на меті сприяти імплементації в державах-членах Ради Європи та в інших країнах такого підходу до внутрішнього переміщення осіб, що був би заснований передусім на правах людини.

— І хоча головну увагу сконцентовано на *Керівних принципах ООН з питання про переміщення осіб усередині країни* (далі – *Керівні принципи*), позаяк цей документ є основним інструментом, призначеним виключно для вирішення ситуації ВПО, у цьому посібнику розглянуто також, скажімо, реакцію РЄ на ситуацію із ВПО з моменту ухвалення міжнародною спільнотою *Керівних принципів*. У виданні міститься огляд стандартів Комітету міністрів Ради

12 Рекомендація ПАРЄ 1877(2009), «Забуті люди Європи: захист прав довготерміново переміщених осіб», 24 червня 2009 року, пункти 7–8.

13 Там само, пункт 7.

14 РЄ, Комітет міністрів, Рекомендація Комітету міністрів (2006)6 щодо внутрішньо переміщених осіб від 5 квітня 2006 року.

Європи і Парламентської асамблеї Ради Європи та звернення до інших відповідних моніторингових органів, зокрема до Європейського комітету із соціальних прав. У зв'язку із тим, що ЄКПЛ має першорядне значення у європейському правовому порядку, багато посилань на відповідну практику Європейського суду з прав людини щодо стверджуваних порушень, які стали наслідком внутрішнього переміщення.

— Цей посібник можна застосовувати як інструмент для навчання всіх відповідних сторін щодо прав людини ВПО та функцій різноманітних учасників у питанні захисту таких прав. Його також можна використовувати як адвокаційний інструмент для інформування національних органів влади держав-членів РЄ про їхні зобов'язання перед ВПО та усунення будь-яких прогалин у відповідних нормативно-правових базах.

— Відтак цей посібник прагне підтримати та скерувати правників-практиків, законотворців та осіб, відповідальних за формування політики, представників національних та місцевих органів влади, громадськості і власне ВПО на краще розуміння прав людини ВПО в Європі та налагодження наявних інструментів для забезпечення захисту цих прав.

3. Керівні принципи з питання переміщення осіб усередині країни та Принципи Пін'єйру

— Основний міжнародний документ, що стосується питань переміщення, – *Керівні принципи ООН з питання про переміщення осіб усередині країни*¹⁵. У ньому встановлено мінімальні стандарти захисту ВПО. Ці принципи не носять обов'язкового характеру, проте вони мають в своїй основі міжнародні угоди у сфері прав людини і міжнародне гуманітарне право й розглядаються ключовими міжнародними форумами як «важлива міжнародна основа для захисту внутрішньо переміщених осіб»¹⁶. Згадані принципи пропонують важливі інструменти та стандарти вирішення ситуацій вну-

15 ООН, Керівні принципи з питання переміщення осіб усередині країни, документ ООН E/CN.4/1998/53/Add.2 (1998 рік).

16 Підсумковий документ Всесвітнього саміту 2005 року, Документ ООН A/60/L.1, пункт 132; Резолюція Ради ООН з прав людини 6/32 (2007 рік), пункт 5; Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 62/153 (2008 рік), пункт 10.

трішнього переміщення, набуваючи все більшого визнання з боку міжнародної спільноти¹⁷. Висловлюється думка, що хоча Керівні принципи не є юридично обов'язковими, вони все ж таки мають правове значення¹⁸.

— У Керівних принципах внутрішньо переміщеними особами вважають «людину чи групу людей, які були змушені або зобов'язані покинути чи залишити свої будинки або місця звичайного проживання, зокрема внаслідок або щоб уникнути наслідків збройного конфлікту, проявів насильства, порушень прав людини, стихійних або створених людиною лих, і які не перетинали міжнародно визнаних державних кордонів»¹⁹. Рада Європи також прийняла таке визначення, закликаючи держави-члени дотримуватися Керівних принципів та запроваджувати їх у національне законодавство²⁰.

— У визначенні поняття «ВПО» зроблено акцент на двох аспектах. Перший пов'язаний із примусовою або недобровільною природою внутрішнього переміщення і передбачає лише орієнтовний перелік можливих причин переміщення, оскільки вони можуть бути різноманітними. Другий стосується територіального характеру внутрішнього переміщення, адже зазначено, що воно відбувається в межах національних кордонів. Причини, через які ВПО вимушено полишили власні домівки, у багатьох випадках схожі з причинами біженців, однак перші не перетинали міжнародного кордону. Згідно із Поясненням до Керівних принципів, територіальну вимогу буде дотримано навіть у випадках, якщо переміщені особи, які змушені пересуватися транзитом через територію сусідньої держави з метою потрапити до безпечної частини власної країни, згодом не можуть повернутися до місця свого походження. Так само вимога щодо територіального принципу може застосовуватись до тих осіб, які добровільно поїхали до іншої частини власної країни, але не можуть повернутися додому, оскільки події, що сталися за їхньої відсутності, роблять таке повернення неможливим²¹.

17 Рекомендація ПАРЕ 1631(2003), Внутрішнє переміщення в Європі, 25 листопада 2003 року, пункт 9.

18 Келін У., «How Hard is Soft Law?», Recent Commentaries about the Nature and Application of the Guiding Principles on Internal Displacement, Brookings – CUNY Project on Internal Displacement, квітень 2002 року.

19 Керівні принципи з питання про переміщення осіб усередині країни, Вступ, пункт 2.

20 РЕ, Комітет міністрів, Рекомендація (2006)6 щодо внутрішньо переміщених осіб, 5 квітня 2006 року; а також РЕ, Комітет міністрів, Пояснювальний меморандум до Рекомендації 2006(6), Додаток СМ(2006)35 від 5 квітня 2006 року.

21 Келін У., «How Hard is Soft Law?», Recent Commentaries about the Nature and Application of the Guiding Principles on Internal Displacement, Brookings – CUNY Project on Internal Displacement, квітень 2002 року, сторінки 4–5.

— *Керівні принципи* містять поради як щодо гарантій, які повинні бути доступними для попередження, полегшення та припинення внутрішнього переміщення, так і щодо стандартів, які стосуються надання гуманітарної допомоги²². Принцип 5 Керівних принципів ООН виглядає таким чином: «Усі органи влади і міжнародні організації зобов'язані за будь-яких обставин виконувати і забезпечувати виконання своїх зобов'язань за міжнародним правом (у тому числі міжнародними договорами у сфері прав людини та міжнародним гуманітарним правом), із тим щоб запобігати ситуаціям, які можуть призвести до переміщення осіб, та уникати їх».

— *Керівні принципи* забороняють свавільне переміщення, яке має місце, поміж іншим, у разі збройних конфліктів; у випадках «етнічних чисток» або інших подібних практик; у разі природних катастроф (окрім випадків, коли таке переміщення здійснюється з метою забезпечення безпеки і здоров'я відповідних осіб); а також тоді, коли переміщення застосовують як захід масового покарання²³. Відповідно до принципу 6.3 переміщення не повинно тривати довше того часу, упродовж якого існують відповідні обставини. *Керівні принципи* також закликають держави проаналізувати наявність інших «можливих альтернативних рішень», які дозволили б взагалі уникнути переміщення, а в разі, коли такого переміщення уникнути неможливо, вжити всіх необхідних заходів для зведення переміщення та його негативних наслідків до мінімуму. Для держав також передбачено вимогу надати переміщеним особам належні умови проживання «тією мірою, яка є максимально можливою з практичної точки зору»²⁴. Крім того, переміщення не повинні здійснюватися в такий спосіб, який би порушував право на життя, повагу до людської гідності, свободу та безпеку²⁵, а на держави покладається зобов'язання захищати «від переміщень корінних жителів, представників меншин, селян [...] та інших осіб, які перебувають в особливій залежності від своїх земель і прив'язані до них»²⁶.

— Іншим відповідним документом, який було розроблено для захисту ВПО, є «*Принципи ООН з питань реституції житла та майна*

22 Інститут Брукінгс, «*Protecting Internally Displaced Persons: A Manual for Law and Policymakers*», Brookings-Bern Project on Internal Displacement, жовтень 2008 року, сторінка 4.

23 Керівні принципи з питання про переміщення осіб усередині країни, Принцип 6.1 і 2.

24 Там само, Принцип 7.2.

25 Там само, Принцип 8.

26 Там само, Принцип 9.

біженців і переміщених осіб»²⁷, відомі як «Принципи Пін'єйру». Вони встановлюють стандарти та містять настанови щодо ситуації втрати майна і домівок у контексті переміщення. Відповідно до ЄКПЛ ці принципи є «найбільш повними стандартами у цій сфері»²⁸.

4. Стандарти РЄ і практика ЄСПЛ щодо внутрішнього переміщення

— Рада Європи проявляє все більший інтерес до питання ВПО, оскільки велика кількість громадян у держав-членах не має можливості повноцінно захистити власні права людини внаслідок того, що такі особи були змушені полишити свої будинки або місця постійного проживання, не перетинаючи міжнародно визнаних державних кордонів.

— ПАРЄ ухвалила низку рекомендацій і резолюцій із питань щодо ВПО. Вона послідовно закликає уряди шукати довготривалі рішення щодо повернення, місцевої інтеграції або інтеграції в іншій частині своєї країни осіб, що були переміщені, а також гарантувати захист їхніх прав згідно із положеннями відповідних документів РЄ, дотримуючись при цьому *Керівних принципів ООН з питання про переміщення осіб усередині країни*.

— У 2006 році Комітет міністрів Ради Європи ухвалив Рекомендацію CM/Rec (2006)6, у якій було узгоджено перелік із 13 рекомендацій щодо ВПО, що ґрунтувалися на Керівних принципах ООН з питання про переміщення осіб усередині країни. Крім того, у згаданій Рекомендації було підкреслено зобов'язання держав-членів Ради Європи²⁹.

— Ця Рекомендація не лише інтегрує *Керівні принципи ООН* до європейського контексту, але й наголошує на зобов'язаннях держав-членів РЄ, що перевищують рівень зобов'язань, відображе-

27 Підкомісія ООН щодо заохочення та захисту прав людини, Резолюція 2005/21, «Принципи ООН з питань реституції житла та майна біженців і переміщених осіб», прийняті 11 серпня 2005 року (далі – Принципи Пін'єйру).

28 Рішення у справах «Саргсян проти Азербайджану» (*Sargsyan v. Azerbaijan*), № 40167/06 [ВП], 16 червня 2015 року, пункт 96, і «Чірагов та інші проти Вірменії» (*Chiragov and Others v. Armenia*), № 13216/05 [ВП], 16 червня 2015 року, пункт 98.

29 РЄ, Комітет міністрів, Рекомендація Комітету міністрів (2006)6 щодо внутрішньо переміщених осіб від 5 квітня 2006 року.

них у Керівних принципах. І хоча прийняття Рекомендації не створює нових юридичних зобов'язань для держав, процес розробки і ухвалення Рекомендацій, які необхідно затвердити консенсусом, зумовлює той факт, що держави-члени вже погодилися докладати зусиль у напрямку розвитку відповідної сфери відносин і можуть бути у стані попередньої готовності для реагування на пропозиції.

— ВПО у державах-членах РЄ отримують додатковий захист своїх основоположних прав відповідно до ЄКПЛ, яка беззаперечно залишається найбільш ефективним інструментом захисту ВПО у Європі. На думку ЄСПЛ, Європейська конвенція – це «конституційний інструмент європейського суспільного порядку (*ordre public*)» у сфері прав людини³⁰. Оскільки всі держави-члени РЄ приєдналися до ЄКПЛ, кожна окрема ВПО, що належить до юрисдикції держави-члена РЄ, має право на захист усіх прав і свобод за ЄКПЛ, як це передбачено статтею 1. Крім того, вона має право на подання скарги до ЄСПЛ у Страсбурзі. У цьому посібнику зазначено, що ЄСПЛ ухвалив низку принципово нових прецедентних рішень, завдяки яким було встановлено численні порушення прав людини ВПО, що були спричинені саме переміщенням таких осіб.

— Вперше ЄСПЛ розглядав справи, що стосуються майнових та житлових прав осіб, переміщених унаслідок міжнародного збройного конфлікту, в контексті окупації північної частини Кіпру. У своїх нещодавніх справах, які стосувалися ВПО, зокрема у справах «Саргсян проти Азербайджану» (*Sargsyan v. Azerbaijan*)³¹ і «Чірагов та інші проти Вірменії» (*Chiragov and Others v. Armenia*)³² ЄСПЛ окремо зазначив, що вперше він розглядав право переміщених осіб на повагу до їхнього житла і майна у справі «Лоїзиду проти Туреччини» (*Loizidou v. Turkey*)³³. Унаслідок окупації турецькими військовими території північного Кіпру значну кількість правових питань, що безпосередньо стосувалися ВПО, спочатку було поставлено в скаргах до ЄСПЛ, які проти Туреччини подавала Республіка Кіпр³⁴ і окремі кіпріоти-греки (див., наприклад, екстратериторіальне застосування

30 Рішення у справах «Лоїзиду проти Туреччини» (*Loizidou v. Turkey*), № 15318/89 (попередні заперечення), 23 березня 1995 року, пункт 75.

31 Рішення у справі «Саргсян проти Азербайджану» (*Sargsyan v. Azerbaijan*), № 40167/06 [ВП], 16 червня 2015 року, пункт 177.

32 Рішення у справі «Чірагов та інші проти Вірменії» (*Chiragov and Others v. Armenia*), № 13216/05 [ВП], 16 червня 2015 року, пункт 129.

33 Рішення у справі «Лоїзиду проти Туреччини» (*Loizidou v. Turkey*), № 15318/89 (суть), 18 грудня 1996 року.

34 Див., наприклад, справи без рішення, подані до Європейської комісії з прав людини, зокрема справу «Кіпр проти Туреччини», № 6780 і 6950/75 (рішення ЄКомПЛ), 26 травня 1975 року, і «Кіпр проти Туреччини», № 8007/77 (ЄКомПЛ, ріш.).

ЄСПЛ, вичерпання національних засобів правового захисту, право на володіння своїм майном, право на житло, особи, що зникли безвісти тощо). Відтак у зв'язку із тим, що велика кількість принципово нових прецедентних рішень ЄСПЛ щодо переміщень стосувалася Кіпру, у цьому посібнику було дійсно необхідним систематично посилатися на «кіпрські справи».

— Окрім ЄКПЛ існують інші документи РЄ, що мають обов'язкову юридичну силу для держав-членів³⁵, а також низка механізмів РЄ для моніторингу дотримання країнами зобов'язань відповідно до цих документів. Особливо важливим є захисний механізм, який передбачено Європейською соціальною хартією та її переглянутою редакцією. Європейський Комітет із соціальних прав (ЄКСП) контролює, як країни дотримуються цих Хартій, шляхом отримання періодичних доповідей та колективних скарг. Що стосується останніх, то подавати колективні скарги можуть міжнародні НУО, що зазначені як такі, що мають право співпрацювати з ЄКСП, а також окремі національні НУО, професійні спілки та організації роботодавців. Одна з таких скарг, пов'язаних із внутрішнім переміщенням, стосувалася рішення, винесеного у 2010 році у справі «*Міжнародний центр з питань житлових прав та виселень проти Хорватії*» (*Centre on Housing Rights and Evictions v. Croatia (COHRE), колективна скарга, № 52/2008*).³⁶

— Окрім того, існує низка тематичних документів і моніторингових механізмів РЄ, що стосуються спеціальних потреб, вразливостей та потенційних порушень прав ВПО, зокрема такі:

- ▶ Європейська хартія регіональних мов або мов меншин
- ▶ Рамкова конвенція про захист національних меншин
- ▶ Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми
- ▶ Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами
- ▶ Європейська комісія проти расизму та нетерпимості

Усі перелічені стандарти буде досліджено в тематичних розділах цього посібника.

³⁵ У них, зокрема, йдеться про застосування Європейської конвенції про захист національних меншин; Європейської соціальної хартії (переглянутої), Європейської конвенції про здійснення прав дітей; Європейської конвенції про заходи щодо протидії торгівлі людьми.

³⁶ Європейський Комітет із соціальних прав, рішення по суті: Міжнародний центр з питань житлових прав та виселень проти Хорватії (ЦЖПВ), колективна скарга № 52/2008, 22 червня 2010 року.

5. Відповідальність держави за ВПО

— На відміну від біженців, які перебувають під захистом Женевської конвенції 1951 року про статус біженців, ВПО не захищені жодним міжнародним юридично зобов'язальним документом³⁷. Як наслідок, ефективний захист ВПО дуже сильно залежить від держави, у якій такі особи перебувають, і тому проблема ВПО часто сприймається як внутрішнє питання відповідної країни й отримує набагато менше уваги з боку міжнародної спільноти, ніж питання біженців. ВПО можуть досить просто маргіналізуватися у власній країні, проживаючи у важких умовах, маючи невизначений правовий статус, нечітко окреслені права у національному законодавстві та незадовільний захист правових, соціальних, економічних і політичних прав³⁸.

— ВПО мають особливі потреби: переміщення розриває сімейні та суспільні зв'язки; воно призводить до безробіття та обмежує доступ до землі, освіти, їжі та житла; ВПО також винятково вразливі до насильства та експлуатації. Позбавлені житла та звичних джерел харчування, води, медикаментів і грошей, ВПО, беззаперечно, мають серйозні та нагальні матеріальні потреби. Отже, загальна риса ВПО полягає в тому, що вони вразливі, залежать від державної допомоги та потребують адресної допомоги³⁹.

— Питання щодо того, кому надають статус ВПО, загалом є внутрішньою справою відповідної країни⁴⁰. Попри це, визначення ВПО в національному правовому порядку має першочергове значення для з'ясування, кого саме вважають ВПО у цій країні. Основна мета правового визначення ВПО полягає у встановленні і забезпеченні унікальних потреб таких осіб, а не наданні їм привілейованого статусу. Надання ВПО правового визнання автоматично означає, що таких осіб відокремлюють від загального населення, їхні потреби окреслюють, а на держави, що взяли на себе зобов'язання вирішувати проблеми ВПО та полегшувати їхнє тяжке становище, можна тиснути із більшою силою. Проте державам варто з великою обережністю формулювати визначення ВПО для того, щоб уникнути

37 Рекомендація ПАРЄ 1631(2003), Внутрішнє переміщення в Європі, 25 листопада 2003 року, пункт 3.

38 Там само, пункт 6.

39 Рекомендація ПАРЄ 1877(2009), «Забуті люди Європи: захист прав довготерміново переміщених осіб», 24 червня 2009 року, пункт 4.

40 Рекомендація ПАРЄ 1631(2003), Внутрішнє переміщення в Європі, 25 листопада 2003 року, пункт 3.

створення системи, у якій присвоєння або надання правового статусу ВПО буде умовою для реалізації їхніх прав. Як зазначалося раніше, переміщення – це фактичний стан, що має правові наслідки⁴¹.

— Однак інколи відповідні держави відмовляються визнавати вразливість та спеціальні потреби переміщених осіб та часто не вживають необхідних заходів для вирішення їхніх проблем. Попри цей факт ВПО у державах-членах Ради Європи повинні мати можливість користуватися власними правами і свободами, зазначеними у ЄКПЛ, як це передбачено статтею 1 ЄКПЛ⁴², оскільки в іншому разі існує вірогідність, що держави-члени будуть визнані Європейським судом з прав людини винними у порушенні прав людини ВПО.

6. Визнання статусу ВПО: реєстрація, видача і заміна громадянських документів, збір даних

— Принцип 20 *Керівних принципів ООН щодо переміщення усередині країни* виглядає таким чином:

1. Кожна особа має право на визнання її правосуб'єктності незалежно від місця перебування.

2. Із метою забезпечення цього права переміщеним усередині країни особам відповідні органи влади видають усі документи, необхідні для реалізації і здійснення їхніх законних прав, а саме: паспорти, посвідчення особи, свідоцтва про народження та свідоцтва про шлюб. Зокрема, органи влади сприяють видачі нових документів або заміні документів, загублених під час переміщень, без будь-яких необґрунтованих вимог, таких як вимога повернення на місце звичайного проживання для отримання цих або інших необхідних документів.

3. Жінки і чоловіки мають рівні права на отримання таких необхідних документів і мають право на те, щоб такі документи було виписано на їхнє ім'я.

41 Інститут Брукінгс, «*Protecting Internally Displaced Persons: A Manual for Law and Policymakers*», Brookings-Bern Project on Internal Displacement. Жовтень 2008 року, сторінка 17.

42 РЕ, Комітет міністрів, Пояснювальний меморандум до Рекомендації Комітету міністрів (2006)6, Додаток СМ(2006)36 від 8 березня 2006 року.

Крім того, що стосується окупованих територій у міжнародному збройному конфлікті, то пункт 2 статті 50 Четвертої Женевської конвенції передбачає, що «окупаційна держава повинна вжити всіх необхідних заходів для полегшення процедури встановлення особи дітей та реєстрації їхніх сімейних зв'язків»⁴³.

— Часто трапляється так, що реєстрація ВПО є методом визначення ВПО. Необхідно надати державам можливість визначити спеціальні потреби таких осіб та відповідним чином планувати способи реагування, що включатимуть у себе належні заходи. Реєстрація може допомогти державам визначити кількість, місце розташування та основні демографічні характеристики ВПО, а також запобігти доступу шахраїв до обмеженої гуманітарної допомоги та полегшити видачу і заміну громадянських документів⁴⁴. Реєстрація повинна бути цільовою, не перевантаженою бюрократичними процедурами, а також не має обмежувати доступ ВПО до дійсно потрібних їм пільг⁴⁵. Попри те, відмова ВПО у реєстрації не обмежує їхніх прав відповідно до міжнародного гуманітарного права та інших відповідних документів.

— Важливість забезпечення визнання статусу ВПО шляхом видачі або заміни усіх необхідних документів, що надають їм доступ до їхніх прав людини, у тому числі соціальних прав, підкреслено в Рекомендаціях Ради Європи, де йдеться про те, що такі документи потрібно видавати «якомога швидше після факту переміщення і без накладання необґрунтованих вимог»⁴⁶. Згідно з Пояснювальним меморандумом до Рекомендації Комітету міністрів щодо внутрішньо переміщених осіб, відсутність цих документів може частково або навіть повністю обмежити доступ до соціальних послуг, офіційного працевлаштування, користування банками і освітніми послугами, а також позбавити таких осіб можливості голосувати на виборах⁴⁷.

— Дуже часто ВПО втрачають документи, на кшталт свідоцтв про народження, паспортів, свідоцтв про укладення шлюбу, а також інших громадянських документів. Вони можуть бути втрачені або знищені

43 Конвенція про захист цивільного населення під час війни (Четверта Женевська конвенція), пункт 2 статті 50.

44 Інститут Брукінгс, «*Protecting Internally Displaced Persons: A Manual for Law and Policymakers*», Brookings-Bern Project on Internal Displacement. Жовтень 2008 року, сторінка 13.

45 Там само, сторінка 14.

46 РЄ, Комітет міністрів, Пояснювальний меморандум до Рекомендації Комітету міністрів (2006)6, Додаток СМ(2006)36 від 8 березня 2006 року.

47 Там само.

в той момент, коли внутрішньо переміщені особи полишають власні домівки. У Пояснювальному меморандумі зазначено, що з огляду на імплементацію принципу 20 *Керівних принципів ООН* «для видачі документів доцільно визнати де-факто адреси або (...) не брати оплати за видачу документів, якщо ці заходи можуть заважати ефективному доступу до них»⁴⁸. Комітет міністрів надалі рекомендує створювати спеціальні установи, що спростять видачу таких документів⁴⁹.

— Збір даних про ВПО, зокрема інформації про їхню кількість, місце перебування, умови або спеціальні потреби та вразливості, а також можлива подальша категоризація таких даних за віком, статтю та іншими демографічними показниками, є важливим елементом ефективного вирішення потреб ВПО за допомогою створення та імплементації законодавства та політики, спрямованих на їхні спеціальні потреби. Важливо оновлювати такі дані з метою фіксації змін у потребах ВПО. Збір інформації повинен розпочатися з моменту початку переміщення і тривати до моменту сталого отримання сутнісних рішень⁵⁰. Державам належить намагатися збирати інформацію про ВПО, у тому числі про тих ВПО, що проживають на територіях, на які не розповсюджується їхня влада⁵¹. І хоча про збір даних щодо ВПО в *Керівних принципах ООН* немає чітких вказівок, такий процес названо «надзвичайно важливим для практичної реалізації Керівних принципів»⁵².

7. Підвищення обізнаності та навчання щодо прав ВПО

— *Керівні принципи ООН з питання про переміщення осіб усередині країни* та Рекомендації РЄ щодо внутрішнього переміщення разом наголошують на тому, що національні органи держави, у якій відбувається внутрішнє переміщення осіб, несуть основну відповідальність за надання захисту та гуманітарної допомоги ВПО⁵³. І хоча *Керівні принципи ООН* та Рекомендації РЄ не містять

48 Там само.

49 Там само.

50 Інститут Брукінгс, «*Protecting Internally Displaced Persons: A Manual for Law and Policymakers*», Brookings-Bern Project on Internal Displacement. Жовтень 2008 року, сторінка 25.

51 Проект РЄ «Посилення захисту прав людини внутрішньо переміщених осіб в Україні» у межах Плану дій РЄ для України на 2015–2017 роки, червень 2016 року, сторінка 34.

52 Там само, сторінка 34.

53 РЄ, Комітет міністрів, Рекомендація (2006)6 щодо внутрішньо переміщених осіб, 5 квітня 2006 року; а також Керівні принципи, Принцип 5.

прямої згадки про потребу підвищення обізнаності та проведення навчання щодо ВПО, такі заходи потрібно вважати головними в питанні протидії наслідкам внутрішнього переміщення або такими, що стосуються таких наслідків⁵⁴.

— Положення про навчання щодо прав ВПО та супутніх проблем, пов'язаних із переміщенням, є ключовим елементом відповідальності, покладеної на держави у питанні вирішення проблем внутрішнього переміщення. Ухвалення державами законодавства та імплементації політики щодо ВПО буде недостатньо. Надзвичайно важливо, щоб посадові особи, відповідальні за впровадження таких документів, розуміли:

- a) особливі ризики і вразливості ВПО, що здатні обмежити їхні можливості користуватися власними правами;
- b) послугоувалися належними методами роботи при виконанні власних обов'язків щодо ВПО;
- c) бачили різницю між звичайними методами діяльності за нормальних умов і новими практиками та процедурами, що стосуються ВПО⁵⁵.

— Окрім навчання державних посадових осіб, відповідальних за імплементацію законів і практик щодо ВПО, першочергове завдання для урядів – усвідомити існування проблем із внутрішнім переміщенням і підвищувати національну поінформованість навколо цього питання з метою створення національного консенсусу та сприяння національній солідарності, яка є важливою, зокрема, для розвіювання забобонів, пов'язаних із переміщенням⁵⁶.

54 Проект РЕ «Посилення захисту прав людини внутрішньо переміщених осіб в Україні» у межах Плану дій РЕ для України на 2015–2017 роки, червень 2016 року, сторінка 115.

55 Інститут Брукінгс, «*Protecting Internally Displaced Persons: A Manual for Law and Policymakers*», Brookings-Bern Project on Internal Displacement. Жовтень 2008 року, сторінка 26.

56 Проект РЕ «Посилення захисту прав людини внутрішньо переміщених осіб в Україні» у межах Плану дій РЕ для України на 2015–2017 роки, червень 2016 року, сторінка 115–116.

II. ПРАВО НА ВОЛОДІННЯ СВОЇМ МАЙНОМ

1. Вступ

— Оскільки великій кількості людей доводиться втікати, переміщення, спричинене збройним конфліктом, ситуаціями загального насильства, порушеннями прав людини або природними чи техногенними катастрофами, неминуче призводить до вимушеного залишення як рухомого, так і нерухомого майна та втрати будинків. У контексті насильницького конфлікту і знищення майна порушення права на володіння своїм майном і права на приватне житло є звичайною річчю.

— У європейському контексті право на володіння своїм майном гарантоване відповідно до статті 1 Першого протоколу ЄКПЛ, у якій йдеться про таке:

Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений свого майна інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом або загальними принципами міжнародного права.

Проте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які, на її думку, є необхідними для здійснення контролю за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів.

— Право на повагу до приватного життя захищає стаття 8 ЄКПЛ, яка виглядає так:

1. Кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції. 2. Органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

— Ці обидва права також гарантовані міжнародними і регіональними документами у сфері прав людини, а також конституціями різних держав у всьому світі.

— У міжнародному праві право на володіння своїм майном закріплено статтею 17 Загальної декларації прав людини (ЗДПЛ), у якій зазначено, що «1. Кожна людина має право володіти майном як одноособово, так і разом з іншими. 2. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого майна».

— Право на володіння своїм майном також передбачає стаття 21 Американської конвенції з прав людини (АКПЛ) і стаття 14 Африканської хартії прав людини і народів (АХПЛН). У статтях 16 і 23 Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW) закріплено рівні права жінок на володіння та розпорядження власним майном, а в підпункті «v» пункту «d» статті 5 Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (CERD) передбачено право на володіння майном без дискримінації на підставі раси.

— Право на повагу до приватного життя гарантує стаття 12 ЗДПЛ, у якій зазначено, що «ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, таємницю його кореспонденції». Право на свободу від посягання на житло передбачене статтею 17 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (МПГПП) і статтею 11 АКПЛ.

— За умов відсутності конкретних та зобов'язальних міжнародних документів, що захищають права ВПО, *Керівні принципи* та

Принципи Пін'єйру встановлюють стандарти та надають рекомендації щодо ситуації, пов'язаної із втратою майна і житла в контексті переміщення. *Принципи Пін'єйру* застосовують не виключно до ВПО, вони зосереджені загалом на правах переміщених осіб (та біженців) на мирне користування власним майном і житлом, а також на правах на реституцію (і компенсацію) майна і житла, втраченого або полишеного внаслідок переміщення.

— Варто відзначити, що ЄСПЛ у своїх нещодавніх рішеннях у справах «*Саргсян проти Азербайджану*» (*Sargsyan v. Azerbaijan*) та «*Чірагов проти Вірменії*» (*Chiragov v. Armenia*) зазначив таке:

«Принципи з питань реституції житла та майна біженців і переміщених осіб»... є найбільш повними принципами вирішення цієї проблеми. Вони також відомі як «Принципи Пін'єйру» (Pinheiro principles). Ці принципи, засновані на існуючих нормах міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права, мають на меті служити для держав, установ ООН та ширших кіл міжнародної спільноти міжнародними стандартами і практичними рекомендаціями стосовно найоптимальніших шляхів вирішення складних юридичних і технічних питань, пов'язаних із реституцією житла та майна⁵⁷.

— РЄ усе частіше звертає увагу на повідомлення про складне становище переміщених осіб. Органи Ради Європи опублікували доповіді, рекомендації⁵⁸ та резолюції, що вирішують, поміж іншим, питання порушення прав переміщених осіб на володіння своїм майном і житлом та рекомендують відповідні заходи, які держави-члени повинні запровадити для того, щоб попередити такі порушення та усунути їх.

— ЄСПЛ застосовує свою усталену судову практику за статтею 1 Першого протоколу та статтею 8 щодо порушень цих прав у контексті внутрішнього переміщення. Він відповідним чином розробив прецедентне право захисту і зміцнення прав ВПО на майно і житло.

57 Рішення у справах «*Саргсян проти Азербайджану*» (*Sargsyan v. Azerbaijan*), № 40167/06 [ВП], 16 червня 2015 року, пункт 96 і «*Чірагов та інші проти Вірменії*» (*Chiragov and Others v. Armenia*), № 13216/05 [ВП], 16 червня 2015 року, пункт 98.

58 До рекомендацій ПАРЕ входять, зокрема, такі: Рекомендація ПАРЕ 1901(2010), Вирішення питань власності біженців та внутрішньо переміщених осіб, 28 січня 2010 року; Рекомендація ПАРЕ 1877(2009), «Забуті люди Європи: захист прав довготерміново переміщених осіб», 24 червня 2009 року; Рекомендація ПАРЕ 1652(2004), Освіта для біженців і внутрішньо переміщених осіб, 2 березня 2004 року; Рекомендація ПАРЕ 1631(2003), Внутрішнє переміщення в Європі, 25 листопада 2003 року; Рекомендація ПАРЕ 1588(2003) про переміщення населення в країнах Південно-Східної Європи: тенденції, проблеми, рішення, 27 січня 2003 року.

2. Право на володіння своїм майном відповідно до статті 1 Першого протоколу до ЄКПЛ

— У своєму прецедентному рішенні у справі «Маркс проти Бельгії» (*Marckx v. Belgium*)⁵⁹ ЄСПЛ встановив, що «визнаючи право будь-якої особи на мирне володіння власним майном, стаття 1 (Першого протоколу) за своєю суттю є гарантією права власності». У справі «Спорронг і Льоннрот проти Швеції» (*Sporrong and Lönnroth v. Sweden*)⁶⁰ ЄСПЛ встановив три принципи, охоплені статтею 1 Першого протоколу:

Перша норма, викладена в першому реченні частини першої, має загальний характер і проголошує принцип мирного володіння майном. Друга норма, яка міститься у другому реченні частини першої, стосується позбавлення майна і підпорядковує його певним умовам. Третя норма, зазначена в частині другій, визнає, що держави мають право, зокрема, контролювати використання майна, відповідно до загальних інтересів, шляхом запровадження законів, які вони вважають необхідними для забезпечення такої мети.

— У справі «Джеймс проти Сполученого Королівства» (*James v. the United Kingdom*)⁶¹ ЄСПЛ встановив відносини між цими трьома правилами: «Друга і третя норми стосуються конкретних випадків втручання у право мирного володіння майном і, отже, мають тлумачитися у світлі загального принципу, проголошеного в першій нормі».

— ЄСПЛ неодноразово наголошував на тому, що перед «тим, як з'ясувати, чи було дотримано першу норму, Суд повинен встановити застосовність у цій справі інших двох норм»⁶². Дотримуючись рішення у справі *Спорронг*, у якій було встановлено, що перше

59 Рішення у справі «Маркс проти Бельгії» (*Marckx v. Belgium*), № 6833/74, рішення від 13 червня 1979 року, пункт 63.

60 Рішення у справі «Спорронг і Льоннрот проти Швеції» (*Sporrong and Lönnroth v. Sweden*), № 7151/75 і 7152/75, рішення від 23 вересня 1982 року, пункт 61.

61 Рішення у справі «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства» (*James and Others v. the United Kingdom*), № 8793/79, 21 лютого 1986 року, пункт 37.

62 Рішення у справі «Спорронг і Льоннрот проти Швеції» (*Sporrong and Lönnroth v. Sweden*), № 7151/75 і 7152/75, рішення від 23 вересня 1982 року, пункт 61.

правило статті 1 Першого протоколу створює чітку основу для регулювання втручання в право на володіння своїм майном, ЄСПЛ застосував це правило в низці інших справ, що не стосувалися позбавлення власності або встановлення контролю над власністю⁶³. Зокрема, ЄСПЛ розглядав справи, застосовуючи перше правило, у яких «складність фактичної і правової позиції заважає встановити її чітку правову категорію»⁶⁴.

— Для того щоб ЄСПЛ почав вивчати звинувачення щодо стверджуваного втручання у право володіння власністю, заявник повинен довести існування такого «майна», яке захищено статтею 1 Першого протоколу. У практиці ЄСПЛ «майно» є самостійним поняттям, яке «беззаперечно не обмежується правом власності на фізичні речі: деякі інші права та інтереси, що виступають майном, також можуть розглядатися як «право власності», таким чином, як «майно» для цілей цього положення»⁶⁵.

— Стаття 1 Першого протоколу дозволяє державне втручання в мирне володіння майном, якщо таке втручання відбувається «в інтересах суспільства» і «на умовах, передбачених законом або загальними принципами міжнародного права», крім того, воно повинно зважати на «справедливий баланс» між вимогами загального інтересу суспільства та вимогами захисту основоположних прав особи. До того ж питання того, чи було досягнуто справедливого балансу, «постає лише в тому випадку, якщо було встановлено, що таке втручання відповідало вимозі законності і не було свавільним»⁶⁶.

— У вирішенні питання законності будь-якого втручання у право на володіння своїм майном відповідно до статті 1 Першого прото-

63 Див., наприклад: Рішення у справах «Стран Грік Рефайнеріз та Стратіс Андредіс проти Греції» (*Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis v. Greece*), № 13427/87, 9 грудня 1994 року; «Лоїзідю проти Туреччини» (*Loizidou v. Turkey*), № 15318/89 (по суті), 18 грудня 1996 року; «Кіпр проти Туреччини» (*Cyprus v. Turkey*), № 25781/94 [ВП], 10 травня 2001 року; «Ятрідіс проти Греції» (*Iatridis v. Greece*), № 31107/96, 25 березня 1999 року.

64 Рішення у справі «Беєлер проти Італії» (*Beyeler v. Italy*), № 33202/96 [ВП], 5 січня 2000 року, пункт 106.

65 Рішення у справах «Ятрідіс проти Греції» (*Iatridis v. Greece*), № 31107/96, 25 березня 1999 року, пункт 54; «Гасус Досьєр унд Фордєртехнік ГмБХ проти Нідерландів» (*Gasus Dosier-und Fördertechnik GmbH v. the Netherlands*), № 15375/89, 23 лютого 1995 року, пункт 53.

66 Рішення у справах «Карбонара і Вентура проти Італії» (*Carbonara and Ventura v. Italy*), № 24638/94, 30 травня 2000 року, пункт 62; «Спорронг і Льоннрот проти Швеції» (*Sporrong and Lönnroth v. Sweden*), № 7151/75 і 7152/75, 23 вересня 1982 року, пункт 69; «Ятрідіс проти Греції» (*Iatridis v. Greece*), № 31107/96, 25 березня 1999 року, пункт 58; «Беєлер проти Італії» (*Beyeler v. Italy*), № 33202/96 [ВП], 5 січня 2000 року, пункт 107.

колу ЄСПЛ постійно визнавав, що терміни «закон» або «законний» у Конвенції «стосуються не просто внутрішнього права держави, а якості закону, вимагаючи його відповідності принципів верховенства права»⁶⁷.

— У справі «*Антріш проти Франції*» (*Hentrich v. France*)⁶⁸ ЄСПЛ встановив незаконність втручання у право заявниці на володіння своїм майном відповідно до статті 1 Першого протоколу у зв'язку з тим, що воно «...проводилося свавільно і вибірково, було майже непередбачуваним та не підкріплювалося основними процесуальними захисними гарантіями... і при застосуванні до заявниці не відповідало вимогам точності і передбачуваності, що входять до визначення закону в розумінні Конвенції ...». У справі «*Карбонара і Вентура проти Італії*» (*Carbonara and Ventura v. Italy*)⁶⁹ ЄСПЛ наголосив на тому, що «вимога законності означає те, що положення національного законодавства повинні бути достатньою мірою доступними, точними і передбачуваними».

— Відтак втручання у право на володіння своїм майном є законним лише в разі «належної доступності і достатньої чіткості національних правових положень»⁷⁰ для того, щоб у законі та на практиці національне законодавство «передбачало заходи правового захисту проти свавільного втручання державними органами влади у права, які захищає Конвенція»⁷¹.

— Втручання в права, передбачені ЄКПЛ, не тільки повинно задовольнити вимогу законності, а й має переслідувати законну мету та бути пропорційним. Принцип пропорційності характерний для всіх положень ЄКПЛ і полягає у «встановленні факту забезпечення справедливої рівноваги між вимогами загальних інтересів суспіль-

67 Рішення у справах «*Джеймс та інші проти Сполученого Королівства*» (*James and Others v. the United Kingdom*), № 8793/79, 21 лютого 1986 року, пункт 67; «*Мелоун проти Сполученого Королівства*» (*Malone v. the United Kingdom*), № 8691/79, 02 серпня 1984 року, пункт 67.

68 Рішення у справі «*Антріш проти Франції*» (*Hentrich v. France*), № 13616/88, 22 вересня 1994 року, пункт 42.

69 «*Карбонара і Вентура проти Італії*» (*Carbonara and Ventura v. Italy*), № 24638/94, 30 травня 2000 року, пункт 64.

70 Рішення у справі «*Літгоу та інші проти Сполученого Королівства*» (*Lithgow and Others v. the United Kingdom*), № 9006/80, 9262/81, 9263/81, 9265/81, 9266/81, 9313/81 і 9405/81, 08 липня 1986 року, пункт 47.

71 Рішення у справах «*Вонтас та інші проти Греції*» (*Vontas and Others v. Greece*), № 43588/06, 05 лютого 2009 року, пункт 35; «*Хасан та Чауш проти Болгарії*» (*Hasan and Chaush v. Bulgaria*), № 30985/96 [ВП], 26 жовтня 2000 року, пункт 84.

ства та вимогами захисту основних прав людини»⁷². У справі «Хендсайд проти Сполученого Королівства» (*Handyside v. the United Kingdom*)⁷³ ЄСПЛ пояснив, що втручання або обмеження прав є виправданим лише в тому разі, якщо воно є «пропорційним до переслідуваної законної мети». Вивчаючи втручання у право на мирне володіння майном, ЄСПЛ зазначив таке:

«необхідність забезпечення такого балансу відображено в структурі статті 1 (Першого протоколу) в цілому і, відповідно, у другій фразі, яку необхідно трактувати в контексті закріпленого в першому реченні принципу. Зокрема, повинна існувати розумна співрозмірність між застосованими заходами і метою, що реалізується за допомогою будь-якого заходу, який позбавляє особу майна»⁷⁴.

— ЄСПЛ провів перевірку «справедливого балансу» у справі *Спорронґа* для того, щоб «встановити, чи було забезпечено справедливу рівновагу між вимогами загальних інтересів суспільства та вимогами захисту» прав людини, і встановив, що обставини справи порушили справедливу рівновагу, унаслідок чого на заявників «було покладено індивідуальний і надмірний тягар»⁷⁵. У той же час у справі *Джеймса* ЄСПЛ наголосив на тому, що одного лиш переслідування законної мети для заходу позбавлення особи майна недостатньо. Держава повинна забезпечити належне пропорційне співвідношення між використаними засобами та поставленою метою», додаючи, що «необхідну рівновагу не буде забезпечено, якщо при цьому на цю особу покладається «особистий і надмірний тягар»⁷⁶. У справі «Імобільєре Саффі проти Італії» (*Immobiliare Saffi v. Italy*) ЄСПЛ встановив, що недостатня гнучкість італійської системи в цьому випадку «поклала надмірний тягар на компанію-заявницю і, отже, порушила рівновагу, що мала бути забезпечена, між захистом права власності і вимогами загальних інтересів»⁷⁷.

72 Рішення у справі «Сорінґ проти Сполученого Королівства» (*Soering v. the United Kingdom*), № 14038/88, 25 квітня 1978 року, пункт 89.

73 Рішення у справі «Хендсайд проти Сполученого Королівства» (*Handyside v. the United Kingdom*), № 14038/88, 25 квітня 1978 року, пункт 89.

74 Рішення у справі «Прессос Компанія Навьєра А. О. та інші проти Бельгії» (*Pressos Compania Naviera S. A. and Others v. Belgium*), № 17849/91, 20 листопада 1995 року, пункт 38.

75 Рішення у справі «Спорронґ і Лённрот проти Швеції» (*Sporrong and Lönnroth v. Sweden*), № 7151/75 і 7152/75, рішення від 23 вересня 1982 року, пункт 73.

76 Рішення у справі «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства» (*James and Others v. the United Kingdom*), № 8793/79, 21 лютого 1986 року, пункт 50.

77 Рішення у справі «Імобільєре Саффі проти Італії» (*Immobiliare Saffi v. Italy*), № 22774/93, 28 липня 1999 року, пункт 59.

— І хоча ЄСПЛ надав державам широку свободу розсуду в питанні визначення пропорційності втручання в майнові права⁷⁸, Суд неодноразово наголошував на тому, що забезпечення справедливого балансу між інтересом суспільства та правами особи вимагає дотримання того, щоб на особу не було покладено надмірний і непропорційний тягар.

3. Право ВПО на мирне володіння власним майном

— Втрата житла, майна, родових могил, земель і пам'яток (тобто всього, із чого складається життя людини) є безпосередніми та неминучими наслідками переміщення великої кількості людей. Для ВПО, які насправді є «біженцями в межах власної країни», травма втрати нерідко ускладнюється несприятливими умовами життя, позбавленням майна та матеріальними і емоційними стражданнями. Як наслідок, міжнародні документи, зокрема *Керівні принципи* та *Принципи Пін'єйру*, а також практика ЄСПЛ, Рекомендація Комітету міністрів Rec(2006)6 щодо внутрішньо переміщених осіб, Резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи 1708(2010) «Вирішення питань власності біженців та внутрішньо переміщених осіб» та інші стандарти, ухвалені Радою Європи, спрямовані на розробку більш чітких правил у питанні допомоги держав щодо попередження і відшкодування порушення права ВПО на власність і житло відповідно до міжнародного права у сфері прав людини.

— У *Керівних принципах*⁷⁹ передбачено, що «жодна особа не може бути свавільно позбавлена власності і майна»⁸⁰, а такі власність і майно ВПО належить захищати від «руйнування та свавільної і незаконної експропріації, привласнення чи використання»⁸¹. Відпо-

78 Рішення у справі «Шассанью та інші проти Франції» (*Chassagnou and Others v. France*), № 25088/94, 28331/95 і 28443/95, 29 квітня 1999 року, пункт 75.

79 РЄ, Комітет міністрів, Рекомендація (2006)6 щодо внутрішньо переміщених осіб, 5 квітня 2006 року, ухвалило *Керівні принципи* та рекомендувало у першому абзаці, що вони застосовуються у кожному випадку переміщення; див. також Пояснювальний меморандум до Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи (2006)6, CM (2006)36 Додаток, 8 березня 2006 року, Пояснювальний меморандум, Загальні зауваження.

80 *Керівні принципи щодо внутрішнього переміщення осіб*, Принцип 21.2.

81 Там само, Принцип 21.3.

відно до Розділу V («Принципи, що стосуються повернення, розселення та реінтеграції») компетентні органи влади повинні створити необхідні умови для добровільного повернення переміщених осіб «в безпечних умовах і з гідністю» до власного житла або для переселення і реінтеграції в будь-якій іншій частині країни⁸². Принцип 29 передбачає повернення/реституцію майна, залишеного ВПО, коли вони повернулися, а в разі, коли таке повернення видається неможливим, необхідно розглянути варіанти з компенсацією або іншим відшкодуванням.

— У *Принципах Пін'єйру* містяться більш детальні рекомендації щодо питань повернення та реституції для біженців і переміщених осіб. В основі цих принципів лежить принцип 2 «Право на реституцію житла і майна», у якому зазначено таке:

2.1 Усі біженці та переміщені особи мають право на повернення їм житла, землі та/або майна, яких їх свавільно або незаконно позбавили, або на отримання компенсації за житло, землю та/або майно, які, згідно з висновком незалежного й неупередженого суду, фактично неможливо повернути. 2.2 Держави мають надавати очевидний пріоритет праву на реституцію як кращому засобу юридичного захисту у справах про переміщення осіб і як одному з ключових елементів відновлення справедливості. Право на реституцію існує як окреме право і не утискається ані фактичним поверненням, ані неповерненням біженців і переміщених осіб, які мають право на реституцію житла, землі та майна⁸³.

— Принципи 6 і 7 відповідно передбачають право на повагу до житла і право на мирне володіння майном, а принцип 9 гарантує право на свободу переміщення. Розділ V *Принципів Пін'єйру*, що називається «Правові, політичні, процедурні та інституційні механізми імплементації», охоплює, зокрема, принципи 11–22, які врегульовують основні аспекти процедури реституції землі і майна відповідно до права у сфері прав людини та гуманітарного права. Ухваливши Резолюцію 1708(2010) під назвою «*Вирішення питань власності біженців та внутрішньо переміщених осіб*»⁸⁴, ПАРЄ за-

82 Там само, Принцип 28.1.

83 Там само, Принцип 2.1–2.2.

84 Резолюція ПАРЄ 1708(2010), «Вирішення питань власності біженців та внутрішньо переміщених осіб», 28 січня 2010 року, пункт 9.

твердила *Принципи Пін'єйру*, закликаючи держави-члени встановлювати майнові і житлові права біженців та ВПО відповідно до цих принципів.

— У цьому розділі розглядається новітня практика ЄСПЛ в питанні захисту майнових прав ВПО із посиланням на *Принципи Пін'єйру* та відповідні документи, які приймають органи РЄ з цього питання. Варто зазначити, що практика ЄСПЛ та резолюції і рекомендації РЄ все більше відповідають *Керівним принципам* і *Принципам Пін'єйру* у питанні реституції як оптимального методу відшкодування за порушення права на володіння своїм майном.

— ЄСПЛ уперше розглянув права переміщених осіб на повагу до їхнього житла і майна у справі *«Лоїзиду проти Туреччини»* (*Loizidou v. Turkey*).⁸⁵ У трьох рішеннях у справі *Лоїзиду*,⁸⁶ справі *Кіпру проти Туреччини*⁸⁷, а також у низці інших справ проти Туреччини⁸⁸ (часто також ухвалювали рішення у справах проти Вірменії, Азербайджану та Грузії) ЄСПЛ розглянув та ухвалив рішення щодо критичних питань, які стосуються внутрішнього переміщення та втрати майна і житла: питання екстратериторіальної юрисдикції (або презумпції юрисдикції в деяких справах), тривалого характеру порушень, встановлення факту володіння «майном» заявниками на основі первинних доказів (*prima facie*), а також права на ефективне відшкодування відповідно до статті 13 Конвенції.

4. Екстратериторіальна юрисдикція

— Оскільки ВПО залишаються в межах власної країни, вони мають право на повний захист їхніх прав людини відповідно до

85 Рішення у справі *«Лоїзиду проти Туреччини»* (*Loizidou v. Turkey*), № 15318/89 (суть), 18 грудня 1996 року.

86 Рішення у справах *«Лоїзиду проти Туреччини»* (*Loizidou v. Turkey*), № 15318/89 (попередні зауваження), 23 березня 1995 року; *«Лоїзиду проти Туреччини»* (*Loizidou v. Turkey*), № 15318/89 (суть), 18 грудня 1996 року; *«Лоїзиду проти Туреччини»* (*Loizidou v. Turkey*), № 15318/89 (справедлива компенсація), 28 липня 1998 року.

87 Рішення у справі *«Кіпр проти Туреччини»* (*Cyprus v. Turkey*), №. 25781/94 [ВП], 10 травня 2001 року.

88 Див., наприклад, рішення у справі *«Какуллі та інші проти Туреччини»* (*Kakoulli and Others v. Turkey*), № 38595/97 (ріш.), 04 вересня 2001 року; *«Адалі проти Туреччини»* (*Adali v. Turkey*), № 38187/97 (ріш.), 31 січня 2002 року; *«Ксенідес-Арестіс проти Туреччини»* (*Xenides-Arestis v. Turkey*), № 46347/99 (ріш.), 14 березня 2005 року.

національного законодавства та міжнародних угод, що були підписані їхніми країнами. Проте переміщення осіб унаслідок внутрішнього конфлікту або конфлікту між сусідніми країнами чи етнічними меншинами часто має екстратериторіальну природу та/або створює питання щодо контролю за спірною територією. Внаслідок цього ЄСПЛ у своїй практиці щодо прав переміщених осіб розробив винятки з принципу територіальної юрисдикції відповідно до статті 1 ЄКПЛ. Крім того, він установив умови, за яких держава-член може зберегти юрисдикцію навіть за умов існування спору щодо того, хто має ефективний контроль над частиною території.

— Уперше такий виняток щодо територіальної юрисдикції ЄСПЛ створив у справі «*Лоїзиду проти Туреччини*» (*Loizidou v. Turkey*) (попередні зауваження)⁸⁹. Ця справа стала першою, яку розглянули внаслідок вторгнення Туреччини на територію Кіпру, що відбулося в 1974 році та призвело до окупації північної частини острова та переміщення приблизно двохсот тисяч кіпріотів із їхніх домівок та втрати власності. У справі *Лоїзиду* ЄСПЛ встановив, що відповідальність Договірної Сторони також може виникати у випадках, коли внаслідок військових дій – як законних, так і незаконних – вона здійснює фактичний контроль за районом поза її національною територією. Зобов'язання щодо захисту в цьому районі прав і свобод, встановлених Конвенцією, впливає з факту такого контролю, незалежно від того, чи здійснюється він безпосередньо через збройні сили, чи через підпорядковану місцеву адміністрацію⁹⁰.

— У своєму рішенні по суті справи *Лоїзиду*⁹¹ ЄСПЛ розглянув питання про обвинувачення Туреччини за дії, на які скаржилась заявниця, стверджуючи про порушення ЄКПЛ. Суд дійшов висновку, що ефективний контроль Туреччини над північним Кіпром як за-

89 Рішення у справах «*Лоїзиду проти Туреччини*» (*Loizidou v. Turkey*), № 15318/89 (попередні зауваження), 23 березня 1995 року, пункт 62.

90 Рішення у справах «*Лоїзиду проти Туреччини*» (*Loizidou v. Turkey*), № 15318/89 (попередні зауваження), 23 березня 1995 року, пункт 62; «*Кіпр проти Туреччини*» (*Cyprus v. Turkey*), № 25781/94 [ВП], 10 травня 2001 року, пункт 76; «*Банковіч проти Бельгії та інших країн*» (*Banković v. Belgium and Others*), № 52207/99 [ВП], 12 грудня 2001 року, пункт 70; «*Ілашку та інші проти Молдови та Росії*» (*Ilaşcu and Others v. Moldova and Russia*), № 48787/99 [ВП], 08 липня 2004 року, пункти 314–316.

91 Рішення у справі «*Лоїзиду проти Туреччини*» (*Loizidou v. Turkey*), № 15318/89, (суть), 18 грудня 1996 року, пункти 52–57.

вдяки власній військовій присутності, так і через політику підпорядкованого управління поширює юрисдикцію Туреччини на цю частину острова, що спричинює порушення, у яких обвинувачувалася Туреччина.

— ЄСПЛ підтвердив власну думку у міждержавній справі *Kınpı проти Туреччини*⁹² та в усіх подальших «кіпрських справах»⁹³, наголосивши на тому, що держава, що контролює територію (Туреччина), відповідно до статті 1 зобов'язана забезпечувати на території, що перебуває під її контролем, увесь перелік основних прав, визначених у Конвенції та додаткових Протоколах, які вона ратифікувала. Порушення цих прав тягнуть за собою відповідальність влади Туреччини⁹⁴.

— Конфлікт у Нагірному Карабаху⁹⁵, що розпочався на початку 1990-х років, призвів до сотень тисяч переміщених осіб. Цей конфлікт (як і кіпрський) залишається невирішеним і замороженим на десятиліття. Внаслідок цього проти Вірменії або Азербайджану подають тисячі скарг до ЄСПЛ, у яких стверджується тривале порушення статті 1 Першого протоколу та статті 8 і які подають заварники з обох сторін конфлікту.

92 Рішення у справі «*Kınpı проти Туреччини*» (*Cyprus v. Turkey*), № 25781/94 [ВП], 10 травня 2001 року, пункт 77.

93 Див., наприклад: Рішення у справах «*Александрю проти Туреччини*» (*Alexandrou v. Turkey*), № 16162/90, 20 січня 2009 року, пункт 20; «*Соломонідес проти Туреччини*» (*Solomonides v. Turkey*), № 16161/90, 20 січня 2009 року, пункт 24; «*Орфанідес проти Туреччини*» (*Orphanides v. Turkey*), № 36705/97, 20 січня 2009 року, пункт 23. У рішенні щодо прийнятності справи *Ксенідес-Арепсміс Суд* відхилив заперечення Туреччини у зв'язку із відсутністю юрисдикції *ratione temporis* та *ratione loci* і зауважив, «... що не відбулося жодних змін, починаючи з прийняття ним рішень щодо вищезгаданих справ, що могли б виправдати відмову від його висновків щодо юрисдикції Туреччини... Суд також зазначив, що Уряд продовжував здійснювати повний військовий контроль над Північним Кіпром і не зміг продемонструвати будь-які зміни в цьому питанні. Враховуючи сказане вище, Суд вважає, що заперечення Уряду щодо неприйнятності повинні бути відхилені».

94 Рішення у справі «*Kınpı проти Туреччини*» (*Cyprus v. Turkey*), № 25781/94 [ВП], 10 травня 2001 року, пункти 76–77.

95 На момент розпаду СРСР Нагірно-Карабаська автономна область була автономною адміністративно-територіальною одиницею Азербайджанської Радянської Соціалістичної Республіки. Населення цієї республіки складалося з етнічних вірмен (77%) і етнічних азербайджанців (22%). У 1988 році почалися збройні протистояння, що супроводжувались вимогою Вірменії щодо приєднання області до неї. У 1991 році Азербайджан проголосив незалежність від Радянського Союзу. У вересні 1991 року Рада народних депутатів Нагірно-Карабаської автономної області проголосила створення «Нагірно-Карабаської Республіки» (далі – «НКР»), а в січні 1992 року Верховна Рада «НКР» проголосила свою незалежність від Азербайджану. Конфлікт поступово переріс у широкомасштабну війну, і лише в 1994 році було підписано угоду про припинення вогню. Попри проведення переговорів щодо мирного врегулювання конфлікту під егідою Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) та Мінської групи, політичного врегулювання конфлікту досі не досягнуто. Самопроголошена держава «Нагірно-Карабаської Республіки» не була визнана жодною державою або міжнародною організацією. Див. Інформаційний бюлетень прес-відділу ЄСПЛ – Збройні конфлікти, http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Armed_conflicts_ENG.pdf, оновлено у вересні 2016 року, розміщено у мережі у грудні 2016 року.

— У нещодавньому рішенні у справі «*Чірагов та інші проти Вірменії*» (*Chiragov and Others v. Armenia*),⁹⁶ у якій заявники (азербайджанські курди) полишили власні домівки та землі, що розташовувалися в Лачинському районі, який став спірною територією, приєднаною до Нагірного Карабаху, та жили зі статусом ВПО на території Азербайджану, ЄСПЛ застосував принципи екстратериторіальної юрисдикції⁹⁷ з метою встановити той факт, що Вірменія мала юрисдикцію над спірною територією. Аналізуючи юрисдикцію, ЄСПЛ застосував принципи, встановлені у практиці Суду відповідно до статті 1, наголошуючи на тому, що застосування юрисдикції держави зазвичай є територіальною⁹⁸ і повинно здійснюватись на території країни⁹⁹; таке застосування юрисдикції є необхідною умовою для того, щоб притягнути державу до відповідальності за порушення прав, що захищаються ЄКПЛ. Проте ЄСПЛ у власній практиці встановив низку винятків щодо наведених вище принципів, один із яких є застосовним у справі *Чірагова*¹⁰⁰.

— Республіка Вірменія з перших днів Нагірно-Карабаського конфлікту має значний та вирішальний вплив на Нагірно-Карабаську Республіку («НКР»)¹⁰¹. Обидва державні формування надзвичайно поєднані між собою майже в усіх важливих питаннях, і так триває і донині. «НКР» та її влада існує лише завдяки військовій, політичній, фінансовій та іншій підтримці Вірменії, яка внаслідок цього фактично контролює Нагірний Карабах та прилеглі території, у тому числі Лачинський район¹⁰². Військова, політична, фінансова та інша підтримка «НКР» з боку Вірменії означає, що Вірменія

96 Рішення у справі «*Чірагов та інші проти Вірменії*» (*Chiragov and Others v. Armenia*), № 13216/05 [ВП], 16 червня 2015 року.

97 Там само, пункт 168.

98 Рішення у справах «*Банковіч проти Бельгії та інших країн*» (*Banković v. Belgium and Others*), № 52207/99 [ВП], 12 грудня 2001 року, пункт 61; «*Ілашку та інші проти Молдови та Росії*» (*Ilaşcu and Others v. Moldova and Russia*), № 48787/99 [ВП], 08 липня 2004 року, пункт 131; «*Аль-Скеїні та інші проти Сполученого Королівства*» (*Al-Skeini and Others v. the United Kingdom*) [ВП], № 55721/07, 07 липня 2011 року, пункти 130–131.

99 Рішення у справі «*Ілашку та інші проти Молдови та Росії*» (*Ilaşcu and Others v. Moldova and Russia*), № 48787/99 [ВП], 08 липня 2004 року, пункт 312; «*Асанідзе проти Грузії*» (*Assanidze v. Georgia*), № 71503/01 [ВП], 08 квітня 2004 року, пункт 139.

100 Див., наприклад, рішення у справах «*Кіпр проти Туреччини*» (*Cyprus v. Turkey*), № 25781/94 [ВП], 10 травня 2001 року, пункт 76; «*Банковіч проти Бельгії та інших країн*» (*Banković v. Belgium and Others*), № 52207/99 [ВП], 12 грудня 2001 року, пункт 70; «*Ілашку та інші проти Молдови та Росії*» (*Ilaşcu and Others v. Moldova and Russia*), № 48787/99 [ВП], 08 липня 2004 року, пункти 314–316; «*Лоїзіду проти Туреччини*» (*Loizidou v. Turkey*), № 15318/89 (суть), 18 грудня 1996 року, пункт 52; «*Аль-Скеїні та інші проти Сполученого Королівства*» (*Al-Skeini and Others v. the United Kingdom*) [ВП], № 55721/07, 07 липня 2011 року, пункти 130–131 пункт 138.

101 Під «НКР» розуміють Нагірно-Карабаську Республіку, що проголосила власну незалежність. ООН не визнав її незалежність від Азербайджану.

102 Рішення у справі «*Чірагов та інші проти Вірменії*» (*Chiragov and Others v. Armenia*), № 13216/05 [ВП], 16 червня 2015 року, пункт 186.

фактично контролює Нагірний Карабах та прилеглі території, із яких довелося втекти заявникам. Як наслідок, ЄСПЛ встановив, що стверджені порушення відбулися з вини Вірменії.

— У справі «Саргсян проти Азербайджану» (*Sargsyan v. Azerbaijan*)¹⁰³ заявники, що є етнічними вірменами, були вимушені полишити власне село, під назвою Гулістан, у зв'язку з потужними обстрілами села азербайджанськими військовими та станом на зараз живуть у Вірменії як біженці. Ця справа стала першою, у якій ЄСПЛ вирішив, що держава, яка стверджує, що вона втратила контроль над частиною власної території, досі має юрисдикцію над нею. Велика палата постановила, що оскільки село, з якого заявникам довелося втікати, територіально розташоване на міжнародно визнаній території Азербайджану, то в цій ситуації застосовується принцип презумпції юрисдикції¹⁰⁴. Жоден інший режим чи держава не контролювали безпосередньо це село. Цей випадок відрізняється від випадку щодо Молдови, який розглядався у справі «Ілашку та інші», оскільки Молдова не контролювала частини території країни, оскільки та перебувала під владою Придністровської Молдавської Республіки («ПМР»). Провівши аналіз справи «Асанідзе проти Грузії» (*Assanidze v. Georgia*)¹⁰⁵, ЄСПЛ у справі «Саргсян проти Азербайджану» (*Sargsyan v. Azerbaijan*) встановив, що Уряд Азербайджану здійснює юрисдикцію над спірною територією, хоча й може зіштовхуватися з практичними труднощами при здійсненні влади¹⁰⁶. Відтак стверджені заявниками порушення прав у цій справі відбулися з вини Азербайджану.

5. Майно: обґрунтовані заяви відповідно до статті 1 Першого протоколу до ЄКПЛ

— У рішеннях у справах *Чірагова*¹⁰⁷ та *Саргсяна*¹⁰⁸ ЄСПЛ переглянув та підтвердив власну судову практику шляхом застосування

103 Рішення у справі «Саргсян проти Азербайджану» (*Sargsyan v. Azerbaijan*), № 40167/06 [ВП], 16 червня 2015 року.

104 Рішення у справі «Ілашку та інші проти Молдови та Росії» (*Ilaşcu and Others v. Moldova and Russia*), № 48787/99 [ВП], 08 липня 2004 року, пункт 312.

105 Рішення у справі «Асанідзе проти Грузії» (*Assanidze v. Georgia*), № 71503/01 [ВП], 08 квітня 2004 року.

106 Рішення у справі «Саргсян проти Азербайджану» (*Sargsyan v. Azerbaijan*), № 40167/06 [ВП], 16 червня 2015 року, пункт 150.

107 Рішення у справі «Чірагов та інші проти Вірменії» (*Chiragov and Others v. Armenia*), № 13216/05 [ВП], 16 червня 2015 року, пункти 127–136.

108 Рішення у справі «Саргсян проти Азербайджану» (*Sargsyan v. Azerbaijan*), № 40167/06 [ВП], 16 червня 2015 року, пункти 176–184.

ідентичних формулювань із використанням тієї гнучкості, яку Суд виявляє в питанні доказів права власності на майно або місце проживання, що були надані переміщеними особами, котрі втекли від міжнародного або внутрішнього збройного конфлікту. Зазвичай це стосується ситуацій, у яких особи були вимушені полишити власне житло і землі без можливості взяти із собою документи, що посвідчують особу, а також правовстановлюючі документи на помешкання, земельні ділянки тощо. Нерідко їхніх скарг щодо майна ніколи офіційно не реєстрували та/або не фіксували, натомість їхні права *de facto* визнавали для нащадків. У той самий час ЄСПЛ застосував власний аналіз визначення «майна» як самостійного поняття в цілях статті 1 Першого протоколу з метою уникнення труднощів щодо доведення права власності під час розгляду заперечень від Урядів-відповідачів стосовно того, що заявники, котрі стали переміщеними особами, не довели власного статусу жертви відповідно до статті 1 Першого протоколу.

— У контексті окупації Північного Кіпру ЄСПЛ уперше розглянув права переміщених осіб на повагу до їхнього житла та майна у справі «*Лоїзиду проти Туреччини*» (*Loizidou v. Turkey*)¹⁰⁹. У цій справі Суд ухвалив, що заявницю не можна вважати такою, що втратила право на власність, відповідно до статті Конституції, яку встановив режим, який не визнано на міжнародному рівні¹¹⁰. Уряд Туреччини не оскаржував чинність правовстановлюючих документів заявниці. У низці інших справ, що стосуються того самого конфлікту, ЄСПЛ вирішив, що заявники володіли «майном» у розумінні статті 1 Першого протоколу, ґрунтуючись на первинних доказах (*prima facie*), зокрема копіях оригіналів правовстановлюючих документів або свідоцтв про власність, що були видані Республікою Кіпр.

— Попереднє зауваження Уряду Туреччини щодо того, що відповідне майно у справі «*Ксенідес-Арестіс проти Туреччини*» (*Xenides-*

109 Рішення у справі «*Лоїзиду проти Туреччини*» (*Loizidou v. Turkey*), № 15318/89 (суть), 18 грудня 1996 року.

110 Рішення у справі «*Лоїзиду проти Туреччини*» (*Loizidou v. Turkey*), № 15318/89, (суть), 18 грудня 1996 року, пункти 44–46: «... світова спільнота не визнає «ТРПК» як державу у розумінні міжнародного права, і лише Уряд Республіки Кіпр залишається єдиною легітимною владою на Кіпрі та відповідно зобов'язаний поважати міжнародні норми у сфері захисту прав людини та прав меншин. За цих умов Суд не може вважати такі правові норми, як стаття 159 Конституції «ТРПК», на яку посилається Уряд Туреччини, такими, що мають юридичну силу. 46. Відповідно, заявницю не можна вважати такою, що втратила право на власність відповідно до статті 159 Конституції «ТРПК». 47. Звідси випливає, що заявницю в цілях статті 1 Першого протоколу та статті 8 Конвенції порівно й надалі вважати законною власницею землі. Відтак Суд відхиляє заперечення *ratione temporis*».

Arestis v. Turkey)¹¹¹ було зареєстроване іншим чином, було відхилене ЄСПЛ, який зазначив, що:

[...] заявниця надала Суду офіційні свідоцтва права власності, видані Земельним департаментом на нерухому власність Республіки Кіпр, які доводять, що вона є справжнім власником відповідного майна. Суд зазначає, що Уряд-відповідач не обґрунтував власних аргументів, що оскаржують статус жертви заявниці.

— У справі «*Іоанну проти Туреччини*» (*Ioannou v. Turkey*)¹¹² ЄСПЛ відхилив заперечення Уряду щодо неприйнятності документів заявника у зв'язку з тим, що вони були видані «грецькою владою». Далі ЄСПЛ зазначив таке:

[...] документи, які надав заявник, є доказами *prima facie* щодо того, що він мав правовстановлюючі документи на майно, що є предметом справи. Оскільки Уряд-відповідач не надав переконливих доказів, що спростовували б зазначене вище, Суд вважає, що заявник володів «майном» у розумінні статті 1 Першого протоколу.

— У справі «*Соломонідес проти Туреччини*» (*Solomonides v. Turkey*)¹¹³ заявник полишив житло та майно під час турецького військового вторгнення та не мав змоги взяти із собою правовстановлюючі документи, замість цього він мав «свідоцтва про підтвердження права власності», що були видані Республікою Кіпр після відновлення кадастрових книг, які вважаються достатніми доказами за цих обставин¹¹⁴. Аналогічні спостереження ЄСПЛ зробив і у справах «*Александру проти Туреччини*» (*Alexandrou v. Turkey*)¹¹⁵ та «*Економу проти Туреччини*» (*Economou v. Turkey*)¹¹⁶, зазначивши, що «документи, надані заявником... є доказами *prima facie* того факту, що він мав право власності на майно, яке є предметом справи».

111 Рішення у справі «*Ксенідес-Арестіс проти Туреччини*» (*Xenides-Arestis v. Turkey*), № 46347/99 (ріш.), 14 березня 2005 року.

112 Рішення у справі «*Іоанну проти Туреччини*» (*Ioannou v. Turkey*), № 18364/91, 27 січня 2009 року, пункт 26.

113 Рішення у справі «*Соломонідес проти Туреччини*» (*Solomonides v. Turkey*), № 16161/90, 20 січня 2009 року, пункти 31–33.

114 Див. також рішення у справі «*Саверіадес проти Туреччини*» (*Saveriades v. Turkey*), № 16160/90, 22 вересня 2009 року, пункт 22.

115 Рішення у справі «*Александру проти Туреччини*» (*Alexandrou v. Turkey*), № 16162/90, 20 січня 2009 року, пункт 31.

116 Рішення у справі «*Економу проти Туреччини*» (*Economou v. Turkey*), № 18405/91, 27 січня 2009 року, пункт 22.

— ЄСПЛ застосував аналогічний підхід у низці справ проти Росії. У справі «Керімова та інші проти Росії» (*Kerimova and Others v. Russia*)¹¹⁷ ЄСПЛ встановив, що ордери на проживання та інвентаризаційні документи, що були видані після повітряної атаки, що зруйнувала будинки та майно заявників, були достатніми доказами володіння. В інших справах¹¹⁸ ЄСПЛ встановив, що витяги із земельних або податкових реєстрів, плани, документи, видані місцевими органами влади, документи про технічне обслуговування, докази свідків є доказами *prima facie* факту володіння житлом або майном.

— ЄСПЛ зазначив, що гнучкий підхід, застосований Судом, є схожим на підхід Принципу 15.7 *Принципів Пін'єйру*, відповідно до якої держава повинні:

«[...] виходити з припущення того, що особи, які полишають свої помешкання в певний період, що характеризується насильством або лихом, роблять це з причин, пов'язаних з таким насильством або лихом, і тому мають право на реституцію житла, землі та майна. У таких випадках адміністративні та судові органи можуть незалежно проводити встановлення фактів, пов'язаних з документально не підтвердженими вимогами про реституцію»¹¹⁹.

— У справах *Чірагова*¹²⁰ та *Саргсяна*¹²¹ ЄСПЛ виходив із того, що технічні паспорти заявника, які були видані відповідно до національного законодавства та/або містять специфікацію щодо відповідних будинків; є «*prima facie* доказом його права власності на будинок і земельну ділянку». Крім того, у справі *Саргсяна* ЄСПЛ встановив, що додатковий паспорт та свідоцтво про укладення шлюбу, а також детальні письмові заяви заявника ще більше підтвердили той факт, що заявник дійсно був власником майна.

117 Рішення у справі «Керімова та інші проти Росії» (*Kerimova and Others v. Russia*), № 17170/04, 20792/04, 22448/04, 23360/04, 5681/05 і 5684/05, 03 травня 2011 року, пункт 93.

118 Див., наприклад: рішення у справах «Прокопович проти Росії» (*Prokopovich v. Russia*), № 58255/00, 18 листопада 2004 року; «Ельсанова проти Росії» (*Elsanova v. Russia*), № 57952/00 (ріш.), 15 листопада 2005 року.

119 Рішення у справах «Чірагов та інші проти Вірменії» (*Chiragov and Others v. Armenia*), № 13216/05 [ВП], 16 червня 2015 року, пункт 136; «Саргсян проти Азербайджану» (*Sargsyan v. Azerbaijan*), № 40167/06 [ВП], 16 червня 2015 року, пункт 154.

120 Рішення у справі «Чірагов та інші проти Вірменії» (*Chiragov and Others v. Armenia*), № 13216/05 [ВП], 16 червня 2015 року, пункт 141.

121 Рішення у справі «Саргсян проти Азербайджану» (*Sargsyan v. Azerbaijan*), № 40167/06 [ВП], 16 червня 2015 року, пункт 192.

6. Самостійне значення поняття «майна»

— У судовій практиці ЄСПЛ визначення «майна» відповідно до статті 1 Першого протоколу не обмежується володінням фізичного майна, а є самостійним поняттям, оскільки інші права та інтереси, що є активами, можна вважати правами на власність та кваліфікувати як «майно»¹²² в сенсі статті 1 Першого протоколу. У справі «*Онер'їлдіз проти Туреччини*» (*Öneriyildiz v. Turkey*)¹²³ ЄСПЛ пояснив, що поняття «майна» для цілей статті 1 Першого протоколу не обмежується визначенням, пропонованим у рамках національного законодавства. Дефініція «майна» виходить далеко за наявні поняття цього терміна з метою впровадження «законних очікувань» для подальшого задоволення права на власність. Незалежно від того, чи володів заявник майном (і відтак – чи мав він право стверджувати про посягання на його права на власність), цей факт буде визначатися з урахуванням того, чи «були за заявником закріплені права на основний інтерес, який захищено цим положенням»¹²⁴.

— ЄСПЛ застосував наведену вище судову практику до переміщених заявників у справі «*Доган та інші проти Туреччини*» (*Doğan and Others v. Turkey*)¹²⁵. Справа стосувалася виселення заявників із їхнього села, під назвою Бойдаш, що на південному сході Туреччини, під час надзвичайного стану, який було запроваджено у 1990-х роках. ЄСПЛ посилався на самостійне значення «майна», відповідаючи на заперечення Уряду щодо того, що заявники не довели, що мають відповідні документи, які підтверджують право на цю власність і відтак не могли належним чином вважатися жертвами порушення статті 1 Першого протоколу. Суд зазначив, що відсутність правових титулів не становить суті проблеми; натомість він розглянув питання, що полягає у з'ясуванні можливості вважати сукупну «господарську діяльність заявників «майном». Суд ствердно відповів на це питання, зазначаючи, що хоча вони не мали заре-

122 Рішення у справах «*Гасус Досьєр унд Фордєртехнік ГмБХ проти Нідерландів*» (*Gasus Dossier-und Fördertechnik GmbH v. the Netherlands*), № 15375/89, 23 лютого 1995 року, пункт 53; «*Матос е Сільва, ЛДА та інші проти Португалії*» (*Matos e Silva, Lda., and Others v. Portugal*), № 15777/89, 16 вересня 1996 року, пункт 75.

123 Рішення у справі «*Онер'їлдіз проти Туреччини*» (*Öneriyildiz v. Turkey*), № 48939/99, 30 листопада 2004 року, пункт 124.

124 Там само.

125 Рішення у справі «*Доган та інші проти Туреччини*» (*Doğan and Others v. Turkey*), № 8803/02–8811/02, 8813/02 і 8815/02–8819/02, 29 червня 2004 року.

естрованої власності, у них були свої власні домівки, побудовані на землі їхніх предків, та вони мали неоспорювані права на спільні земельні ділянки в цьому селі, такі як пасовища, вигони та лісові угіддя, тому, на думку Суду, всі ці господарські ресурси та дохід, який завдяки їм отримували заявники, можна кваліфікувати як «майно» для цілей статті 1 Першого протоколу¹²⁶.

— Крім того, ЄСПЛ розглянув низку справ проти Азербайджану, які стосувалися випадків, коли квартири заявників займалися ВПО, а Уряд не вживав належних заходів для того, щоб знайти альтернативне місце проживання для ВПО, відкладаючи застосування судових рішень на користь заявника. В усіх таких справах ЄСПЛ встановлював порушення права заявників на власність.

— У справі «Акімова проти Азербайджану» (*Akimova v. Azerbaijan*)¹²⁷ ЄСПЛ застосував зазначену вище практику щодо самостійного визначення поняття «майно» для цілей статті 1 Першого протоколу. Суд встановив, що ордер заявниці на поселення у її квартиру становив володіння «майном» в сенсі статті 1 Першого протоколу у зв'язку із тим, що відповідно до застосованих правил заявниці, маючи ордер, мала право на володіння і користування квартирою, а також можливість передачі власності, що була нею отримана відповідно до приватизаційного законодавства. У справі зазначено, що ЄСПЛ також відхилив заперечення Уряду щодо того, що квартира заявниці була зайнята ВПО відповідно до «Порядку розміщення ВПО», що виправдовує втручання у її майнові права. ЄСПЛ постановив, що відповідна нормативно-правова база щодо переселення ВПО не дає права на таке втручання, а тому втручання, що є предметом справи, було порушенням законів Азербайджану, незаконним за своєю суттю та не відповідало/суперечило праву заявниці на мирне володіння власним майном¹²⁸.

— У справі «Гюльмамедова проти Азербайджану» (*Gulmammadova v. Azerbaijan*)¹²⁹ ЄСПЛ наголосив на тому, що «право вимоги» може сприйматися як «володіння» у розумінні статті 1 Першого про-

126 Там само, пункт 139.

127 Рішення у справі «Акімова проти Азербайджану» (*Akimova v. Azerbaijan*), № 19853/03, 27 вересня 2007 року, пункти 39–41.

128 Там само, пункт 50.

129 Рішення у справі «Гюльмамедова проти Азербайджану» (*Gulmammadova v. Azerbaijan*), № 38798/07, 22 квітня 2010 року, пункти 43–44.

токолу¹³⁰, та постановив, що відповідно до остаточного рішення національного суду на її користь заявниця мала користуватися власною квартирою на підставі дійсного ордеру на проживання, а тому володіла «майном», що захищене статтею 1 Першого протоколу. Встановивши порушення права заявника на користування власним майном, Суд у рішенні зазначив, що влада Азербайджану не змогла досягти справедливого балансу між правами заявниці та правами ВПО, що займали її квартиру, на отримання житлового приміщення. Уряд не вжив конкретних заходів для того, щоб надати ВПО альтернативне місце проживання; крім того, виникла надмірна затримка у виконанні рішення на користь заявниці. Унаслідок цього заявниця «була змушена нести надмірний особистий тягар», який за умов відсутності будь-якої компенсації заявниці становив порушення права заявниці на мирне володіння своїм майном, яке захищає стаття 1 Першого протоколу¹³¹.

— У справі «*Джафаров проти Азербайджану*» (*Jafarov v. Azerbaijan*)¹³² заявник мав право оренди на свою квартиру відповідно до ордеру на заселення, який було видано органом місцевої влади. У розумінні ЄСПЛ це було володіння «майном», відтак чинності набуло рішення щодо примусового виселення ВПО, що зайняли його квартиру. І хоча Суд визнає, що органи державної влади зіштовхнулися із складнощами під час виконання рішення на користь заявника у зв'язку з великою кількістю ВПО¹³³, він встановив, що «неможливість заявником домогтися виконання цього рішення протягом понад шести років є втручанням у його право на мирне володіння своїм майном, як зазначається у першому реченні першого абзацу статті 1 Першого протоколу»¹³⁴.

— У справі «*Солтанов та інші проти Азербайджану*» (*Soltanov and Others v. Azerbaijan*)¹³⁵ ЄСПЛ визнав складнощі, пов'язані з ве-

130 Рішення у справі «*Стран Грік Рефайнеріз та Стратіс Андредіс проти Греції*» (*Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis v. Greece*), № 13427/87, 9 грудня 1994 року, пункт 59.

131 Рішення у справі «*Гюльмамедова проти Азербайджану*» (*Gulmammadova v. Azerbaijan*), № 38798/07, 22 квітня 2010 року, пункти 48–50.

132 Рішення у справі «*Джафаров проти Азербайджану*» (*Jafarov v. Azerbaijan*), № 17276/07, 11 лютого 2010 року.

133 Там само, пункт 36.

134 Там само, пункт 41; див. також рішення у справі «*Радановіч проти Хорватії*» (*Radanović v. Croatia*), № 9056/02, 21 грудня 2006 року, пункти 48–50.

135 Рішення у справі «*Солтанов та інші проти Азербайджану*» (*Soltanov and Others v. Azerbaijan*), № 41177/08, 41224/08, 41226/08, 41245/08, 41393/08, 41408/08, 41424/08, 41688/08, 41690/08 і 43635/08, 13 січня 2011, пункти 18–19.

ликою кількістю ВПО, проте наголосив на тому, що органи влади не виконали власного обов'язку в питанні досягнення справедливого балансу між правами заявника на мирне володіння власним майном та правами ВПО на отримання місця для проживання. Заявники домоглися отримання судових рішень щодо виселення ВПО, а їхнє невиконання протягом шести років «призвело до ситуації, у якій заявнику довелося нести надмірний індивідуальний тягар». ЄСПЛ дійшов висновку, що за відсутності будь-якої компенсації за покладення на заявника такого надмірного індивідуального тягара державні органи влади не досягли необхідного справедливого балансу між загальним інтересом суспільства в питанні надання ВПО тимчасового житла та захистом прав заявника на мирне володіння власним майном.

— У зазначених вище справах окремо підкреслено, що права ВПО не повинні переважати над правами законних власників майна; у них Уряд діяв незаконно та необґрунтовано та/або не дотримався вимоги ЄСПЛ щодо збалансування прав заявників та прав суспільства в цілому, у цьому випадку – прав ВПО на альтернативне місце проживання.

— Проте у справі «*Сагінадзе проти Грузії*» (*Saghinadze v. Georgia*)¹³⁶, що стосується ВПО, які разом із 300 000 осіб, серед яких майже всі є етнічними грузинами, втекли з Абхазії внаслідок збройного конфлікту, що відбувався в 1992–1993 роках, ЄСПЛ постановив, що виселення заявників із помешкань, куди їх було переміщено, було незаконним і становило порушення прав на володіння власністю та прав на житло¹³⁷. ЄСПЛ, покладаючись на усталену практику щодо самостійного визначення поняття «майно», встановив, що «майно» може являти собою «наявне майно» або засоби, «включаючи право вимоги, відповідно до якого заявник здатний стверджувати, що він має принаймні «законне сподівання»¹³⁸ стосовно ефективного здійснення права власності, [...] а очікування є законним, якщо воно ґрунтується або на положенні законодавства, або на правовому акті, що стосується майна, яке є предметом справи»¹³⁹.

136 Рішення у справі «*Сагінадзе та інші проти Грузії*» (*Saghinadze and Others v. Georgia*), № 18768/05, 27 травня 2010 року.

137 Там само, пункт 103.

138 Рішення у справі «*Принц Ліхтенштейну Ганс-Адам II проти Німеччини*» (*Prince Hans-Adam II of Liechtenstein v. Germany*), № 42527/98 [ВП], 12 липня 2001 року, пункт 83.

139 Рішення у справі «*Копецький проти Словаччини*» (*Kopecký v. Slovakia*), № 44912/98 [ВП], 28 вересня 2004 року, пункти 45–52.

— Заявники поселились у цих приміщеннях після того, як відповідні органи запропонували їм таке житло, та продовжували добросовісно жити в них разом із родинами упродовж десяти років. Держава ніколи не заперечувала факту «соціоекономічного та сімейного середовища»¹⁴⁰ та ухвалила декілька правових актів, головним із яких є Закон про ВПО, у якому зазначено, що добросовісне володіння ВПО житлом становить право матеріального характеру. ЄСПЛ встановив, що перший заявник у справі мав право на використання житла, а також виявив те, що в цій справі був присутній матеріальний аспект, що належить до сфери дії статті 1 Першого протоколу як «майно».

7. Право на володіння своїм майном

— Резолюція ПАРЄ 1708(2010)¹⁴¹ «Вирішення питань власності біженців та внутрішньо переміщених осіб», якою Асамблея закликає держав-учасниць вирішувати проблеми з правом власності на житло, землю та майно біженців та переміщених осіб¹⁴², що постали внаслідок конфлікту, з урахуванням *Принципів Пін'єйру*, вирішує питання майнових прав у контексті переміщення та війни. Зокрема, вона закликає держави-члени:

Переконалися, що біженці та переміщені особи, у яких не було офіційно визначених прав до переміщення, однак чие користування майном вважалося органами влади *de facto* дійсним, отримують «рівноцінний і фактичний доступ до засобів правового захисту та відшкодування через їхнє виселення»¹⁴³.

Переконалися, що попередні права на використання та проживання, що були наявні в колишніх комуністичних системах, визнаються та захищаються як їхній дім у значенні статті 8 Європейської конвенції з прав людини та як їхнє володіння у значенні статті 1 Першого протоколу цієї Конвенції¹⁴⁴.

140 Рішення у справах «*Öner Yildiz проти Туреччини*» (*Öner Yildiz v. Turkey*), № 48939/99, 30 листопада 2004 року, пункти 105–106, 127; «*Доган та інші проти Туреччини*» (*Doğan and Others v. Turkey*), № 8803/02–8811/02, 8813/02 і 8815/02–8819/02, 29 червня 2004 року, пункт 139; «*Матос е Сільва, ЛДА та інші проти Португалії*» (*Matos e Silva, Lda., and Others v. Portugal*), № 15777/89, 16 вересня 1996 року, пункт 72.

141 Резолюція ПАРЄ № 1708(2010), «Вирішення питань, що стосуються майна біженців та внутрішньо переміщених осіб», 28 січня 2010 року.

142 Там само, пункт 9.

143 Там само, пункт 10.3.

144 Там само пункт 10.4.

Переконалися в тому, що втрату власниками прав на користування та оренду в місцях їхнього колишнього проживання у зв'язку з їхньою відсутністю (через те, що вони були змушені залишити свій дім) вважають виправданими обставинами до встановлення ситуації, коли добровільне повернення можливо в умовах безпеки і гідності¹⁴⁵.

— Окрім того, Рекомендація ПАРЕ 1901(2010)¹⁴⁶ рекомендує, щоб Комітет міністрів РЕ доручив відповідному органу провести дослідження, яке забезпечило б створення докладних рекомендацій для держав-членів щодо усіх аспектів компенсації за втрату майна і прав на житло для біженців і ВПО. Серед інших рекомендацій дослідження має надати рекомендації щодо умов надання компенсації за *de facto* втрату майна і права власності та оренди¹⁴⁷. Ця рекомендація відображає Принцип 16 *Принципів Пін'єйру* щодо визнання права власності та оренди біженців та переміщених осіб у рамках програм реституції¹⁴⁸.

— У Пояснювальному меморандумі до звіту Комітету ПАРЕ з питань міграції, біженців та переміщених осіб, під назвою «Вирішення майнових питань біженців та внутрішньо переміщених осіб» (2010 рік)¹⁴⁹, доповідач пан Йорген Поульсен пояснює тези, згадані вище. Загальна рекомендація¹⁵⁰ доповідача полягає в тому, що РЕ повинна схвалити *Принципи Пін'єйру* та розробити керівництва щодо їхньої імплементації у європейському контексті. Доповідач вважає, що це буде належною реакцією на Рекомендацію Комітету міністрів щодо ВПО¹⁵¹, яка схвалила *Керівні принципи* та їхній центральний принцип щодо того, що «ВПО мають право на володіння своїм майном та власністю відповідно до права у сфері прав людини»¹⁵².

— Що стосується майнових прав у контексті переміщення, то доповідач посилається на Принцип 16 *Принципів Пін'єйру*, у якому звертаються до держав-членів із закликом «забезпечувати визнан-

145 Там само, пункт 10.5.

146 Рекомендація ПАРЕ 1901(2010), «Вирішення питань власності біженців та внутрішньо переміщених осіб», 28 січня 2010 року.

147 Там само, пункти 3.1.2, 3.1.3.

148 *Принципи Пін'єйру*, принцип 16, «Права орендарів та інших осіб, що не є власниками».

149 Звіт ПАРЕ, Документ T2106, *Вирішення питань власності біженців та внутрішньо переміщених осіб*, 8 січня 2010 року.

150 Там само, пункт 28.

151 Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи (2006)б щодо внутрішньо переміщених осіб, 5 квітня 2006 року.

152 Там само, принцип 8.

ня в рамках програм реституції прав орендарів, осіб, що мають право проживати в соціальному житлі, а також інших осіб, що займають житло на незаконних підставах або користуються житлом, земельною ділянкою або майном... та щоб такі особи мали змогу повертатися і повертати» у власність своє житло, земельні ділянки і майно на тих самих підставах, як і особи, що мають «офіційне право власності»¹⁵³. Доповідач зазначає, що ці права для переміщених представників меншин охороняються відповідно до статті 16 Рамкової конвенції про захист національних меншин¹⁵⁴; крім того, ці права були віднесені практикою ЄСПЛ щодо «майна» до сфери дії статті 1 Першого протоколу¹⁵⁵.

— Далі Доповідач наводить коротке пояснення характеру та природи прав проживання та оренди¹⁵⁶ та зазначає, що ці права є майном у розумінні ЄКПЛ навіть за тих умов, коли відсутнє право на можливу приватизацію. У рішенні Суду, ухваленому відповідно до Дейтонських угод, було встановлено¹⁵⁷, що права на проживання становлять «майно» в розумінні статті 1 Першого протоколу. Цей висновок спростив реституцію таких прав у Боснії і Герцеговині та в Косово. Далі зазначено, що невиправлення порушення прав проживання і оренди є перепорою для вирішення тривалої ситуації із переміщенням у Європі¹⁵⁸.

— Що стосується доказів, які ВПО надають під час подання скаргу щодо реституції¹⁵⁹, то доповідач зазначає, що брак документальних доказів та відсутність майнових записів не повинні ставати на заваді подання скарги щодо реституції. Замість цього необхідно застосовувати гнучкий доказовий підхід. Окрім того, державним органам належить гарантувати, що всі зміни до кадастрових реєстрів

153 Звіт ПАРЄ, Документ 12106, *Вирішення питань власності біженців та внутрішньо переміщених осіб*, 8 січня 2010 року, пункт 45.

154 Див. також Пояснювальний меморандум до Рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи (2006)6, CM (2006)36 Додаток, 8 березня 2006 року, пункт 8.

155 ПАРЄ, Документ 12106, *Вирішення питань власності біженців та внутрішньо переміщених осіб*, 8 січня 2010 року, пункт 47.

156 *Там само*, пункти 48–50.

157 Наприклад рішення Палати з прав людини для Боснії і Герцеговини (Human Rights Chamber for Bosnia and Herzegovina) у справі «*Керешевіч проти Боснії і Герцеговини*» (*Keresevic v. the Federation of Bosnia and Herzegovina*), 10 вересня 1998 року (справа № CH/97/46).

158 ПАРЄ, документ № 11942, звіт «Забуті люди Європи: захист прав довготерміново переміщених осіб», 8 червня 2009 року; див. також Рекомендацію ПАРЄ 1877 (2009), «Забуті люди Європи: захист прав довготерміново переміщених осіб», 24 червня 2009 року, пункт 15.3.6.

159 ПАРЄ, Документ 12106, *Вирішення питань власності біженців та внутрішньо переміщених осіб*, 8 січня 2010 року, пункт 15.

щодо майна біженців та ВПО не матимуть правової сили, а також забезпечити можливості, за яких правовстановлюючі документи та записи в кадастрових реєстрах зберігатимуться протягом конфлікту. Така вимога відображає Принцип 15 *Принципів Пін'єйру*¹⁶⁰ щодо відповідальності держави у питанні забезпечення того, що реєстрація майнових прав біженців та внутрішньо переміщених осіб є невід'ємною складовою будь-якої програми реституції, наявні системи реєстрації зберігаються протягом конфлікту, а в тих районах, де відбулося масове переміщення, внаслідок чого особи полишили власне житло і майно в зоні конфлікту, «органи влади можуть незалежно встановлювати факти, пов'язані з документально підтвердженими скаргами щодо реституції»¹⁶¹.

8. Порухення статті 1 Першого протоколу до ЄКПЛ

— Викладені вище принципи, що застосовуються ЄСПЛ у встановленні порушення права на володіння майном і житлом, було застосовано до скарг, поданих переміщеними особами у зв'язку із позбавленням їх власного житла та земельних ділянок у післяконфліктних ситуаціях. Уперше ЄСПЛ розглянув скарги переміщених осіб щодо їхніх земельних ділянок і житла в контексті післяконфліктних ситуацій на Кіпрі та встановлення самопроголошеної «Турецької Республіки Північного Кіпру» (або «ТРПК»), що розташована на півночі розділеного острова.

— Заявники у «кіпрських справах» скаржились на те, що Туреччина відповідальна за тривале порушення їхніх прав на володіння власністю та житлом відповідно до статті 1 Першого протоколу та статті 8 ЄКПЛ внаслідок їхнього переміщення у зв'язку з війною та окупацією їхньої землі; ЄСПЛ ухвалив рішення в цих справах.

— У справі *Лоїзиду*¹⁶² ЄСПЛ встановив, що заявниця не мала доступу до власної земельної ділянки з 1974 року, «дійсно втратила увесь контроль над ділянкою, а також не мала будь-яких можли-

¹⁶⁰ *Принципи Пін'єйру*, принцип 15, «Рєєстраційні і облікові документи, що підтверджують право на володіння житлом, землею і майном».

¹⁶¹ *Там само*, принцип 15.7.

¹⁶² Рішення у справі «*Лоїзиду проти Туреччини*» (*Loizidou v. Turkey*), № 15318/89, (суть), 18 грудня 1996 року, пункти 63–64.

востей користуватися і володіти своїм майном»; така тривала відмова є втручанням у права заявника відповідно до статті 1 Першого протоколу. ЄСПЛ далі встановив, що таке втручання не було зумовлено ні позбавленням майна, ні контролем за використанням майна у розумінні перших двох абзаців статті 1 Першого протоколу, однак воно «відповідає розумінню першого речення положення як втручання в мирне володіння власним майном. У зв'язку із цим Суд не погоджується, що встановлення фактичної перешкоди може суперечити Конвенції так само, як і юридична перешкода»¹⁶³. ЄСПЛ не отримав від Уряду-відповідача переконливих аргументів щодо того, що втручання в права заявника було пов'язано з необхідністю розселення турків-кіпріотів, переміщених із півдня і просто відхилив заперечення, що стосувалися міжобщинних переговорів стосовно питання про право власності, як таке, що не має значення. «За таких умов Суд вважає, що в цій справі мало місце та продовжується порушення статті 1 Першого протоколу»¹⁶⁴.

— ЄСПЛ підтвердив наведений вище висновок у справі *Кіпру проти Туреччини*¹⁶⁵, що стосувалася переміщених греків-кіпріотів, які не можуть отримати доступу до своєї власності в північній частині Кіпру через запроваджені владою «ТРПК» обмеження на їхній фізичний доступ до цієї власності. Постійна і повна відмова в доступі до своєї власності є очевидним порушенням права переміщених греків-кіпріотів на мирне володіння майном відповідно до першого речення статті 1 Першого протоколу». Суд також зазначає, що переміщеним особам не було надано жодної компенсації у зв'язку із «можливою експропріацією» за тривале втручання в майнові права переміщених осіб. Ураховуючи зазначене вище, Суд робить висновок про те, що мало місце постійне порушення статті 1 Першого протоколу № 1, про що свідчить той факт, що власникам майна з-поміж греків-кіпріотів у північній частині Кіпру зараз, як і раніше, відмовляють у доступі до власності, постійному контролю, використанні та просто користуванні власністю.

— ЄСПЛ повторив встановлені вище висновки у справах «*Дімейдс проти Туреччини*» (*Demades v. Turkey*),¹⁶⁶ «Юдження Мішелідоу Де-

163 Рішення у справі «*Ейрі проти Ірландії*» (*Airey v. Ireland*), № 6289/73, 09 жовтня 1979 року, пункт 25.

164 Рішення у справі «*Лоїзиду проти Туреччини*» (*Loizidou v. Turkey*), № 15318/89, (суть), 18 грудня 1996 року, пункт 64.

165 Рішення у справі «*Кіпр проти Туреччини*» (*Cyprus v. Turkey*), №. 25781/94 [ВП], 10 травня 2001 року, пункти 187–189.

166 Рішення у справі «*Дімейдс проти Туреччини*» (*Demades v. Turkey*), № 16219/90, 31 липня 2003 року, пункт 46.

велопментс Лтд та Міхаель Тимвіос проти Туреччини» (*Eugenia Michaelidou Developments Ltd and Michael Tymvios v. Turkey*)¹⁶⁷, а також у справі «Ксенідес-Арестіс проти Туреччини» (*Xenides-Arestis v. Turkey*)¹⁶⁸, зазначивши в них таке:

Суд не вбачає в цій справі жодних підстав для того, щоб відмовитися від висновків, які він зробив у справі *Лоїзиду* та у справі *Кіпру проти Туреччини* [...]. Відтак він приходить до висновку, що було і продовжує відбуватися порушення статті 1 Першого протоколу на підставі того факту, що заявницю позбавлено доступу і контролю, користування і володіння своєю власністю та будь-якої компенсації за втручання в її право власності.

— Аналогічний підхід було застосовано в подальших рішеннях щодо «кіпрських справ», таких як «Соломонідес проти Туреччини» (*Solomonides v. Turkey*)¹⁶⁹, «Орфанідес проти Туреччини» (*Orphanides v. Turkey*)¹⁷⁰, «Александрю проти Туреччини» (*Alexandrou v. Turkey*)¹⁷¹, «Гавріел проти Туреччини» (*Gavriel v. Turkey*)¹⁷², «Нікола проти Туреччини» (*Nicola v. Turkey*)¹⁷³, «Ніколаїдес проти Туреччини» (*Nicolaides v. Turkey*)¹⁷⁴, «Софія Андреу проти Туреччини» (*Sophia Andreou v. Turkey*)¹⁷⁵, «Іоанну проти Туреччини» (*Ioannou v. Turkey*)¹⁷⁶, «Економю проти Туреччини» (*Economou v. Turkey*)¹⁷⁷ і «Евагору Хрісту проти

167 Рішення у справі «Юдженія Мішелідоу Девелопментс Лтд та Міхаель Тимвіос проти Туреччини» (*Eugenia Michaelidou Developments Ltd and Michael Tymvios v. Turkey*), № 16163/90, 31 липня 2003 року, пункт 31.

168 Рішення у справі «Ксенідес-Арестіс проти Туреччини» (*Xenides-Arestis v. Turkey*), № 46347/99, 22 грудня 2005 року, пункт 32, у якому ЄСПЛ, покликаючись на рішення у справі *Дімейдс і Тимвіос*, зазначив таке: «Беручи до уваги зазначене вище, Суд не вбачає в цій справі жодних підстав для того, щоб відмовитися від висновків, які він зробив у згаданих попередньо справах».

169 Рішення у справі «Соломонідес проти Туреччини» (*Solomonides v. Turkey*), № 16161/90, 20 січня 2009 року, пункт 39.

170 Рішення у справі «Орфанідес проти Туреччини» (*Orphanides v. Turkey*), № 36705/97, 20 січня 2009 року, пункт 34.

171 Рішення у справі «Александрю проти Туреччини» (*Alexandrou v. Turkey*), № 16162/90, 20 січня 2009 року, пункт 34.

172 Рішення у справі «Гавріел проти Туреччини» (*Gavriel v. Turkey*), № 41355/98, 20 січня 2009 року, пункт 39.

173 Рішення у справі «Нікола проти Туреччини» (*Nicola v. Turkey*), № 18404/91, 27 січня 2009 року, пункти 27–28.

174 Рішення у справі «Ніколаїдес проти Туреччини» (*Nicolaides v. Turkey*), № 18406/91, 27 січня 2009 року, пункти 27–28.

175 Рішення у справі «Софія Андреу проти Туреччини» (*Sophia Andreou v. Turkey*), № 18360/91, 27 січня 2009 року, пункти 27–28.

176 Рішення у справі «Іоанну проти Туреччини» (*Ioannou v. Turkey*), № 18364/91, 27 січня 2009 року, пункти 29–30.

177 Рішення у справі «Економю проти Туреччини» (*Economou v. Turkey*), № 18405/91, 27 січня 2009 року, пункти 25–26.

Туреччини» (*Evagorou Christou v. Turkey*)¹⁷⁸, у яких ЄСПЛ не вбачає жодних підстав для того, щоб

[...] відмовитися від висновків, які він зробив свого часу у справі *Лоїзиду* та у справі *Кіпру проти Туреччини* ... він приходить до висновку, що було і продовжує відбуватися порушення статті 1 Першого протоколу на підставі того факту, що заявника позбавлено доступу і контролю, користування і володіння своєю власністю та будь-якої компенсації за втручання в його право власності.

— У справі «*Доган та інші проти Туреччини*» (*Doğan and Others v. Turkey*)¹⁷⁹ ЄСПЛ зазначив, що, як і в багатьох інших справах¹⁸⁰ турецькі сили безпеки знищили будинки і майно заявників та змусили їх покинути район, де було запроваджено надзвичайний стан; відмова в доступі до села заявників є втручанням у їхнє право на мирне володіння своїм майном. ЄСПЛ встановив, що, як і в попередніх «кіпрських справах», втручання, на яке скаржилися заявники, стосується першого речення першого абзацу статті 1 Першого протоколу¹⁸¹. Крім того, при встановленні пропорційності втручання Суд дійшов висновку, що Уряд не досяг необхідного справедливого балансу між захистом прав заявників та загальним інтересом; Уряд не сприяв поверненню заявників до їхнього села та не надав їм альтернативного житла, внаслідок чого «заявники змушені були нести індивідуальний і надмірний тягар»¹⁸². ЄСПЛ зазначив, що відповідно до Принципів 18 і 28 *Керівних принципів ООН* основний обов'язок і відповідальність органів влади полягає у створенні умов та наданні відповідних засобів, які б дозволили заявникам добровільно, у безпечних умовах і з гідністю повернутися у свої оселі.

— ЄСПЛ, як зазначено вище, встановив втручання в право на мирне володіння власністю в контексті прав оренди і проживан-

178 Рішення у справі «*Евагору Хрісту проти Туреччини*» (*Evagorou Christou v. Turkey*), № 18403/91, 27/01/2009, пункти 25–26.

179 Рішення у справі «*Доган та інші проти Туреччини*» (*Doğan and Others v. Turkey*), № 8803/02–8811/02, 8813/02 і 8815/02–8819/02, 29 червня 2004 року, пункт 143.

180 Рішення у справі «*Акдівар та інші проти Туреччини*» (*Akdivar and Others v. Turkey*), № 21893/93, 16 вересня 1996 року, пункт 88: «Суд вважає, що навмисне знищення будинків і майна заявників є одночасно і серйозним втручанням у їхнє право на повагу до сімейного життя та житла, та у право на мирне володіння власним майном. Уряд держави-відповідача не надав жодних виправдань цим втручанням; натомість він обмежився запереченням участі сил безпеки в інциденті. Таким чином Суд вважає, що мало місць порушення статті 8 Конвенції та статті 1 Першого протоколу».

181 Рішення у справі «*Доган та інші проти Туреччини*» (*Doğan and Others v. Turkey*), № 8803/02–8811/02, 8813/02 і 8815/02–8819/02, 29 червня 2004 року, пункт 146.

182 Там само, пункт 155.

ня переміщених осіб та постановив, що таке втручання є незаконним і непропорційним, а відтак невиправданим в розумінні ЄКПЛ. У справі «*Сагінадзе проти Грузії*» (*Saghinadze v. Georgia*) ЄСПЛ зазначив, що виселення і позбавлення майна першого заявника, законно переміщеного ВПО, не було обґрунтоване будь-яким судовим рішенням, а відтак втручання в мирне володіння його майном було незаконним¹⁸³.

— В усіх обговорюваних вище справах застосування Судом практики ЄСПЛ відповідно до статті 1 Першого протоколу щодо ВПО, чиє житло або майно було окуповано або знищено відповідним урядом, призводило до встановлення порушення статті 1 Першого протоколу, а у більшості випадків – ще й до порушення статті 8 ЄКПЛ.

— У нещодавніх рішеннях у справах, що стосуються Нагірно-Карабаського «замороженого конфлікту», а саме справах *Саргсяна проти Азербайджану* та *Чірагова проти Вірменії*, ЄСПЛ задовольнив скарги, пов'язані із втратою житла і майна, а також встановив порушення їхніх прав, які продовжують тривати, відповідно до статті 1 Першого протоколу та статті 8.

— У справі *Чірагова* ЄСПЛ зазначив, що ефективні національні засоби юридичного захисту були відсутні як у Республіці Вірменія, так і в «НКР», відповідно, заявники не мали доступу до будь-яких юридичних засобів, за допомогою яких могли б отримати компенсацію за втрату майна або – «що ще важливіше ... за допомогою яких вони могли б отримати фізичний доступ до ... майна і домівок, які вони залишили»¹⁸⁴. Крім того, виявилось, що майно заявників – і, можливо, майно інших переміщених осіб – було надано адміністрацією «НКР» іншим особам, про що було зроблено записи в земельному реєстрі. Втручання у права заявників, як і у справі *Лоїзиду*, полягало в тривалій відмові в доступі, яка призвела до втрати контролю над власним майном і житлом, а також у відсутності будь-якої можливості користуватися і володіти такою власністю.¹⁸⁵

183 Рішення у справі «*Сагінадзе та інші проти Грузії*» (*Saghinadze and Others v. Georgia*), № 18768/05, 27 травня 2010 року, пункти 112–117; див. також рішення у справі «*Хамідов проти Росії*» (*Khamidov v. Russia*), № 72118/01, 15 листопада 2007 року, пункти 144–146, незаконність втручання в житло заявника у зв'язку із зайняттям такого житла правоохоронцями через нечіткість правових положень, що стосуються контртерористичних операцій.

184 Рішення у справі «*Чірагов та інші проти Вірменії*» (*Chiragov and Others v. Armenia*), № 13216/05 [ВП], 16 червня 2015 року, пункт 194.

185 Там само, пункт 196.

Крім того, втручання в права заявників не було обґрунтоване переговорами, які тривали в рамках Мінської групи ОБСЄ із питань переміщених осіб¹⁸⁶, так само не було наведено жодної мети, яка могла б обґрунтувати відмову заявникам в доступі до їхнього майна та відсутність компенсації за таке втручання. Відповідно ЄСПЛ вирішив, що мало місце і продовжує тривати порушення прав заявників за статтю 1 Першого протоколу, за яке несе відповідальність Республіка Вірменія¹⁸⁷.

— ЄСПЛ відрізняє справу *Саргсяна проти Азербайджану* від «кіпрських справ» та справи *Чірагова*, оскільки обставини справи стосуються не окупації та відмови в доступі іншою державою, а пов'язані із діями чи бездіяльністю власної держави, хоча вона і стосується території, над якою ця держава втратила контроль внаслідок етнічного конфлікту¹⁸⁸. ЄСПЛ розглянув характер втручання, встановивши дотримання урядом його позитивних зобов'язань та визначивши дотримання справедливого балансу між вимогами загального інтересу та правом заявників на володіння власним майном. ЄСПЛ зазначив, що участь уряду в мирних переговорах, а також той факт, що внаслідок конфлікту уряду необхідно було створити положення, що стосувалося б великої кількості власних ВПО, не звільняє його від необхідності вживати заходи, спрямовані на захист вірменських ВПО, особливо з огляду на той факт, що протягом тривалого часу стан справ залишився незмінним¹⁸⁹. Відтак ЄСПЛ встановив, що на заявника було покладено надмірний тягар та визнав Азербайджан винним у порушенні права заявника на власність відповідно до статті 1 Першого протоколу.

9. Правовий захист у випадках порушень права власності

— Загалом якщо ЄСПЛ встановлює порушення ЄКПЛ, відповідно до статті 46 держава-відповідач зобов'язана припинити порушен-

¹⁸⁶ Там само, пункт 198.

¹⁸⁷ Там само, пункт 201.

¹⁸⁸ Рішення у справі «Саргсян проти Азербайджану» (*Sargsyan v. Azerbaijan*), № 40167/06 [ВП], 16 червня 2015 року, пункти 223–224.

¹⁸⁹ Там само, пункт 240.

ня, вжити загальні заходи для припинення схожих та/або попередження майбутніх порушень, а також виплатити компенсації відповідним сторонам задля відновлення умов, які були до порушення, наскільки це можливо (*restitutio in integrum*)¹⁹⁰. Під час виконання рішення ЄСПЛ зобов'язання держави-відповідача не обмежуються виплатою компенсації¹⁹¹.

— У випадку, якщо *restitutio in integrum* є юридично чи фактично неможливим, держава-відповідач може лише надати часткову компенсацію відповідно до статті 46, а ЄСПЛ присудити заявникові справедливую сатисфакцію відповідно до статті 41 ЄКПЛ. Така сатисфакція може включати в себе грошову компенсацію за моральний і матеріальний збиток, а також за видатки і витрати. Відшкодування відповідно до статті 41 повинно допомогти заявникові опинитися в становищі, у якому він перебував би, якщо б стверджуване порушення не відбулося¹⁹².

— У справі «Гуїзо-Галлісай проти Італії» (*Guiso-Gallisy v. Italy*)¹⁹³ Велика палата наголосила на власній позиції щодо статті 41, зазначивши таке:

Якщо характер порушення допускає можливість створення *restitutio in integrum*, обов'язок держави полягає в тому, щоб досягти його, оскільки Суд не має ані повноважень, ані практичної можливості зробити це. Проте якщо національне законодавство не передбачає (або лише частково передбачає) відшкодування за наслідки порушення, стаття 41 уповноважує Суд надати стороні, що постраждала, сатисфакцію, яка на думку Суду буде належною¹⁹⁴.

190 Ламберт-Абдельгавад, Е., «The Execution of Judgments of the ECtHR», видання 2-ге, Human Rights, Files No. 19, (Strasbourg: CoE Publishing, 2008), с. 10. Див. також РЄ, Комітет міністрів, Рекомендація CM/Rec(2008)2, «Ефективна здатність держав для швидкого виконання рішень Європейського суду з прав людини», 6 лютого 2008 року.

191 Див., наприклад, рішення у справі «Скоццарі і Джуунта проти Італії» (*Scozzari and Giunta v. Italy*), № 39221/98 і 41963/98 [ВП], 13 липня 2000 року, пункт 249: «Рішення, у якому Суд знаходить порушення, накладає на відповідну державу юридичне зобов'язання не тільки сплатити суми, присуджені шляхом справедливої сатисфакції за статтею 41, але також обрати, відповідно до контролю Комітету міністрів, загальні та/або, якщо доречно, індивідуальні заходи, що будуть прийняті в їхньому внутрішньому правопорядку, щоб покласти край порушенню, виявленому Судом, і виправити наслідки, наскільки це можливо».

192 Рішення у справі «Пірсак проти Бельгії» (*Piersack v. Belgium*), № 8692/79, 26 листопада 1984 року, пункти 15–16.

193 Як зазначено в окремій думці судді Шпільмана, рішення в цій справі є відходом від практики Суду щодо справедливої сатисфакції відповідно до статті 41 у поєднанні зі статтею 1 Першого протоколу.

194 Рішення у справі «Гуїзо-Галлісай проти Італії» (*Guiso-Gallisy v. Italy*), № 58858/00, [ВП], 22 грудня 2009 року, пункт 90.

— Застосовуючи наведені вище принципи, ЄСПЛ зобов'язав держави вжити такі заходи, щоб досягти *restitutio in integrum*, в основному в тих справах, де було встановлено порушення прав заявників щодо власності.

— У справі «*Папаміхалопулос проти Греції*» (*Paramichalopoulos v. Greece*), у якій йшлося про незаконну експропріацію землі заявника та будівель на дуже тривалий період часу¹⁹⁵, ЄСПЛ наголосив на тому, що встановлення порушення «накладає на державу-відповідача правове зобов'язання припинити порушення і виплатити компенсації відповідним сторонам за наслідки задля відновлення умов, які були до порушення, наскільки це можливо»¹⁹⁶. Згідно зі статтею 41, вимога *restitutio in integrum* можлива лише за тих умов, якщо такі заходи є здійсними відповідно до внутрішнього законодавства держави-відповідача¹⁹⁷. У рішенні до цієї справи¹⁹⁸ ЄСПЛ уперше запропонував державі альтернативу: протягом шести місяців створити *restitutio in integrum*, повернувши землі і будівлі, або виплатити компенсацію за матеріальну шкоду¹⁹⁹.

— У справі *Папаміхалопулоса* ЄСПЛ посилався²⁰⁰ на рішення Постійної палати правосуддя у справі *щодо фабрики в Хожуві*²⁰¹, підтримавши той факт, що «відшкодування збитків повинно якомога більш повноцінно усувати всі наслідки неправомірного діяння та

195 Рішення у справі «*Папаміхалопулос проти Греції*» (*Paramichalopoulos v. Greece*), № 14556/89, 31 жовтня 1995 року, пункт 36. Дії грецького уряду, які ЄСПЛ вважає такими, що суперечать ЄКПЛ, не були експропріацією, яка була законною, у зв'язку із несплатою справедливої компенсації; це було взяття державою земель, що належать приватним особам, яке тривало двадцять вісім років і протягом якого влада ігнорувала рішення національних судів та не дотримувалась власних обіцянок заявникам для усунення несправедливості, учиненої диктаторським режимом у 1967 році.

196 Рішення у справі «*Папаміхалопулос та інші проти Греції*» (*Paramichalopoulos v. Greece*), № 14556/89, 31 жовтня 1995 року, пункт 34.

197 *Там само*, пункт 34.

198 *Там само*, пункт 38: «Відтак Суд вважає, що повернення земельної ділянки, що є предметом справи, а саме території, площею 104018 кв.м. (відповідно до рішення Другої експропріаційної ради Афін від 1983 року), наскільки це можливо поставити заявників у ситуацію, яка є рівноцінною тій, у якій вони опинилися б, якби не відбулося порушення статті 1 Першого протоколу; компенсація у вигляді збудованих будівель повністю компенсує заявникам наслідки стверджуваної втрати змоги користування власною земельною ділянкою».

199 *Там само*, пункт 39.

200 Та в багатьох інших справах, зокрема «*Салдуз проти Туреччини*» (*Salduz v. Turkey*), № 36391/02, 27 листопада 2008 року, Спільна думка таких суддів: Розакіс, Шпільман, Цемеле і Лазарова Трайковська, пункт 5. «Принцип *restitutio in integrum* був започаткований рішенням Постійної палати міжнародного правосуддя від 13 вересня 1928 року (Permanent Court of International Justice, PCIJ) у справі, що стосувалася фабрики в місті Хожув...».

201 Постійна палата міжнародного правосуддя, 13 вересня 1928 року, *Справа щодо фабрики в місті Хожув (Позов про відшкодування шкоди) (по суті)*, Серія А, № 17. Право на репарацію за втрату майна внаслідок будівництва стіни було аналогічним чином підтримано МКС в його *Консультативному висновку щодо правових наслідків будівництва стіни на окупованій території Палестини від 9 липня 2004 року*.

встановити ситуацію, яка, ймовірно, існувала б, якби це діяння не було вчинено. Реституція має набувати натуральної форми, а в разі неможливості такої форми – необхідно виплатити суми коштів, що відповідають вартості реституції в натуральній формі...»²⁰².

— Як наслідок, ЄСПЛ у низці справ, що стосувалися права власності, постановив, що держава-відповідач повинна або повернути заявникові відповідне майно, або відшкодувати вартість такого майна. У рішенні «*Брумареску проти Румунії*» (*Brumarescu v. Romania*)²⁰³ ЄСПЛ постановив, що:

«повернення майна, що є предметом справи, як зазначено в остаточному рішенні суду першої інстанції міста Бухарест від 9 грудня 1993 року, поставить (наскільки це можливо) заявника в позицію, що відповідає тій, у якій би він опинився, якби не було порушення статті 1 Першого протоколу... Суд постановив, що в разі невиконання такої реституції державою-відповідачем упродовж шести місяців із дня ухвалення цього рішення держава-відповідач повинна виплатити заявникові матеріальну шкоду у вигляді поточної вартості квартири»²⁰⁴.

— ЄСПЛ ухвалив аналогічне рішення у справі «*Дачія С. Р. Л. проти Молдови*» (*Dacia S. R. L. v. Moldova*)²⁰⁵, що стосувалася анулювання приватизації та продажу готелю, який належав компанії-заявнику; ЄСПЛ встановив, що це діяння становило незаконне позбавлення відповідно до статті 1 Протоколу № 1, і постановив, що «найбільш прийнятною формою *restitutio in integrum*... є повернення готелю та земельної ділянки під ним компанії-заявнику»²⁰⁶, а в разі на-

202 Право репарації за порушення прав людини в післяконфліктних ситуаціях є вимогою міжнародного права, яка стосується державної відповідальності, «це принцип міжнародного права, відповідно до якого будь-яке порушення зобов'язань призводить до обов'язкової репарації», стаття 31 *Статей про відповідальність держав за міжнародні протиправні діяння*, що містяться в Документі ООН A/56/10 під назвою «Доповідь Комісії з міжнародного права про роботу її п'ятдесят четвертої сесії», Офіційні звіти Генеральної Асамблеї ООН, листопад 2001 року, с. 43–59; Реституцію вважають бажаною формою (іншими двома формами є компенсація і сатисфакція), спрямованою на відновлення ситуації *ex ante*. *Керівні принципи ООН та Рекомендації щодо права на правовий захист і відшкодування збитку для жертв грубих порушень міжнародних норм в галузі прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права*, ухвалені Організацією Об'єднаних Націй 21 березня 2006 року, (Документ ООН/RES/60/147) у яких закріплено принцип, що держави повинні надавати засоби правового захисту особам, які є жертвами. У контексті післяконфліктної репарації за порушення права на власність повернення майна є одним із типів реституції (принцип № 9).

203 Рішення у справі «*Брумареску проти Румунії*» (*Brumarescu v. Romania*), № 28342/95, 23 січня 2001 року.

204 Там само, пункти 22–23.

205 Рішення у справі «*Дачія С. Р. Л. проти Молдови*» (*Dacia S. R. L. v. Moldova*), № 3052/04, 24 лютого 2009 року.

206 Там само, пункт 40.

ведення доказів щодо того, що це неможливо, держава повинна виплатити компенсацію в обсязі, «що дорівнює їхній поточній вартості»²⁰⁷.

— Зрештою, у справі «*Сагінадзе проти Грузії*» (*Saghinadze v. Georgia*) ЄСПЛ знову вирішив, що найбільш прийнятною формою відшкодування заявникам відповідно до Закону про ВПО буде повернення урядом котеджу, у якому вони законно проживали понад десятиліття в той час, коли умови будуть дозволяти їм повернутися добровільно, в безпечних умовах і з гідністю в Абхазію. ЄСПЛ також встановив, що в разі неможливості такого повернення уряд повинен знайти альтернативне місце проживання для ВПО, а якщо неможливим виявиться і цей варіант, він повинен компенсувати їм втрату котеджу²⁰⁸. У подальших рішеннях щодо справедливої компенсації²⁰⁹ ЄСПЛ погодився із пропозицією уряду щодо передачі заявникам у власність двох квартир, а також виплати їм суми збитків.

— Тому відповідно до практики ЄСПЛ бажаним засобом правового захисту внаслідок порушень права на власність є *restitutio in integrum*²¹⁰, або повернення майна. У той самий час Суд майже завжди передбачає альтернативний варіант для уряду в разі, якщо реституція є неможливою, що постає у вигляді виплати фіксованої суми матеріальної шкоди²¹¹.

— Як було зазначено вище, у разі якщо ЄСПЛ встановлює порушення ЄКПЛ, держава-член повинна обрати засоби, за допомогою яких вона буде виконувати власні зобов'язання, передбачені статтею 46, за умови, що вони відповідають ЄКПЛ; відтак рішення ЄСПЛ традиційно були «декларативними»²¹², а не розпорядними у тому

207 Там само, пункт 55.

208 Рішення у справі «*Сагінадзе та інші проти Грузії*» (*Saghinadze and Others v. Georgia*), № 18768/05, 27 травня 2010 року, пункт 160.

209 Там само, пункт 15.

210 Стаття 35 *Статей про відповідальність держав за міжнародні протиправні діяння* передбачає, що держава «зобов'язана зробити реституцію ... за умови, що така реституція не є «матеріально неможливою» і не тягне за собою тягар, який без усякого порівняння є наслідком реституції, застосованої замість компенсації».

211 Див., наприклад, рішення у справі «*Райку проти Румунії*» (*Raicu v. Romania*), № 28104/03, 19 жовтня 2006 року, пункт 38: ЄСПЛ постановив, що Румунія повинна повернути квартиру або виплатити заявникові конкретну суму.

212 Рішення у справі «*Маркс проти Бельгії*» (*Marckx v. Belgium*), № 6833/74, 13 червня 1979 року, пункт 58; див. також рішення у справах «*Сільвер проти Сполученого Королівства*» (*Silver v. The United Kingdom*), № 5947/72, 6205/73, 7052/75, 7061/75, 7107/75, 7113/75 і 7136/75, 25 березня 1983 року, пункт 113(d); «*Олександр Волков проти України*» (*Oleksandr Volkov v. Ukraine*), № 21722/11, 09 січня 2013 року, пункт 194.

плані, які індивідуальні та/або загальні заходи має застосувати держава-відповідач для того, щоб усунути встановлене порушення. Держави отримують «широку свободу розсуду щодо вибору засобів, які будуть використані»²¹³ під час імплементації рішень ЄСПЛ. Цей підхід впливає із доктрини державного суверенітету в міжнародному праві та суміжного принципу субсидіарності, одного з основних принципів, що лежать в основі шанобливого ставлення ЄСПЛ до держав-членів під час ухвалення рішень Суду.

— Попри це, протягом останніх десяти років ЄСПЛ в декількох випадках надавав рекомендації щодо загальних та/або індивідуальних заходів, переважно покладаючись на статтю 46, тим самим припускаючи більшу відповідальність за виконання власних рішень. Зазначені вище справи, пов'язані із майном, відображають такий виняток із правила декларативних рішень, у якому ЄСПЛ надав конкретні вказівки щодо виконання рішень, підкреслюючи правомірність *restitutio in integrum*.

— Далі варто зазначити, що основна категорія рішень, у яких ЄСПЛ встановив загальні та/або індивідуальні заходи, є пілотні рішення²¹⁴, у яких ЄСПЛ визначає «структурні або системні проблеми» в національному правовому порядку відповідної держави, що призводять до численних аналогічних справ («справ, що повторюються»). Вивчаючи «пілотну» справу, Суд відкладає розгляд аналогічних справ²¹⁵. У справі «Броньовський проти Польщі» (*Broniowski v. Poland*), яка за своєю суттю була першим пілотним рішенням, ЄСПЛ встановив порушення статті 1 Першого протоколу внаслідок відсутності надання компенсації заявникові за майно, залишене у зв'язку із вимушеним переміщенням до Польщі після Другої світової війни. ЄСПЛ також встановив, що індивідуальне порушення становить «поширену проблему», яка є системною та призвела до великої кількості заявників. Далі ЄСПЛ зазначив, що «загальні заходи повинні або усунути будь-які перепони для вирішення ситуації, яка стосується великої кількості людей і яка призвела до порушення ЄКПЛ, або замість цього надати їм еквівалентну компенсацію»²¹⁶.

213 Рішення у справі «Седжовіч проти Італії» (*Sedjovic v. Italy*), № 56581/00, 01 березня 2006 року, пункт 127.

214 Процедура пілотного рішення було запроваджено до ухвалення Резолюції Комітету міністрів Ради Європи Res(2004)3 щодо рішень, які розкривають системну проблему, що лежить в основі порушення, 12 травня 2004 року.

215 Рішення у справі «Броньовський проти Польщі» (*Broniowski v. Poland*), № 31443/96 [ВП], 22 червня 2004 року.

216 Там само, пункт 194.

— Чіткі вказівки ЄСПЛ щодо заходів у цих справах розроблено для полегшення імплементації власних рішень державою-відповідачем, що призведе до зменшення кількості справ, поданих до ЄСПЛ. Крім того, за пілотними рішеннями проводиться більш ефективний контроль Комітету міністрів щодо справ, які висвітлюють структурні питання і, таким чином, запобігають та/або відкладають численні однотипні заяви.

10. Застосування практики ЄСПЛ в контексті переміщення

— Під час ухвалення рішень в основних справах, що стосуються ВПО, у яких ЄСПЛ встановив тривалі порушення статті 1 Першого протоколу, підхід Суду на етапі справедливої сатисфакції є таким:

а. «Кіпрські справи»

- ▶ У давній справі «*Лоїзиду проти Туреччини*» (*Loizidou v Turkey*)²¹⁷ ЄСПЛ наголосив на тому, що заявниця залишалася законною власницею майна, а внаслідок відмови в доступі вона втратила увесь контроль над ділянкою, а також не мала будь-яких можливостей користуватися і володіти своїм майном. Заявниця скаржилась лише на втрату можливості користування, але ЄСПЛ постановив, що вона «має право на компенсацію у зв'язку із втратами, безпосередньо спричиненими цим порушенням її прав, яке почалося з дати ухвалення Туреччиною обов'язкової юрисдикції Суду, а саме з 22 січня 1990 року і по сьогоднішній день»²¹⁸. ЄСПЛ також присудив заявниці відшкодування за моральну шкоду «у зв'язку з душевним болем і почуттям безпорадності та розчарування», які заявниця відчувала протягом тривалого періоду часу²¹⁹. Проте ЄСПЛ додав, що справа стосувалась лише заявниці, а не майнових прав усіх переміщених греків-кіпріотів²²⁰.
- ▶ На додаток до міждержавної справи *Кіпру проти Туреччини* переміщені греки-кіпріоти подали до ЄСПЛ до 2004 року

217 Рішення у справі «*Лоїзиду проти Туреччини*» (*Loizidou v. Turkey*), № 15318/89 (справедлива сатисфакція), 28 липня 1998 року.

218 Там само, пункт 31.

219 Там само, пункт 39.

220 Там само, пункт 40.

майже 1400 справ, у яких скаржилися на порушення статті 1 Першого протоколу та статті 8. Ці справи називають «*Справи після Лоїзиду*». 31 жовтня 2003 року ЄСПЛ постановив рішення у справах «*Дімейдс проти Туреччини*» та «*Юдженія Мішелідоу Девелопментс Лтд та Міхаель Тимвіос проти Туреччини*», встановивши тривалі порушення статті 1 Першого протоколу (а у справі *Дімейдса* – ще й порушення статті 8). Із кінця 1990-х до початку 2000-х років ЄСПЛ визнав прийнятними ще близько 40 такого типу справ. Рішення, у яких зазначалося встановлення порушень права на власність (а в більшості випадків – і права на житло) були винесені у 2009–2010 роках як рішення щодо справедливої сатисфакції; відповідно до них заявникам присуджували виплати за матеріальну та моральну шкоду внаслідок душевного болю і безпорадності, як це було й у справі *Лоїзиду*.

- ▶ У пілотному рішенні у справі «*Ксенідес-Арестіс проти Туреччини*» (*Xenides-Arestis v. Turkey*)²²¹ (ця справа є однією зі «*справ після Лоїзиду*»), яка стосувалася відмови в доступі до майна і житла внаслідок переміщення, ЄСПЛ наголосив на власній позиції щодо відповідальності держав у питанні вживання заходів для усунення порушень²²². ЄСПЛ постановив, що Туреччина повинна запровадити засіб правового захисту, який гарантуватиме справді ефективне «покращення» в питанні порушень, що стосуються статті 8 і статті 1 Першого протоколу не лише для заявниці (*Ксенідес-Арестіс*), але і для усіх інших заяв, що перебувають на стадії розгляду²²³. У раніше прийнятому рішенні щодо прийнятності цієї справи²²⁴ ЄСПЛ відхилив наявний механізм компенсації, запропонований Туреччиною, як

221 Рішення у справі «*Ксенідес-Арестіс проти Туреччини*» (*Xenides-Arestis v. Turkey*), № 46347/99 (суть справи), 22 грудня 2005 року.

222 Там само, пункт 39: Він повторює, що на підставі статті 46 Високої Договірної Сторони зобов'язалися виконувати остаточні рішення Суду в будь-яких справах, у яких вони є сторонами, виконання контролюється Комітетом міністрів Ради Європи. З цього випливає, з-поміж іншого, що рішення, у якому Суд знаходить порушення, накладає на відповідну державу юридичне зобов'язання не тільки сплатити суми, присуджені шляхом справедливої сатисфакції за статтею 41, але також і обрати, відповідно до контролю Комітету міністрів загальні та/або, якщо доречно, індивідуальні заходи, що будуть прийняті в їхньому внутрішньому правопорядку, щоб покласти кінець порушенню, виявленому Судом, і виправити наслідки, наскільки це можливо. Відповідно до контролю Комітету міністрів, відповідна держава залишається вільною у виборі засобу, за допомогою якого вона виконає свої правові зобов'язання відповідно до статті 46 Конвенції, за умови, що такі засоби є сумісними з висновками, викладеними в рішенні Суду ...».

223 Рішення у справі «*Ксенідес-Арестіс проти Туреччини*» (*Xenides-Arestis v. Turkey*), № 46347/99, 22 грудня 2005 року, пункт 40.

224 Рішення у справі «*Ксенідес-Арестіс проти Туреччини*» (*Xenides-Arestis v. Turkey*), № 46347/99 (ріш.), 14 березня 2005 року.

такий, що є неефективним. Рішення було прийняте у зв'язку з декількома причинами, але «основною з них були умови компенсації, які унеможливлювали реституцію утриманого майна». Внаслідок цього рішення Туреччина запровадила на території північної частини Кіпру («ТРПК») «новий механізм компенсації і реституції», який за «своєю суттю відповідає рекомендаціям ЄСПЛ, що містяться в рішенні щодо прийнятності», але через те, що сторони не досягли дружнього врегулювання спору²²⁵, ЄСПЛ не має повноважень розглядати його конкретну ефективність²²⁶. ЄСПЛ присудив заявниці виплату як матеріальної, так і моральної шкоди (як він зробив це й у справі *Лоїзиду* та у «справах після Лоїзиду», у яких Суд по суті та щодо справедливої сатисфакції ухвалював рішення. Він робив це майже через 20 років після того, як вони вперше були подані.

- ▶ У рішеннях щодо прийнятності у восьми прецедентних справах *Демопулоса та інших проти Туреччини*²²⁷ ЄСПЛ випробував новий механізм та встановив, що він забезпечує «доступний та ефективний механізм відшкодування» у скаргах щодо порушення права на власність греків-кіпріотів, відтак таким заявникам необхідно спершу використати його перед тим, як подавати скаргу до ЄСПЛ. ЄСПЛ зазначив, що «кіпрські справи» виникають внаслідок довготривалої політичної проблеми, вирішення якої є відповідальністю сторін, а тривалість часу²²⁸ необхідно враховувати при визначенні можливих засобів правового захисту, які повинен надати уряд-відповідач. У зв'язку з цим «...нереалістичним виглядає очікування того, що [...] Суд повинен чи може безпосередньо змусити уряд Туреччини забезпечити, щоб ці заявники отримали повноцінний доступ до їхнього майна та володіння ним незалежно від того, хто там зараз проживає, а також незалежно від того, чи розташована така власність у зоні бойових конфліктів або використовується для надважливих суспільних потреб»²²⁹.

225 Суд зазначає, що сторони не змогли досягти згоди щодо питання справедливої сатисфакції, як це сталося, наприклад, у справі *«Броньовський проти Польщі» (Broniowski v. Poland)*, № 31443/96 (дружнє врегулювання спору) [ВП], 28 вересня 2005 року.

226 Рішення у справі *«Хсенідес-Арестіс проти Туреччини» (Xenides-Arestis v. Turkey)*, № 46347/99, 07 грудня 2006 року, пункт 37.

227 Рішення у справі *«Демопулос та інші проти Туреччини» (Demopoulos and Others v. Turkey)*, № 46113/99, 3843/02, 13751/02, 13466/03, 10200/04, 14163/04, 19993/04 і 21819/04 (ріш.), 01 березня 2010 року.

228 Там само, пункт 84.

229 Там само, пункти 111–113.

Покладаючись на власну практику щодо відповідальності держави в питанні усунення порушення і наголошуючи на тому, що навіть у контексті незаконної експропріації держава має свободу вибору заходів для виконання рішення, ЄСПЛ постановив, що «[...] якщо характер порушення припускає можливість *restitutio in integrum*, держава-відповідач повинна його застосувати. Проте коли такий стан відновити неможливо, Суд [...] накладає на Договірну Сторону альтернативну вимогу щодо виплати компенсації ціни майна [...] і не сприймає будь-якої різниці щодо принципів, якщо протиправні дії виходять на міжнародний рівень»²³⁰.

ЄСПЛ визнав справу неприйнятною, а інші справи кіпріотів було відхилено через невичерпання національних засобів правового захисту. Станом на момент публікації посібника Комісія з нерухомого майна, яку було створено з метою розгляду скарг кіпріотів-греків, що є власниками майна на півночі острова, функціонує понад десять років та вирішила невеликий відсоток заяв. За цими заявами вона зазвичай призначала компенсацію; реституцію вона застосовувала як виняток²³¹.

б. Справи, що стосуються знищення майна на південному сході Туреччини

- ▶ У справі «Доган та інші проти Туреччини» (*Doğan and Others v. Turkey*)²³² ЄСПЛ зазначив, що уряд-відповідач раніше запровадив закон щодо компенсацій для відшкодувань за скаргами осіб, яким було відмовлено в доступі до їхнього майна та сіл. ЄСПЛ розглянув механізм компенсації у прецедентній справі «Ічер проти Туреччини» (*İçer v. Turkey*)²³³ та встановив, що Туреччина вирішила системну проблему та запровадила ефективний засіб правового захисту. Як наслідок, близько 1500 заяв було відхилено у зв'язку з невичерпанням національних засобів правового захисту. У справі *Доган*, яку ЄСПЛ розглядав раніше, Суд зазначив, що повернення заявників до їхнього села та компенсація втрат за період, коли їм було відмовлено в доступі, «наскільки це можливо, поставлять заяв-

230 Там само, пункт 114.

231 Див. статистику, що була надана Комісіїєю з питань нерухомого майна за покликанням: <http://www.tamk.gov.ct.tr/dokuman/Bitenler.pdf>

232 Рішення у справі «Доган та інші проти Туреччини» (*Doğan and Others v. Turkey*), № 8803/02–8811/02, 8813/02 і 8815/02–8819/02 (справедлива сатисфакція), 13 липня 2006 року.

233 Рішення у справі «Ічер проти Туреччини» (*İçer v. Turkey*), № 18888/02 (ріш.), 12 січня 2006 року.

ників у ситуацію, яка є рівноцінною тій, у якій вони би опинилися, якби не відбулося порушення статті 1 Першого протоколу та статті 8 Конвенції»²³⁴. Проте заявники більше не бажали туди повертатися. Відтак ЄСПЛ присудив відшкодувати матеріальні збитки за втрату майна деяких заявників, а також за втрату заощаджень.

- ▶ У справі «*Акдивар та інші проти Туреччини*» (*Akdivar and Others v. Turkey*)²³⁵, що розглядалася раніше і яка стосувалася заявників, що втекли з власного села після того, як його було спалено, ЄСПЛ присудив їм відшкодування за матеріальну шкоду, зазанану внаслідок втрати власних будинків та доходу від оброблюваних та орних земель, а також втрати худоби; крім того, відшкодувати потрібно було витрати на альтернативне орендоване житло.
- ▶ Так само ЄСПЛ постановив і в схожій справі «*Сельчук і Аскер проти Туреччини*» (*Selçuk and Asker v. Turkey*)²³⁶, присудивши заявникам відшкодування за матеріальну шкоду, зазанану внаслідок втрати своїх будинків, доходу, а також за витрати на альтернативне житло.

в. Нещодавні справи ЄСПЛ

- ▶ ЄСПЛ присудив компенсацію низці інших заявників, що скаржились проти Азербайджану за втрату свого доходу внаслідок відмови в доступі до майна та втрати доходу як такого; крім того, присуджено було і відшкодування моральної шкоди²³⁷.
- ▶ У справах *Чірагова проти Вірменії* та *Саргсяна проти Азербайджану* – найбільш нових у практиці Суду справах щодо втрати майна і житла переміщених заявників – ЄСПЛ широко посилався²³⁸ на відповідні стандарти ООН і РЕ, які допомага-

234 Рішення у справі «*Доган та інші проти Туреччини*» (*Doğan and Others v. Turkey*), № 8803/02–8811/02, 8813/02 і 8815/02–8819/02 (справедлива сатисфакція), 13 липня 2006 року, пункт 48.

235 Рішення у справі «*Акдивар та інші проти Туреччини*» (*Akdivar and Others v. Turkey*), № 21893/93 (справедлива сатисфакція), 1 квітня 1998 року.

236 Рішення у справі «*Сельчук і Аскер проти Туреччини*» (*Selçuk and Asker v. Turkey*), № 23184/94 і 23185/94, 24 квітня 1998 року.

237 Див., наприклад: Рішення у справах «*Солтанов проти Азербайджану*» (*Soltanov v. Azerbaijan*), № 41177/08, 41224/08, 41226/08, 41245/08, 41393/08, 41408/08, 41424/08, 41688/08, 41690/08 і 43635/08, 13 січня 2011 року, пункти 24–29; «*Ісгандаров та інші проти Азербайджану*» (*Isgandarov and Others v. Azerbaijan*), № 50711/07, 50793/07, 50848/07, 50894/07 і 50924/07, 08 липня 2010 року, пункти 39–42; «*Джафаров проти Азербайджану*» (*Jafarov v. Azerbaijan*), № 17276/07, 11 лютого 2010 року, пункти 47–50.

238 Рішення у справах «*Саргсян проти Азербайджану*» (*Sargsyan v. Azerbaijan*), № 40167/06 [ВП], 16 червня 2015 року, пункт 96; «*Чірагов та інші проти Вірменії*» (*Chiragov and Others v. Armenia*), № 13216/05 [ВП], 16 червня 2015 року, пункт 98.

ють вирішувати «юридичні та технічні питання, пов'язані із реституцією житла й майна»²³⁹. ЄСПЛ повністю процитував відповідні *Принципи Пін'єйру*²⁴⁰ та Резолюцію ПАРЕ 1708(2010), під назвою «Вирішення питань власності біженців та внутрішньо переміщених осіб». Далі ЄСПЛ закликав відповідні уряди скористатись цими стандартами²⁴¹ з метою захисту майнових прав заявників та зазначив, що:

«[...] для досягнення комплексного мирного врегулювання видається особливо важливим створити механізм подання майнових вимог, який би був доступним та включав процедури, що передбачають гнучкий стандарт доведення та дозволяють заявникам й іншим особам у схожій ситуації відновити свої майнові права і отримати компенсацію за втрату можливості користування ними».

— Далі ЄСПЛ наполіг на тому, що Суд вважає, що переговори, які тривають у рамках Мінської групи ОБСЄ, «не звільняють Уряд від обов'язку вживати інші заходи, особливо коли переговори тривають так довго»²⁴², і послався на Резолюцію 1708(2010) «Вирішення майнових питань біженців та переміщених осіб» Парламентської асамблеї Ради Європи, яка закликає держави-члени «гарантувати своєчасне і дієве відшкодування збитків у зв'язку із втратою доступу до житла та права на житло, земельні ділянки та інше майно, залишене біженцями і ВПО, незалежно від проведення в цей момент переговорів про вирішення збройних конфліктів або про статус конкретної території».

239 Там само.

240 Тобто принцип 2 «Право на реституцію житла й майна», принцип 3 «Право на недискримінацію», принцип 12 «Національні процедури, інституційні структури і механізми», принцип 13 «Доступність процедур подання і розгляду скарг щодо реституції», принцип 15 «Ресстраційні та облікові документи, що підтверджують право на володіння житлом, земельною ділянкою та майном», принцип 21 «Компенсація».

241 Рішення у справах «Саргсян проти Азербайджану» (*Sargsyan v. Azerbaijan*), № 40167/06 [ВП], 16 червня 2015 року, пункт 238, «Чірагов та інші проти Вірменії» (*Chiragov and Others v. Armenia*), № 13216/05 [ВП], 16 червня 2015 року, пункт 199.

242 Рішення у справі «Чірагов та інші проти Вірменії» (*Chiragov and Others v. Armenia*), № 13216/05 [ВП], 16 червня 2015 року, пункт 198; див. також рішення у справах «Дімейдс проти Туреччини» (*Demades v. Turkey*), № 16219/90, 31 липня 2003 року, пункти 29–37 і 44–46; «Юдженія Мішелідоу Девелопментс Лтд та Міхаель Тумвіос проти Туреччини» (*Eugenia Michalidou Developments Ltd and Michael Tymvios v. Turkey*), № 16163/90, 31 липня 2003 року, пункти 28–31.

11. Реституція і компенсація

— Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи (2006)б²⁴³ щодо внутрішньо переміщених осіб радить державам-членам дотримуватись *Керівних принципів* при вирішенні питань, пов'язаних із внутрішнім переміщенням. У ній визнано, що внутрішньо переміщені особи мають право користуватися своїм майном, а також мають право «на повернення своєї власності, що була залишена у зв'язку з їхнім переміщенням»²⁴⁴; якщо внутрішньо переміщені особи позбавлені можливості повернути свою власність, така втрата має бути «належно компенсована»²⁴⁵. Далі в Рекомендації зазначено, що державам-членам варто розробити превентивні заходи, що будуть застосовані під час кризи, яка може призвести до внутрішнього переміщення²⁴⁶; крім того, у ній наголошено на тому, що внутрішньо переміщені особи «згідно із Європейською конвенцією з прав людини мають право на добровільне, безпечне і гідне повернення до власних помешкань або місць постійного проживання чи переселення до іншої частини країни»²⁴⁷.

— Пояснювальний меморандум до Рекомендації²⁴⁸ містить посилення на практику ЄСПЛ, відповідно до якої втручання в право на володіння майном повинно відшкодовуватися в обсязі, який обґрунтовано пов'язаний із вартістю такого майна, в іншому разі втручання буде непропорційним²⁴⁹. У той же час повну відсутність компенсації може бути виправдано лише у виняткових випадках²⁵⁰. Із точки зору превентивних заходів, які державам належить імплементувати для обмеження наслідків переміщення, Меморандум передбачає створення системи реєстрації власності, за допо-

243 Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи (2006)б щодо внутрішньо переміщених осіб, 5 квітня 2006 року.

244 Там само, пункт 8.

245 Там само.

246 Там само, пункт 10.

247 Там само, пункт 12.

248 РЄ, Комітет міністрів, Пояснювальний меморандум до Рекомендації Комітету міністрів (2006)б, Додаток СМ(2006)36 від 8 березня 2006 року.

249 Див., наприклад, рішення у справі «Гладишева проти Росії» (*Gladysheva v. Russia*), № 7097/10, 06 грудня 2011 року, пункт 67; «У зв'язку із цим вилучення майна без виплати грошової суми, що обґрунтовано дорівнює його вартості, зазвичай становить непропорційне втручання, яке не може бути виправдане відповідно до статті 1 Першого протоколу. Проте це положення не гарантує права на отримання компенсації в повному обсязі за будь-яких обставин, оскільки правомірні цілі «суспільних інтересів» можуть потребувати чогось меншого за відшкодування повної ринкової вартості майна».

250 Рішення у справі «Святі монастирі проти Греції» (*The Holy Monasteries v. Greece*), № 13092/87 і 13984/88, 9 грудня 1994 року.

могою якої ВПО зможуть надійно виборювати власне майно після повернення²⁵¹. Далі Меморандум пояснює, що право ВПО добровільно та з гідністю повернутися у свої домівки захищено статтею 2 Четвертого протоколу до ЄКПЛ і містить пропозиції щодо заходів, які належить вжити органам влади для того, щоб забезпечити реінтеграцію осіб, які повертаються²⁵².

— Резолюція ПАРЄ 1708(2010), під назвою «*Вирішення питань власності біженців та внутрішньо переміщених осіб*»²⁵³, на яку багато посилається ЄСПЛ у справах *Чірагова та Саргсяна*, закликає держави-члени керуватися *Принципами Пін'єйру* під час вирішення питань післяконфліктного переміщення, а особливо питань, пов'язаних із майном та житлом ВПО. Зокрема, у Резолюції міститься заклик до держав-членів:

- ▶ Гарантувати вчасне й ефективне відшкодування втраченого доступу та прав на житло, землю й майно, залишені біженцями або ВПО, не очікуючи на результати переговорів²⁵⁴.
- ▶ Переконатися, що таке відшкодування має форму «реституції шляхом підтвердження юридичних прав біженців і переміщених осіб на їхнє майно й відновлення їхнього безпечного фізичного доступу до такого майна та володіння ним»²⁵⁵; а в разі, якщо реституція «неможлива», належить надати «належну компенсацію», яка має відповідне співвідношення до ринкової вартості втраченого майна²⁵⁶.
- ▶ Забезпечити доступні та ефективні процедури для задоволення претензій щодо відшкодування, а в разі якщо переміщення відбувається систематично, потрібно створити спеціальні органи, що будуть застосовувати прискорені процедури, які включають спрощені стандарти доведення та процедури²⁵⁷.
- ▶ Забезпечувати незалежність, неупередженість і компетентність судових органів, зокрема шляхом упровадження відпо-

251 Пояснювальний меморандум до Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи (2006)6, CM (2006)36 Додаток, 8 березня 2006 року, Пояснювальний меморандум, пункт 10.

252 Там само, пункт 12.

253 Резолюція ПАРЄ 1708(2010), «Вирішення питань власності біженців та внутрішньо переміщених осіб», 28 січня 2010 року, пункт 9.

254 Там само, пункт 10.1.

255 Там само, пункт 10.2.

256 Там само.

257 Там само, пункт 10.6.

відних правил щодо їхнього складу та забезпечуючи їм належне фінансування²⁵⁸.

- ▶ Забезпечувати ефективність відшкодування через реституцію або компенсацію шляхом компенсації моральної шкоди, втрати доходу та витрати, компенсації за незаконне знищення чи пошкодження нерухомого майна, а також заходи для допомоги в реінтеграції шляхом створення необхідної інфраструктури та надання соціальної та економічної підтримки усіх переміщених осіб, незалежно від того, чи повернуться вони у свій дім або переселяться в інше місце²⁵⁹.

— У Пояснювальному меморандумі²⁶⁰ зазначено, що *Керівні принципи* і *Принципи Пін'єйру*²⁶¹ вважають реституцію пріоритетною формою відшкодування шкоди, а «післяконфліктна реституція майна тепер розглядається як очевидне право».

— У Меморандумі містяться посилання на *Принципи Пін'єйру* для того, щоб проілюструвати важливість реституції майна переміщених осіб і біженців, а не тільки компенсації:

- ▶ Принцип 21 *Принципів Пін'єйру* передбачає, що всі біженці та переміщені особи мають право на «повну і ефективну компенсацію як невід'ємну частину процесу реституції»²⁶². Проте у Принципі чітко зазначено, що така компенсація «повинна застосовуватися лише в тих випадках, коли засіб правового захисту у вигляді реституції не є можливим», що має бути встановлено неупередженим судом, або у тих випадках, коли ВПО погоджуються на компенсацію замість реституції чи такий засіб правового захисту визначено в контексті узгодженого мирного врегулювання.
- ▶ Далі у Принципі 21.2 *Принципів Пін'єйру* зазначено, що реституція є фактично неможливою лише за виняткових обставин, наприклад, коли таке майно було зруйноване або його більше не існує.

258 Там само, пункт 10.7.

259 Там само, пункт 10.8.

260 ПАРЄ, Документ 12106, звіт «Вирішення питань власності біженців та внутрішньо переміщених осіб», 8 січня 2010 року, пункт 5.1.

261 Керівні принципи щодо внутрішнього переміщення, принцип 29.2; Принципи Пін'єйру, принцип 2.1.

262 Принципи Пін'єйру, принцип 21.1.

- ▶ У Принципі 17 *Принципів Пін'єйру* щодо «осіб, що займають житло первинних власників», зазначено, що таке проживання стосується встановлення значення та торкається «фактичної неможливості», про яку йдеться у Принципі 21.
- ▶ Далі в цьому Принципі чітко зазначено, що особи, які займають житло первинних власників, повинні бути виселені в разі повернення законних власників²⁶³. Попри те, що держава має забезпечити наявність «належних процесуальних гарантій» із метою захисту тих осіб, що вторинно займають житло, такі гарантії «не повинні заважати правам законних власників, орендарів та інших власників на справедливе і своєчасне повернення володіння відповідним житлом, земельною ділянкою і майном».
- ▶ Навіть у тих випадках, коли треті сторони добросовісно отримали майно від осіб, що вторинно займають житло і яким держава повинна надати компенсацію у випадку реституції, очевидність факту переміщення може обґрунтовано вказувати на можливу обізнаність щодо незаконності придбання полишеного майна, що ставить під сумнів наявність *добросовісних* майнових інтересів у таких випадках»²⁶⁴.

— Крім того, доповідач Пояснювального меморандуму Резолюції ПАРЕ 1708(2010) коротко окреслив рішення ЄСПЛ у справі «*Ксенідес-Арестіс проти Туреччини*» (*Xenides-Arestis v. Turkey*)²⁶⁵, зазначаючи, що наявний механізм компенсації не був ефективним засобом правового захисту, оскільки він повністю не допуслав

²⁶³ Але див. рішення в справі «*Демопулос та інші проти Туреччини*» (*Demopoulos and Others v. Turkey*), № 46113/99, 3843/02, 13751/02, 13466/03, 10200/04, 14163/04, 19993/04 і 21819/04 (ріш.), 1 березня 2010 року, пункт 116. Через тридцять п'ять років після події Суд ризикує прийняти беззаконне рішення та проявити недостатню розбірливість, якщо він спробує зобов'язати державу-відповідача до повернення майна в усіх випадках або принаймні в усіх випадках, за винятком тих, де існує матеріальна неможливість, не врахувавши інших аспектів, зокрема ситуації третіх осіб. Суд не в змозі примусити державу до безумовного обов'язку виселити силою та переселити потенційно значну кількість чоловіків, жінок та дітей навіть із метою захисту прав жертв порушень Конвенції; пункт 117: «Таким чином у практиці Суду відсутні прецеденти щодо підтримки пропозиції стосовно того, що Договірна Держава повинна проводити загальну політику повернення майна власникам без урахування поточного використання або окупації спірного майна. . . ».

²⁶⁴ *Принципи Пін'єйру*, принцип 17.4.

²⁶⁵ Рішення у справі «*Ксенідес-Арестіс проти Туреччини*» (*Xenides-Arestis v. Turkey*), № 46347/99 (ріш.), 14 березня 2005 року. «Проте більш важливим є той факт, що умова компенсації не надає можливості реституції втраченого майна. Відтак навіть попри те, що компенсацію передбачено, Суд не може вивчити те, як повна система відшкодування регулює основні аспекти оскаржуваних втручань. . . ». Див. також рішення у справі «*Демопулос та інші проти Туреччини*» (*Demopoulos and Others v. Turkey*), № 46113/99, 3843/02, 13751/02, 13466/03, 10200/04, 14163/04, 19993/04 і 21819/04 (ріш.), 01 березня 2010 року, пункт 111, щодо впливу тривалого часу на реституцію як відшкодування за втрачене майно ВПО, яке було розташоване у північній частині Кіпру.

можливості реституції. Грунтуючись на цьому та інших рішеннях у справах щодо власності, доповідач доходить висновку, що в рішеннях ЄСПЛ простежується «тенденція, що посилюється»²⁶⁶, до застосування реституції порівняно з компенсацією.

— У Пояснювальному меморандумі згадано зобов'язання держав надавати відшкодування незалежно від переговорів, які тривають²⁶⁷, та потребу створити «швидкі, доступні й ефективні процедури»²⁶⁸ для прискорення розгляду скарг щодо реституції відповідно до *Принципу 12 Принципів Пін'єйру*. У Принципі 12 зазначено, що державам належить вжити всіх необхідних заходів для того, щоб забезпечити наявність гнучких процедур реституції. Якщо це зробити неможливо у зв'язку з порушенням верховенства права, держави повинні попросити у відповідних міжнародних організацій технічну підтримку.

²⁶⁶ ПАРЄ, Документ 12106, звіт «Вирішення питань власності біженців та внутрішньо переміщених осіб», 8 січня 2010 року, пункти 5.1–5.2.

²⁶⁷ Там само, пункт 5.3.

²⁶⁸ Там само, пункт 5.6.

III. ПРАВО НА ЖИТЛО ВІДПОВІДНО ДО ЄКПЛ

Згідно зі статтею 8.1 ЄКПЛ «кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції». ЄСПЛ у своїй практиці тлумачить ці різні інтереси в гнучкий і динамічний спосіб, щоб розширити межі захисту для відображення соціального й технологічного розвитку. Проголошуючи ЄКПЛ «живим інструментом»²⁶⁹, ЄСПЛ підкреслює, що потрібно «рухатися в ногу з часом». Таким чином, ЄСПЛ наголошує, що це автономні поняття, та поступово розширює у своїй практиці захист, що забезпечується статтею 8, до широкого спектру інтересів, які стосуються приватного та сімейного життя, житла та кореспонденції.

— Щодо значення слова «дім» відповідно до ЄКПЛ (але не виключно), практика ЄСПЛ має певні встановлені обставини, згідно з якими будинок вважається домом заявника. Серед таких обставин: «достатньо тривалий зв'язок»²⁷⁰, правовий чи майновий інтерес²⁷¹, наявність або відсутність альтернативного дому, місце,

269 «*Тайрер проти Сполученого Королівства*» (*Tyrer v. the United Kingdom*), № 5856/72, 25 квітня 1978 року, пункт 30.

270 Рішення в справі «*Гіллоу проти Сполученого Королівства*» (*Gillou v. the United Kingdom*), № 9063/80, 24 листопада 1986 року.

271 Рішення комісії в справі «*Віггінс проти Сполученого Королівства*» (*Wiggins v. the United Kingdom*), № 7456/76 [ЄКомПЛ, ріш.], 8 лютого 1978 року; «*S проти Сполученого Королівства*» (*S v. the United Kingdom*), № 16757/90 ЄКомПЛ, ріш.], 21 жовтня 1992 року; див. рішення у справі «*Чепмен проти Сполученого Королівства*» (*Chapman v. the United Kingdom*), № 27238/95 [ВП], 18 січня 2001 року.

яке «заявник і його родина вважають домом»²⁷², або місце, де проходить особисте та сімейне життя²⁷³ і щодо якого існує намір залишитися там безперервно. ЄСПЛ збалансував ці різні обставини, позитивні й негативні, щоб винести рішення в кожній справі, не розробляючи точного визначення. Наразі ця тактика призвела до широкого охоплення інтересів, спрямованих на захист з боку статті 8, включаючи будинки²⁷⁴, компанії²⁷⁵, орендоване житло²⁷⁶, поселення з будинків-фургонів²⁷⁷ і навіть іноді тимчасове житло.

— У справі «Гіллоу проти Сполученого Королівства» ЄСПЛ ще раз наголосив, що заявник, який стверджує, що певне місце є домом, «має показати наявність тісних і тривалих зв'язків із таким нерухомим майном»²⁷⁸, а найважливіший елемент у визначенні наявності «дому» – «характер поточного або нещодавнього проживання в певному нерухомому майні». У цьому випадку ЄСПЛ встановив, що незалежно від тривалої відсутності заявників у їхніх домах, вони зберегли такі достатні та тривалі зв'язки з ними настільки, щоб ці будинки вважалися їхніми «домами» у цілях статті 8²⁷⁹.

— Поняття дому автономне відповідно до практики ЄСПЛ, воно не залежить від класифікацій у внутрішньому законодавстві²⁸⁰.

- 272 Рішення у справі «Г'якомеллі проти Італії» (*Giacomelli v. Italy*), № 59909/00, 2 листопада 2006 року; «Хатун і 180 інших проти Сполученого Королівства» (*Khatun and 180 Others v. the United Kingdom*), № 38387/97 (ріш.), 1 липня 1998 року. Щоб ознайомитися зі справами, що стосуються Кіпру, див., наприклад, «Дімейдс проти Туреччини» (*Demades v. Turkey*), № 16219/90, 31 липня 2003 року, пункт 31; «Іоанну проти Туреччини» (*Ioannou v. Turkey*), № 18364/91, 27 січня 2009 року, пункт 35; «Кіріаку проти Туреччини» (*Kyriakou v. Turkey*), № 18407/91, 27 січня 2009 року, пункт 31; «Мікаель проти Туреччини» (*Michael v. Turkey*), № 18361/91, 27 січня 2009 року, пункт 30; «Нікола проти Туреччини» (*Nicola v. Turkey*), № 18404/91, 27 січня 2009 року, пункт 32.
- 273 Рішення у справі «Морено Гомез проти Іспанії» (*Moreno Gomez v. Spain*), № 4143/02, 16 листопада 2004 року.
- 274 Рішення у справах «Дімейдс проти Туреччини» (*Demades v. Turkey*), № 16219/90, 31 липня 2003 року; «Діогенус і Церіотіс проти Туреччини» (*Diogenous and Tseriotis v. Turkey*), № 16259/90, 22 вересня 2009 року.
- 275 «Неміц проти Німеччини» (*Niemitz v. Germany*), № 13710/88 (ЄКомПЛ, ріш.), 29 травня 1991 року.
- 276 Рішення в справах «Прокоповіч проти Росії» (*Prokopovich v. Russia*), № 58255/00, 18 листопада 2004 року; «Блечіч проти Хорватії» (*Blecic v. Croatia*), № 59532/00, 29 липня 2004 року.
- 277 Рішення у справі «Баклі проти Сполученого Королівства» (*Buckley v. the United Kingdom*), № 20348/92, 25 вересня 1996 року.
- 278 Див., наприклад, рішення у справі «Гіллоу проти Сполученого Королівства» (*Gillow v. the United Kingdom*), № 9063/80, 24 листопада 1986 року, пункт 46.
- 279 Рішення у справі «Гіллоу проти Сполученого Королівства» (*Gillow v. the United Kingdom*), № 9063/80, 24 листопада 1986 року, пункт 48.
- 280 У справі *Прокоповіча* ЄСПЛ підтвердив такий аналіз: «Суд нагадує органам Конвенції, що поняття «дім» у значенні статті 8 не обмежується тими оселями, що заселені чи встановлені на законних підставах. «Дім» – автономне поняття, яке не залежить від класифікацій у внутрішньому законодавстві. Те, чи певне місце проживання є «домом», що передбачає захист згідно зі статтею 8 § 1, залежатиме від фактичних обставин, зокрема від наявності достатніх і тривалих зв'язків із конкретним місцем». Див. також рішення у справах «Саргсян проти Азербайджану» (*Sargsyan v. Azerbaijan*), № 40167/06 [DG], 16 червня 2015 року, пункт 253; «Чігаров та інші проти Вірменії» (*Chiragov and Others v. Armenia*), № 13216/05 [ВП], 16 червня 2015 року, пункт 206.

Тому ЄСПЛ розробив і застосовує критерій «достатніх і тривалих зв'язків» до правила, що будинок є домом у низці випадків. У той же час законність проживання не завжди має значення для цілей статті 8.1. Тому у справі «Хатун та 180 інших проти Сполученого Королівства» (*Khatun and 180 Others v. the United Kingdom*)²⁸¹ Європейська комісія з прав людини вирішила, що у всіх заявників були достатні та тривалі зв'язки, які дозволяють кваліфікувати їхні місця проживання як «дім», незалежно від того, чи мали вони «речові права» на землю та чи були просто мешканцями, наприклад дітьми власників.

— У низці справ²⁸² щодо ромів, які було порушено проти Сполученого Королівства, ЄСПЛ застосував тест на наявність тривалих і достатніх зв'язків. Таким чином він постановив, що фургони, у яких заявники проживали постійно та протягом тривалого періоду часу, були їхніми «домами», що захищаються згідно зі статтею 8 ЄКПЛ. Те саме стосується заявників у низці справ, пов'язаних із житлом, де також було виявлено достатні та тривалі зв'язки з їхніми квартирами у відповідний час. Наприклад, квартира, у якій заявник проживав зі своїм партнером і яку використовував як поштову адресу, вважалася домом²⁸³. В іншому прикладі, незважаючи на часту відсутність заявника у квартирі, де він не був зареєстрований, він «зберігав достатні та тривалі зв'язки», які підлягали захисту права на житло відповідно до ЄКПЛ²⁸⁴.

— У справі «Блечіч проти Хорватії»²⁸⁵ питання припинення владою спеціально захищеної оренди заявниці підпадало під дію статті 8.1. Факти у справі вказували на намір заявниці повернутися у свою квартиру, яку можна обґрунтовано вважати її домом, «у відповідний час, у цілях статті 8 Конвенції»²⁸⁶. Зокрема, Суд зазначив:

281 «Хатун і 180 інших проти Сполученого Королівства» (*Khatun and 180 Others v. the United Kingdom*), № 38387/97 (ЄКомПЛ, ріш.), 1 липня 1998 року.

282 Рішення у справах «Баклі проти Сполученого Королівства» (*Buckley v. the United Kingdom*), № 20348/92, 25 вересня 1996 року; «Чепмен проти Сполученого Королівства» (*Chapman v. the United Kingdom*), № 27238/95 (ВП), 18 січня 2001 року, пункт 78.

283 Рішення у справі «Прокоповіч проти Росії» (*Prokorovich v. Russia*), № 58255/00, 18 листопада 2004 року, пункт 37.

284 Рішення у справі «МакКей-Копецка проти Польщі» (*McKay-Kopcecka v. Poland*), № 45320/99 (ріш.), 19 вересня 2006 року.

285 Рішення у справі «Блечіч проти Хорватії» (*Blecic v. Croatia*), № 59532/00, 29 липня 2004 року.

286 Там само, пункти 51–52.

«заявниця постійно проживала у своїй квартирі в Задарі з 1953 року до 26 липня 1991 року, коли вона поїхала в Рим... заявниця залишила у квартирі всі меблі, а також особисті речі. Вона нікому не здавала квартири; вона замкнула її та попросила свого сусіда доглядати за нею у час її відсутності».

— У справі «Хамідов проти Росії» ЄСПЛ постановив, що будинок заявника, а також будинок його брата підпадали під захист статті 8.1, незважаючи на той факт, що заявник володів правом власності лише на свій будинок. У цьому відношенні ЄСПЛ зазначив, що «[...] хоча згідно зі статтею 1 Першого протоколу між поняттями «дім» і «майно» можуть бути суттєві збіги, домом заявника може виявитися місце, на яке він навіть не має права власності». Варто зазначити, що у справі *Хамідова* ЄСПЛ прийняв рішення, надавши великого значення тісним родинним зв'язкам, які підтверджуються певними обставинами, особливо близькістю будинку брата²⁸⁷.

— Право власності заявника на оселю вважалося позитивним фактором під час оцінки ЄСПЛ фактичних обставин кожної справи, але не вирішальним у прийнятті рішення. ЄСПЛ неодноразово стверджував, що заявники із «достатніми та тривалими зв'язками» володіли правом на захист, відповідно до статті 8, навіть якщо не мали юридичних прав на квартири, фургончики чи оселі великих родин, де проживали протягом тривалого часу.

1. Право ВПО на повагу до сімейного життя та житла

а. Поняття «дому» в контексті переміщення

— Як уже було зазначено, вивчаючи позови ВПО, ЄСПЛ часто виявляв порушення права власності та права на житло відповідно до ЄКПЛ. В умовах конфлікту неминучими є руйнування майна, окупація та вимушене переселення людей із їхніх домівок; порушення відповідною державою стосуються права на домівку, а також права на користування майном. У такому контексті вимушеного висе-

²⁸⁷ Рішення у справі «Хамідов проти Росії» (*Khamidov v. Russia*), № 72118/01, 15 листопада 2007 року, пункт 129.

лення з нажитого дому й історичних земель у період війни ЄСПЛ загалом не застосовує критерію тривалих і достатніх зв'язків для визначення того, що заявник мав дім у значенні статті 8 ЄСПЛ.

— У низці справ проти Туреччини ЄСПЛ застосував критерій достатніх зв'язків і права власності в досить гнучкий спосіб, в умовах переміщення внаслідок конфлікту Суд постановив, що заявники могли заявляти, що мали «домівки» в цілях статті 8.

— У справі «*Ментеш та інші проти Туреччини*» (*Menteş and Others v. Turkey*)²⁸⁸, що стосується зруйнування домівок заявників турецькими силовими службами під час кампанії проти Курдської робочої партії на південному сході Туреччини, ЄСПЛ постановив, що всі заявники, зокрема ті, хто не володів своїм будинком, підпадали під «захист, гарантований статтею 8 Конвенції»²⁸⁹. Заявниця мала домівку через її «тісні родинні зв'язки» і відтак регулярно проводила там багато часу. За відсутності права власності домом вважається місце, де заявник проживає з дозволу власника.

— У четвертій міждержавній справі «*Кіпр проти Туреччини*» Європейська комісія з прав людини одногосно дійшла висновку, що в період, який розглядався, відбувалося порушення статті 8 ЄКПЛ через відмову в дозволі переміщеним грекам-кіпріотам повернутися у свої домівки на півночі Кіпру²⁹⁰. У своєму рішенні у справі «*Кіпр проти Туреччини*»²⁹¹ ЄСПЛ дійшов висновку, що повна відмова 200 000 переміщеним грекам-кіпріотам в праві на повагу до їхніх домівок на півночі Кіпру з 1974 року становила тривале порушення статті 8 ЄКПЛ. У ЄСПЛ не було потреби визначати шляхом суворого застосування критерію, розробленого в його судовій практиці, чи переміщені греки-кіпріоти мали домівки на окупованій півночі. Не було сумнівів, що такі ВПО проживали в оселях, де зберігалися їхні меблі й особисті речі, де проходило їхнє сімейне життя²⁹², де вони мали чіткий намір залишитися.

288 Рішення у справі «*Ментеш та інші проти Туреччини*» (*Menteş and Others v. Turkey*), № 23186/94, 28 листопада 1997 року.

289 Там само, пункт 73.

290 Рішення у справі «*Кіпр проти Туреччини*», № 25781/94 (комісія), 4 червня 1999 року, пункт 272.

291 Рішення у справі «*Кіпр проти Туреччини*» (*Cyprus v. Turkey*), №. 25781/94 [ВП], 10 травня 2001 року, пункти 172–175.

292 Рішення у справі «*Морено Гомез проти Іспанії*» (*Moreno Gomez v. Spain*), № 4143/02, 16 листопада 2004 року.

— Після цього рішення ЄСПЛ часто повторював свій висновок щодо тривалого порушення статті 8 ЄКПЛ²⁹³, від якого постраждали переміщені греки-кіпріоти. У справах «Дімейдс проти Туреччини»²⁹⁴ та «Діогенус і Церіотіс проти Туреччини»²⁹⁵ ЄСПЛ постановив, що другий/заміський будинок може вважатися домівкою в значенні статті 8 ЄКПЛ. Зокрема, він зазначив:

«[...] особа може проводити час у двох будинках чи мати тісні емоційні зв'язки з другим будинком, вважаючи його своїм домом. Тому обмежене тлумачення слова «дім» може призвести до такої ж загрози нерівноправного поводження, як і обмежене тлумачення поняття «особисте життя», якщо виключати осіб, що опиняються в таких ситуаціях»²⁹⁶.

b. Порушення прав ВПО, передбачених статтею 8 ЄКПЛ

— У справі «Заву проти Туреччини»²⁹⁷, де заявники були переміщеними греками-кіпріотами, ЄСПЛ відхилив твердження уряду, що майно заявників не підпадає під поняття дому відповідно до статті 8. Суд чітко зазначив, що «те майно вважається домівкою [...], яку їм довелося залишити». ЄСПЛ у цьому рішенні не вважав, що вимушена відсутність заявників упродовж минулих трьох десятиліть розірвала необхідний зв'язок із їхніми домівками настільки, щоб позбавити їх захисту відповідно до статті 8.1. ЄСПЛ підкреслив свою точку зору, вирізнивши становище заявників від ситуації у справі *Лоїзиду*²⁹⁸, у якій заявник був власником майна, однак це майно не було його домом у північному Кіпрі.

— У справі «Доган проти Туреччини»²⁹⁹ заявники, як і у справі *Ментеша*, були переміщеними особами, виселеними з їхнього села

293 Див., наприклад, рішення у справах «Кіпр проти Туреччини» (*Cyprus v. Turkey*), № 25781/94 [ВП], 10 травня 2001 року, пункти 174–175; «Дімейдс проти Туреччини» (*Demades v. Turkey*), № 16219/90, 31 липня 2003 року, пункт 37; «Ксенідес-Арестіс проти Туреччини» (*Xenides-Arestis v. Turkey*), № 46347/99 (суть справи), 22 грудня 2005 року, пункт 22; «Гавріел проти Туреччини» (*Gavriel v. Turkey*), № 41355/98, 20 січня 2009 року, пункт 49; «Олімбіу проти Туреччини» (*Olymbiou v. Turkey*), № 16091/90, 27 жовтня 2009 року, пункт 62.

294 Рішення у справі «Дімейдс проти Туреччини» (*Demades v. Turkey*), № 16219/90, 31 липня 2003 року.

295 Рішення у справі «Діогенус і Церіотіс проти Туреччини» (*Diogenous and Tseriotis v. Turkey*), № 16259/90, 22 вересня 2009 року.

296 Рішення у справі «Дімейдс проти Туреччини» (*Demades v. Turkey*), № 16219/90, 31 липня 2003 року, пункт 32.

297 Справа «Заву та інші проти Туреччини» (*Zavou and Others v. Turkey*), № 16654/90 (рішення), 26 вересня 2002 року.

298 Справа «Лоїзиду проти Туреччини» (*Loizidou v. Turkey*), № 15318/89, (суть справи) 18 грудня 1996 року, пункт 66.

299 Рішення у справі «Доган та інші проти Туреччини» (*Doğan and Others v. Turkey*), № 8803/02–8811/02, 8813/02 і 8815/02–8819/02, 29 червня 2004 року.

та домівок унаслідок конфлікту на південному сході Туреччини. У контексті визначення, чи заявники мали право власності в значенні статті 1 Першого протоколу, ЄСПЛ зазначив:

«[...] немає сумнівів, що всі заявники проживали в селі Бойдаш до 1994 року. Хоча в них не було зареєстрованого майна, їхні будинки були споруджені на землі їхніх предків або вони проживали в будинках, якими володіли їхні батьки, й обробляли землі, які належали батькам [...]»³⁰⁰.

— Тому ЄСПЛ «не мав сумнівів», що відмова заявникам у доступі до свого житла, «на додаток до спричинення порушення статті 1 Першого протоколу, становить також серйозне і невинувдане втручання у право на повагу до сімейного життя і житла»³⁰¹. Цей висновок застосовувався до всіх заявників, зокрема до тих, які не були власниками своїх домівок, але проживали в батьківських оселях. ЄСПЛ дійшов такого ж висновку у справі «*Sagınadze проти Грузії*»³⁰², виявляючи порушення статті 8 і статті 1 Першого протоколу та стверджуючи, що відбирання «котеджу, який був першим домом заявника впродовж понад десяти років» було одночасно втручанням у його право на повагу до житла та у право користуватися своїм майном³⁰³.

— У наведених вище справах проти Туреччини ЄСПЛ оголосив про право всіх ВПО повернутися у свої домівки й визнав порушення статті 8 тривалим. У значній більшості справ після справи *Лоїзиду*³⁰⁴ ЄСПЛ постановив тривалі порушення статті 1 Першого

300 Там само, пункт 139.

301 Там само, пункт 159.

302 Рішення у справі «*Sagınadze та інші проти Грузії*» (*Sagınadze and Others v. Georgia*), № 18768/05, 27 травня 2010 року, пункт 122.

303 Рішення у справі «*Хамідов проти Росії*» (*Khamidov v. Russia*), № 72118/01, 15 листопада 2007 року, пункти 119–146.

304 Див., наприклад, рішення у справах «*Орфанідес проти Туреччини*» (*Orphanides v. Turkey*), № 36705/97, 20 січня 2009 року, пункт 39; «*Гавріел проти Туреччини*» (*Gavriel v. Turkey*), № 41355/98, 20 січня 2009 року, пункт 44; «*Іоанну проти Туреччини*» (*Ioannou v. Turkey*), № 18364/91, 27 січня 2009 року, пункт 35; «*Евагору Крісту проти Туреччини*» (*Evagorou Christou v. Turkey*), № 18403/91, 27 січня 2009 року, пункт 31; «*Мікаель проти Туреччини*» (*Michael v. Turkey*), № 18361/91, 27 січня 2009 року, пункт 30; «*Нікола проти Туреччини*» (*Nicola v. Turkey*), № 18404/91, 27 січня 2009 року, пункт 32; «*Хаджіпроконіу та інші проти Туреччини*» (*Hadjiprokoniu and Others v. Turkey*), № 37395/97, 22 вересня 2009 року, пункт 33; «*Кіріаку проти Туреччини*» (*Kyriakou v. Turkey*), № 18407/91, 27 січня 2009 року, пункт 31; «*Ханеші і Ханеші-Міхаеліду проти Туреччини*» (*Hapeshis and Hapeshi-Michaelidou v. Turkey*), № 35214/97, 22 вересня 2009 року, пункт 33; «*Хаджітомас та інші проти Туреччини*» (*Hadjithomas and Others v. Turkey*), № 39970/98, 22 вересня 2009 року, пункт 40; «*Саверіадес проти Туреччини*» (*Saveriades v. Turkey*), № 16160/90, 22 вересня 2009 року, пункт 25. «Будинки, у якому жив заявник, вважався домом у значенні статті 8 Конвенції в час, коли відбувалися дії, щодо яких подано скаргу».

протоколу та статті 8 ЄКПЛ. Що стосується останнього, Суд ще раз нагадав, що «будинок, у якому проживав заявник, вважався «домом» у значенні статті 8 ЄКПЛ у той час, коли відбувалися дії, на які скаржився заявник». Відхиляючи відмову уряду-відповідача визнати, що домівки заявників були там, де вони постійно проживали у час свого переміщення, ЄСПЛ наголосив, що «...заявник і його родина вважали цей будинок домом»³⁰⁵.

— «Фактичні обставини» «у час цих подій» включали воєнні умови, руйнування сіл і спалювання осель, примусове виселення та тісні родинні зв'язки. Вони були настільки серйозними, що тривала примусова відсутність заявників, поява нових домівок і відсутність прямого майнового права в деяких із них не могли розірвати зв'язки із домівками заявників і позбавити їх захисту, передбаченого статтею 8. Окрім того, поняття «дому» відповідно до статті 8 логічно тлумачилося ЄСПЛ як таке, що охоплює сімейне життя, тобто всіх членів родини, які проживають під одним дахом, усі вони можуть вважати його своєю домівкою, незалежно від наявності в них майнового чи правового інтересу. Без сумніву, сімейне життя є одним із «тривалих і достатніх» зв'язків із місцем проживання, що кваліфікує таке місце як дім усіх, хто в ньому проживає.

— Однак зазначено, що в певних рішеннях щодо відмови в розгляді після справи *Лоїзиду*, у справі «*Демопулос та інші проти Туреччини*» та кількох інших рішеннях про відмову в розгляді, ЄСПЛ, приймаючи рішення щодо того, чи місця проживання заявників кваліфікувалися як дім, певною мірою змінив свою позицію щодо важливості права власності та наслідків плину часу. Тому було ухвалено, що оскільки заявники³⁰⁶ не були власниками будинку, де вони «начебто проживали в момент турецького вторгнення», ЄСПЛ «не переконаний, що згідно зі статтею 8 Конвенції може виникнути окрема проблема»³⁰⁷. Будинки, у яких проживали заявники, були

305 Див., наприклад, рішення у справах «*Орфанідес проти Туреччини*» (*Orphanides v. Turkey*) № 36705/97, 20 січня 2009 року, пункт 39; «*Гавріел проти Туреччини*» (*Gavriel v. Turkey*), № 41355/98, 20 січня 2009 року, пункт 44; «*Кіріаку проти Туреччини*» (*Kyriakou v. Turkey*), № 18407/91, 27 січня 2009 року, пункт 31; «*Хаджітомас та інші проти Туреччини*» (*Hadjithomas and Others v. Turkey*), № 39970/98, 22 вересня 2009 року, пункт 40.

306 Рішення у справах «*Андреу Пани проти Туреччини*» (*Andreou Papi v. Turkey*), № 16094/90, 22 вересня 2009 року, пункт 54; «*Луїзу та інші проти Туреччини*» (*Loizou and Others v. Turkey*), № 16682/90, 22 вересня 2009 року, пункт 83; «*Врахімі проти Туреччини*» (*Vrahimi v. Turkey*), № 16078/90, 22 вересня 2009 року, пункт 60.

307 Рішення у справі «*Андреу Пани проти Туреччини*» (*Andreou Papi v. Turkey*), № 16094/90, 22 вересня 2009 року, пункт 54.

їхніми родинними домівками та були власністю їхніх чоловіків чи дружин.

— У справі *Демопулоса* в контексті вивчення ефективності механізму компенсації та реституції, запровадженого Туреччиною в Північному Кіпрі, ЄСПЛ зазначає, що у випадках, коли «заявник узагалі або майже не проживав чи протягом тривалого часу не проживав в оселі, можливо, зв'язки із таким майном настільки ослабли, що припинили виникати будь-які чи окремі питання відповідно до статті 8». За відсутності законних прав на житло «уже минув час, після якого нереалістично очікувати початку чи відновлення проживання»³⁰⁸. В обох випадках плин часу ослабив зв'язок із майном/домівкою до такої міри, що саме право нагадує порожню оболонку³⁰⁹ – право власності «спорожніло», домівка «з минулого»³¹⁰.

— У двох рішеннях про відмову в розгляді – «*Папайанні та інші проти Туреччини*» та «*Фієрос та інші проти Туреччини*»³¹¹ – незабаром після справи *Демопулоса*, в яких об'єднувалася низка справ із позовами на основі статті 8, ЄСПЛ виходить за рамки справи *Демопулоса*. Він повністю відхиляє позови всіх заявників щодо захисту, передбаченого статтею 8, за винятком теперішнього правовласника. Деякі вважалися замолодими, без «міцних зв'язків, які б існували на цей час», а решта, старші й ті, хто в деяких випадках прожив в сімейних оселях десятиліттями до 1974 року, не мали права власності на нерухомість. Ці спільні заяви стосуються членів родини, усі з яких заявляли про порушення права на повагу до житла з 1974 року, що є ситуацією широкої більшості грецько-кіпрських ВПО, оскільки вони є членами переміщених родин, які розділяли спільний сімейний дім.

— Як уже обговорювалося, в останніх рішеннях суду у справах «*Чігаров проти Вірменії*» та «*Саргсян проти Азербайджану*» ЄСПЛ виявив тривалі порушення права на повагу до житла заявників,

308 Рішення у справі «*Демопулос та інші проти Туреччини*» (*Demopoulos and Others v. Turkey*), № 46113/99, 3843/02, 13751/02, 13466/03, 10200/04, 14163/04, 19993/04 і 21819/04 (ріш.), 1 березня 2010 року, пункт 136.

309 Там само, пункт 111: «Право власності зникає», пункт 137: «зв'язки з цим майном настільки ослабли, що припинили бути окремим питанням відповідно до статті 8».

310 Там само, пункт 136.

311 Рішення у справі «*Папайанні та інші проти Туреччини*» (*Papayianni and Others v. Turkey*), № 479/07, 4607/10 і 10715/10 (ріш.), 6 липня 2010 року. Див. також рішення у справі «*Фієрос та інші проти Туреччини*» (*Fieros and Others v. Turkey*), № 53432/99, 54086/00, 57899/00, 58378/00, 63518/00, 66141/01, 77752/01, 10192/02, 25057/02 і 35846/02 (ріш.), 5 жовтня 2010 року.

а також їхнього права відповідно до статті 1 Протоколу № 1 ЄКПЛ. У зв'язку із правом за статтею 8 ЄСПЛ ще раз підкреслив, що поняття «дім», «особисте життя» та «сімейне життя» – автономні³¹², і постановив, що позови, зокрема щодо того, що в заявників були сталі домівки на території, з якої їх змусили втікати, підтримувалися самими обставинами справи. Вони тривалий час працювали та жили в будинках, які збудували на цій же території, а на сільському цвинтарі були могили їхніх родичів, що підтверджувалося заявами свідків. Тому не можна вважати, що примусове переміщення та вимушена й тривала відсутність у своїх «домівках» розірвали зв'язок із їхнім місцем проживання³¹³. Таким чином, ЄСПЛ виявив тривале порушення права заявників, що гарантоване статтею 8 ЄКПЛ.

2. Засоби правового захисту в разі порушення права на житло

— Як правило, ЄСПЛ призначає моральну компенсацію, якщо виявляє порушення права на житло згідно зі статтею 8. Як зазначено вище, він діятиме так само у разі порушення права на майно відповідно до статті 1 Першого протоколу, а також у випадку порушень обох цих прав.

— У своїх рішеннях щодо сатисфакції у справах, де виявлено необґрунтоване втручання в право на повагу до житла, ЄСПЛ зазвичай розглядає засоби правового захисту відповідно до статті 41³¹⁴ ЄКПЛ, яка передбачає: «Якщо Суд визнає факт порушення Конвенції або Протоколів до неї і якщо внутрішнє право відповідної Високої Договірної Сторони передбачає лише часткове відшкодування, Суд, у разі необхідності, надає потерпілій стороні справедливую сатисфакцію». Відповідно до загальноновизнаної правової практики

312 Рішення у справах «Чігаров та інші проти Вірменії» (*Chiragov and Others v. Armenia*), № 13216/05 [ВП], 16 червня 2015 року, пункт 206; «Саргсян проти Азербайджану» (*Sargsyan v. Azerbaijan*), № 40167/06 [ВП], 16 червня 2015 року, пункт 253.

313 Рішення у справах «Чігаров та інші проти Вірменії» (*Chiragov and Others v. Armenia*), № 13216/05 [ВП], 16 червня 2015 року, пункти 206–207; «Саргсян проти Азербайджану» (*Sargsyan v. Azerbaijan*), № 40167/06 [ВП], 16 червня 2015 року, пункти 256–261.

314 Раніше стаття 50: «Якщо Суд встановлює, що рішення або захід судового чи будь-якого іншого органу влади Високої Договірної Сторони повністю або частково суперечить зобов'язанням, які випливають із... Конвенції, і якщо внутрішнє право цієї сторони передбачає лише часткову компенсацію за наслідки такого рішення чи заходу, то Суд, у разі необхідності, надає потерпілій стороні справедливую сатисфакцію».

ЄСПЛ, стаття 41 застосовується щоразу, коли *restitutio in integrum* (відновлення в правах) формально або фактично не можливе, тому держава-відповідач може надати лише часткову компенсацію відповідно до статті 46. За таких обставин ЄСПЛ втручається, щоб надати заявникові справедливую сатисфакцію згідно зі статтею 41 ЄКПЛ.

— Примітно, що ЄСПЛ призначає моральну компенсацію успішним заявникам відповідно до статті 8. Припускається, що він не може наказати державі-відповідачеві відновити заявника в його/її правах на дім або землю. Крім того, зазвичай ЄСПЛ не наказує державі-відповідачеві заглибити шкоду, якщо існує порушення положень статті 1 Першого протоколу.

— У своєму рішенні про справедливую сатисфакцію в раніше розглянутій судовій справі «Гіллоу проти Сполученого Королівства»³¹⁵ ЄСПЛ відповів на вимоги заявників скерувати до уряду наказ відновити їхній «ценз осілості», а «згідно із Конвенцією він не вповноважений давати такого роду накази»³¹⁶. Натомість ЄСПЛ присудив заявникам «моральну компенсацію» згідно з положеннями статті 50 ЄКПЛ (тепер стаття 41), оскільки шкоду, якої їм «було завдано, не можна компенсувати простим визнанням порушення. Протягом одного року вони жили з відчуттям незахищеності, ними керувала непевність щодо того, чи їм врешті дозволять залишитися в їхніх домішках, чи їх виженуть звідти»³¹⁷.

— У справі «Ментеш та інші проти Туреччини»³¹⁸ ЄСПЛ відхилив вимогу уряду щодо того, що визнання порушення вже було достатньою справедливою сатисфакцією, і постановив, що відповідно до статті 50 (тепер стаття 41) ЄКПЛ потрібно надати моральну компенсацію. Порушення положень статей 8 і 13 ЄКПЛ були настільки серйозними, що просто визнати їх такими було недостатньо³¹⁹. У справі «Прокоповіч проти Росії» ЄСПЛ присудив заявниці моральну компенсацію за порушення її права на повагу до житла, оскільки їй

315 Рішення у справі «Гіллоу проти Сполученого Королівства» (*Gillou v. the United Kingdom*), № 9063/80 (справедлива сатисфакція), 14 вересня 1987 року.

316 Там само, пункт 9.

317 Там само, пункт 13.

318 Рішення у справі «Ментеш та інші проти Туреччини» (*Menteş and Others v. Turkey*), № 23186/94 (справедлива сатисфакція), 24 липня 1998 року.

319 Там само.

«без сумніву, було завдано суттєвої моральної шкоди, яку не можна компенсувати простим визнанням порушення»³²⁰.

— У справі «*Сагінадзе проти Грузії*», одній із виняткових справ, ЄСПЛ наказав уряду-респонденту вжити конкретного заходу – *restitutio in integrum* (відновлення в правах), керуючись положенням статті 41, «що найдоречнішою формою відшкодування буде *restitutio in integrum* відповідно до Закону про ВПО, а саме відновлення права власності першого заявника на котедж»³²¹. У наступному рішенні щодо справедливої сатисфакції ЄСПЛ постановив, що повернення котеджу заявника, який був його домом, було неможливим, однак він вважав, що пропозиція уряду передати в право власності заявника рівноцінну будівлю, була належною компенсацією за «майнову шкоду, завдану заявникові внаслідок порушення його прав відповідно до статті 8 Конвенції та статті 1 Першого протоколу»³²².

— Справедлива сатисфакція у справі «*Доган та інші проти Туреччини*»³²³ дещо схожа на справу *Сагінадзе* тим, що уряд-відповідач уже вжив заходів для вирішення систематичної проблеми та надання ефективних засобів правового захисту³²⁴. Таким чином, ЄСПЛ постановив, що основне рішення, після якого уряд-відповідач ужив заходів, що сприяли поверненню заявників, а також інших переміщених осіб у схожій ситуації, у своє село, «є достатньою справедливою сатисфакцією моральної шкоди, завданої порушеннями положень статей 8 і 13 Конвенції та статті 1 Протоколу № 1»³²⁵.

— У справі «*Хамідов проти Росії*»³²⁶ ЄСПЛ ухвалив, що захоплення та шкода майнові заявника, які становили порушення його прав відповідно до статті 8 і статті 1 Протоколу № 1, завдали йому «болю та страждань», які не можна компенсувати простим визнанням порушення. Таким чином, він присудив заявникові моральну компенсацію відповідно до положень статті 41 ЄКПЛ.

320 Рішення у справі «*Прокоповіч проти Росії*» (*Prokopovich v. Russia*), № 58255/00, 18 листопада 2004 року, пункт 118.

321 Рішення у справі «*Сагінадзе та інші проти Грузії*» (*Saghinadze and Others v. Georgia*), № 18768/05, 27 травня 2010 року, пункт 160.

322 Рішення у справі «*Сагінадзе проти Грузії*» (*Saghinadze v. Georgia*), № 18768/05 (справедлива сатисфакція), 13 січня 2015 року, пункт 16.

323 Рішення у справі «*Доган та інші проти Туреччини*» (*Doğan and Others v. Turkey*), №№ 8803/02–8811/02, 8813/02–8815/02–8819/02 (справедлива сатисфакція), 13 липня 2006 року, пункт 48.

324 *Там само*, пункт 6.

325 *Там само*, пункт 61.

326 Рішення у справі «*Хамідов проти Росії*» (*Khamidov v. Russia*), № 72118/01, 15 листопада 2007 року, пункт 201.

3. Справи Кіпру

— У всіх справах після справи *Лоїзіду*, у якій ЄСПЛ розглянув і виявив порушення положень статті 8, окремо чи на додаток до порушення статті 1 Протоколу № 1, він також присудив моральну компенсацію як справедливу сатисфакцію відповідно до статті 41 ЄКПЛ. Таким чином, у справі «*Ксенідес-Арестіс проти Туреччини*»³²⁷ ЄСПЛ ухвалив, що він

«[...] вважає, що потрібно присудити компенсацію за муки та почуття безпорадності і розчарування, від яких роками страждала заявниця, не маючи змоги користуватися своїм майном на власний розсуд і насолоджуватися своїм домом. Провівши справедливу оцінку, Суд присудив заявниці компенсацію за це в розмірі 50 000 євро».

— Так само в рішенні щодо справедливої сатисфакції у справі «*Дімейдс проти Туреччини*»³²⁸ майже такими ж словами ЄСПЛ зазначив, що

«[...] вважає, що потрібно присудити компенсацію через [моральну шкоду] муки і почуття безпорадності та розчарування, від яких роками страждав заявник, не маючи змоги користуватися своїм майном на власний розсуд і насолоджуватися своїм домом. Провівши справедливу оцінку та врахувавши той факт, що будинок був другим домом заявника [...], Суд присудив компенсацію за це в розмірі 45 000 євро».

— У всіх «кіпрських справах», де було виявлено тривалі порушення статті 1 Протоколу № 1 і статті 8, ЄСПЛ присудив моральну та грошову компенсацію, використовуючи ті ж слова, що були наведені вище³²⁹.

327 Рішення у справі «*Ксенідес-Арестіс проти Туреччини*» (*Xenides-Arestis v. Turkey*), № 46347/99 (справедлива сатисфакція), 7 грудня 2006 року, пункт 47.

328 Рішення у справі «*Дімейдс проти Туреччини*» (*Demades v. Turkey*), № 16219/90 (справедлива сатисфакція), 22 квітня 2008 року, пункт 29.

329 Див., наприклад: Рішення у справах «*Діогенус і Церіотіс проти Туреччини*» (*Diogenous and Tseriotis v. Turkey*), № 16259/90 (справедлива сатисфакція), 26 жовтня 2010 року, пункт 36; «*Заву та інші проти Туреччини*» (*Zavou and Others v. Turkey*), № 16654/90 (справедлива сатисфакція), 26 жовтня 2010 року, пункт 43; «*Саверіадіс проти Туреччини*» (*Saveriadis v. Turkey*), № 16160/90 (справедлива сатисфакція), 26 жовтня 2010 року, пункт 39; «*Епіфаніу та інші проти Туреччини*» (*Epirhaniou and Others v. Turkey*), № 19900/92 (справедлива сатисфакція), 26 жовтня 2010 року, пункт 45; «*Рамон проти Туреччини*» (*Ramon v. Turkey*), № 29092/95 (справедлива сатисфакція), 26 жовтня 2010 року, пункт 35; «*Орфанідес проти Туреччини*» (*Orphanides v. Turkey*), № 36705/97 (справедлива сатисфакція), 22 червня 2010 року, пункт 41; «*Гавріел проти Туреччини*» (*Gavriel v. Turkey*), № 41355/98 (справедлива сатисфакція), 22 червня 2010 року, пункт 39 (у цих справах ЄСПЛ також урахував у своїй остаточній оцінці компенсації пропозиції щодо «втрати можливості експлуатації», які було зроблено механізмом компенсації та реституції, запровадженим у північній частині Кіпру після рішення суду у справі *Ксенідес-Арестіса*).

4. Стандарти РЄ: право ВПО повернутися у свої домівки

— Різні документи щодо ВПО, прийняті органами РЄ, наголошують на праві ВПО добровільно повернутися у свої домівки та місця постійного проживання, на додаток до їхнього права відновити право власності на нерухомість, звідки таких осіб самовільно та примусово виселили. Ці документи загалом стосуються реституції щодо прав власності та не проводять різниці між майном і домівками, коли встановлюють стандарти та надають вказівки стосовно засобів правового захисту від порушення прав ВПО, бажано шляхом відновлення їхнього майна та домівок.

— *Керівні принципи* та *Принципи Пін'єйру*, які затверджено РЄ в різних документах і які описано в цьому посібнику, а також ЄСПЛ у декількох своїх рішеннях, на які тут також є покликання, забезпечують захист домівок ВПО та їхні права на повернення після насильницького переміщення:

- ▶ Принцип 28 *Керівних принципів* передбачає, що «компетентні органи мають першочерговий обов'язок і відповідальність створити умови, а також надати засоби, які дозволять внутрішньо переміщеним особам добровільно повернутися у свої домівки [...]».
- ▶ Принцип 6 *Принципів Пін'єйру* передбачає, що «кожен має право на захист від свавільного та незаконного втручання в його чи її особисте життя та дім» і «держави повинні гарантувати, що кожному надаються процедурні гарантії від свавільного й незаконного втручання в його чи її особисте життя або домівку».
- ▶ Розділ IV *Принципів Пін'єйру*, під назвою «Право на добровільне повернення в безпеці та гідності», описує право всіх ВПО та біженців добровільно, в безпечних умовах і з гідністю повернутися у свої колишні домівки й оселі та закликає держави не перешкоджати такому поверненню, а також не примушувати та насильно не спонукати нікого це робити.

— Рекомендація Комітету міністрів Rec(2006)6 щодо внутрішньо переміщених осіб³³⁰, яка рекомендує запровадити *Керівні прин-*

³³⁰ РЄ, Комітет міністрів, Рекомендація (2006)6 щодо внутрішньо переміщених осіб, 5 квітня 2006 року, пункт 12; *Керівні принципи з питання внутрішнього переміщення*, принцип 29.

ципи в державах-членах РЄ³³¹, передбачає, що ВПО мають «право добровільно та гідно повернутися у свої домівки або місця постійного проживання чи переселитися в іншу частину країни згідно з Європейською Конвенцією з прав людини». Це передбачає право на повагу до житла відповідно до статті 8 ЄКПЛ, а також право на свободу пересування, яку гарантує стаття 2 Протоколу 4 ЄКПЛ³³².

Резолюція ПАРЄ 1708(2010), «Вирішення питань власності біженців та внутрішньо переміщених осіб»³³³, наголошує, що ЄКПЛ серед інших гарантій включає і гарантію згідно зі статтею 8 ЄКПЛ, та звертає увагу на *Принципи Пін'єйру* для вказівок щодо питань відшкодування за втрату майна через переміщення³³⁴. Вона закликає держави-члени гарантувати вчасне й ефективне відшкодування за втрату доступу до житла й майна, полишених ВПО³³⁵, та права на користування ними, також гарантувати, що всі форми власності на житло, зокрема права на проживання й оренду, що існували в колишніх комуністичних системах східної Європи, визнаються та захищаються положеннями статті 8 ЄКПЛ³³⁶. Вона також закликає держави-члени гарантувати, що відсутність у такому житлі «вважатиметься обґрунтованою, доки не буде відновлено умови, що дозволятимуть добровільне повернення в безпеці та гідності»³³⁷; надати ефективні, пришвидшені процедури відшкодування³³⁸, забезпечити ефективність компенсації через реституцію, а також компенсувати моральну шкоду за довготривале переміщення та відчуження³³⁹.

331 РЄ, Комітет міністрів, Пояснювальний меморандум до Рекомендації (2006)6, СМ (2006)36 Додаток, 8 березня 2006 року, Загальні міркування.

332 Там само.

333 Резолюція ПАРЄ 1708(2010), Вирішення питань власності біженців та внутрішньо переміщених осіб, 28 січня 2010 року.

334 Там само, пункти 5–6.

335 Там само, пункти 10.1–10.2.

336 Там само, пункт 10.4.

337 Там само, пункт 5.

338 Там само, пункт 10.6.

339 Там само, пункт 10.8.

IV. СІМЕЙНЕ ЖИТТЯ ТА ЗНИКЛІ БЕЗВІСТИ ОСОБИ

Одним із найтривожніших аспектів війни та переміщення є розпад родини, втрата рідних, ситуація, за якої члени родини часто розлучені обставинами, розкидані в різних сторонах та не завжди володіють інформацією про долю чи місце перебування рідних, особливо якщо йдеться про тривале та/чи необмежено тривале зникнення членів родини.

— Стаття 8 ЄКПЛ окремо гарантує право на повагу до сімейного життя, як і низка інших міжнародних правових документів³⁴⁰. Окрім того, питання стосовно насильницьки зниклих і зниклих безвісти осіб охоплює стаття 2 ЄКПЛ, яка захищає право на сімейне життя та передбачає позитивні зобов'язання держав ужити заходів, щоб запобігти незаконним убивствам та належним чином і вчасно розслідувати такі вбивства чи зникнення. Стаття 3 ЄКПЛ, яка забороняє тортури, нелюдське чи таке, що принижує гідність, поводження або покарання, також стосується болю й страждань, завданих родичам зниклих осіб.

— Стаття 16 Європейської соціальної хартії гарантує право родини на соціальний, правовий і економічний захист, описує родину як основну соціальну одиницю, яку потрібно захищати й пропагувати. Стаття 17 гарантує право дітей та підлітків на відповідний соціальний, правовий та економічний захист.

³⁴⁰ Див., наприклад, Європейську соціальну хартію (нова редакція), 3.V.1996-стаття 16.

— Питання возз'єднання родини спеціально розглядає принцип 17 *Керівних принципів з питання про переміщення осіб всередині держави*, який гарантує право кожної людини на повагу до сімейного життя³⁴¹. Цей принцип зазначає, що членам родини, які бажають залишатися разом, має бути це дозволено³⁴², а якщо сім'ю розлучено через переміщення, вимагає вживати всіх зусиль, щоб якнайшвидше возз'єднати таку родину³⁴³.

— У принципі 16 *Керівних принципів з питання про переміщення осіб всередині держави* далі передбачено, що ВПО мають право знати про долю та місце перебування зниклих безвісти родичів³⁴⁴, а органи влади повинні намагатися дізнатися про долю та місце перебування таких зниклих ВПО і співпрацювати із відповідними міжнародними організаціями, які займаються такими питаннями³⁴⁵. Найближчі родичі зниклих осіб мають бути поінформовані про прогрес розслідування щодо їхніх зниклих родичів на всіх стадіях.

— У Рекомендації Rec(2006)6³⁴⁶ Комітет міністрів, підтверджуючи *Керівні принципи з питання про переміщення осіб всередині держави*, нагадує державам-членам про їхні позитивні зобов'язання згідно з положеннями статті 8 ЄКПЛ і вказує вжити необхідних заходів, щоб:

«сприяти возз'єднанню родин, які розлучилися через міжнародне переміщення. Такі заходи можуть включати визначення місцезнаходження зниклих членів родини, особливо тих, яких узяли в заручники. Компетентні органи повинні передавати родичам внутрішньо переміщеної особи [...] всю інформацію, якою володіють, про його/її місце перебування»³⁴⁷.

— Пояснювальний меморандум до Рекомендації Rec(2006)6 наголошує на праві членів переміщених родин залишатися разом і підкреслює негативні зобов'язання держав-членів не перешкоджати

341 Керівні принципи з питання про переміщення осіб всередині держави, принцип 17.1.

342 Там само, принцип 17.2.

343 Там само, принцип 17.3.

344 Там само, принцип 16.1.

345 Там само, принцип 16.2.

346 РЄ, Комітет міністрів, Рекомендація (2006)6 щодо внутрішньо переміщених осіб, 5 квітня 2006 року; див. також РЄ, Комітет міністрів, Пояснювальний меморандум до Рекомендації 2006(6), Додаток CM(2006)36 від 8 березня 2006 року. Загальні міркування.

347 Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи (2006)6 щодо внутрішньо переміщених осіб, 5 квітня 2006 року, п. 6.

встановленню родинних зв'язків і позитивні зобов'язання щодо заходів для возз'єднання родин, розлучених під час переміщення³⁴⁸.

— У справі «*Варнава та інші проти Туреччини*» (*Varnava and Others v. Turkey*)³⁴⁹, яка стосується дев'яти греків-кіпріотів, що зникли під час військового конфлікту в 1974 р. на Кіпрі, ЄСПЛ неодноразово посилався на міжнародні правові документи, засуджуючи та забороняючи такі насильницькі зникнення:

- ▶ *Декларація ООН про захист усіх осіб від насильницького зникнення*³⁵⁰, яка описує насильницьке зникнення як тривале повторюване правопорушення, допоки не відомі доля та місце перебування зниклої особи³⁵¹. Такі дії вважаються «порушенням людської гідності» та засуджуються як «грубе та кричуще порушення прав людини [...], проголошених Загальною декларацією прав людини»³⁵². Вона також закликає держави вживати всі необхідні заходи, щоб попередити та припинити насильницькі зникнення³⁵³ й надати жертвам і їхнім родинам відшкодування та «право на належну компенсацію»³⁵⁴.
- ▶ *Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень* від 20 грудня 2006 року³⁵⁵ забороняє будь-які насильницькі зникнення, не допускаючи жодних винятків³⁵⁶. У ній надано визначення насильницького зникнення:

«[...] арешт, затримання, викрадення чи позбавлення волі в будь-якій іншій формі представниками держави чи особами [...], які діють із дозволу, за підтримки чи за згодою держави, при подальшій відмові визнати факт позбавлення волі або приховування даних про долю чи місцезнаходження зниклої особи, унаслідок чого цю особу залишено без захисту закону».

348 Пояснювальний меморандум до Рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи (2006)6, CM (2006)36 Додаток, 8 березня 2006 року, п. 6.

349 Рішення у справі «*Варнава та інші проти Туреччини*» (*Varnava and Others v. Turkey*), № 16064/90, 16065/90, 16066/90, 16068/90, 16069/90, 16070/90, 16071/90, 16072/90 і 16073/90 [ВП], 18 вересня 2009 року, пункти 89–92.

350 Декларація ООН про захист усіх осіб від насильницького зникнення (Резолюція 1/Res/47/133, 18 грудня 1992 р.).

351 *Там само*, стаття 17.1.

352 *Там само*, стаття 1.1.

353 *Там само*, стаття 3.

354 *Там само*, стаття 19.

355 Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень набула чинності 23 грудня 2010 року.

356 *Там само*, стаття 1.2. «Жодні виняткові обставини, якими б вони не були, чи то стан війни або загроза війни, внутрішня політична нестабільність чи інший надзвичайний стан, не можуть слугувати виправданням насильницького зникнення».

Далі статті 3 та 4 закликають держави вживати всіх заходів для розслідування насильницьких зникнень та гарантування того, що такі зникнення вважатимуться кримінальним злочином.

- ▶ *Міжамериканська конвенція про насильницьке зникнення осіб* від 1994 року закликає держави за жодних обставин не практикувати та не терпіти насильницьке зникнення осіб і карати тих, хто вчиняє такий злочин; вона закликає держави уживати всіх необхідних законодавчих заходів, що визначають насильницькі зникнення злочином, який карається у такий спосіб, що відображає його «надзвичайну серйозність».

— У пізнішій справі *«Паліч проти Боснії і Герцеговини» (Palić v. Bosnia and Herzegovina)*³⁵⁷ ЄСПЛ проводить різницю між зниклими особами, з одного боку, та насильницькими зникненнями, з іншого, наголошуючи, що останні, як визначено Міжнародною конвенцією про захист усіх осіб від насильницьких зникнень, – значно вужче поняття, ніж перше. У справі *Паліча* ЄСПЛ посилається на статті 32–34 Додаткового протоколу до Женевської конвенції від 12 серпня 1949 року, що стосуються захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), 8 червня 1977 року, щоб наголосити на праві родин отримувати інформацію про долю зниклих родичів; зобов'язання всіх сторін конфлікту щодо пошуку осіб, оголошених зниклими, а також щодо сприяння встановленню контакту з розлученими членами родини й щодо складання списків могил і відомостей про похованих там загиблих. Окрім того, ЄСПЛ звертає увагу на статтю 7 Римського статуту Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року, у якій поширена та систематична практика насильницьких зникнень вважається злочином проти людства³⁵⁸.

— У нещодавньому звіті щодо *Зниклих осіб і жертв насильницького зникнення в Європі*³⁵⁹, опублікованому Уповноваженим Ради Європи з прав людини, зниклі особи/жертви насильницького зникнення, про яких було повідомлено на територіях конфлікту та переміщення в межах РЄ, налічують до десяти тисяч. Конфлікти в Нагірному Карабасі, Абхазії та Південній Осетії відповідальні

357 Рішення у справі *«Паліч проти Боснії і Герцеговини» (Palić v. Bosnia and Herzegovina)*, № 4704/04, 15 лютого 2011 року, пункти 32–34.

358 Там само, пункти 32–34.

359 *Зниклі особи та жертви насильницького зникнення в Європі*, Дослідницька доповідь, опублікована Уповноваженим Ради Європи з прав людини, березень 2016 року.

за зникнення 7538 осіб. Унаслідок конфлікту на Західних Балканах у 1990-х досі невідоме місцезнаходження 10 824 зниклих осіб. Наслідком війни 1974 року на Кіпрі та попередніх міжобщинних конфліктів стало зникнення 1508 греків-кіпріотів і 493 турків-кіпріотів. Окрім того, досі зниклими безвісти залишаються 5000 осіб, які зникли внаслідок військової кампанії Чеської Республіки та Туреччини проти Робочої партії Курдистану у Східній Анатолії, що призвело до сотень насильницьких зникнень, приблизна кількість яких за 1980–2013 рр. досягла 1350 осіб.

— Цей розділ коротко описує практику ЄСПЛ щодо права на повагу до сімейного життя й гарантій згідно зі статтями 2 та 3 ЄКПЛ стосовно насильницьких зникнень і зниклих осіб, із особливим акцентом на порушеннях цих прав за умов переміщення.

1. Сімейне життя відповідно до практики ЄСПЛ

— Поняття сімейного життя, як і інші поняття відповідно до статті 8, розвивається в практиці ЄСПЛ, тлумачиться динамічно, оскільки ЄСПЛ враховує еволюційне ставлення європейських національних систем до «сімейного життя». У справі «Крун та інші проти Нідерландів» (*Kroon and Others v. the Netherlands*)³⁶⁰ ЄСПЛ ще раз продемонстрував свій гнучкий підхід до змісту поняття «сімейне життя», зазначивши, що «поняття «сімейного життя» у статті 8 не обмежується виключно стосунками, заснованими на шлюбі, і може охоплювати інші фактичні «сімейні узи», коли сторони проживають разом, не перебуваючи в шлюбі...»³⁶¹. Так само у справі «Маркс проти Бельгії»³⁶² ЄСПЛ вирішив, що стаття 8 не розрізняє поняття «офіційних» та «неофіційних» дітей, а тому застосовує правові інструменти до останньої так само, як і до першої. ЄСПЛ далі зазначив, що «сімейне життя» відповідно до положень статті 8 передбачає принаймні «зв'язки між близькими родичами, наприклад між дідусями й бабусями та внуками»³⁶³.

360 Рішення у справі «Крун та інші проти Нідерландів» (*Kroon and Others v. the Netherlands*), № 18535/91, 27 жовтня 1994 року, пункт 30.

361 Див. також рішення у справі «Кіган проти Ірландії» (*Keegan v. Ireland*), № 16969/90, 26 травня 1994 року, пункт 44.

362 Рішення у справі «Маркс проти Бельгії» (*Marckx v. Belgium*), № 6833/74, 13 червня 1979 року, пункт 31.

363 Там само, пункт 45.

— ЄСПЛ має індивідуальний підхід у цьому питанні, однак загалом застосовується принцип, за яким Суд вважає, що «сімейне життя» – це коли між зацікавленими сторонами існують тісні зв'язки. Державам-членам заборонено втручатися в «сімейне життя», за винятком випадків, коли таке втручання передбачається статтею 8.2 «відповідає закону» й «є необхідним у демократичному суспільстві»³⁶⁴. Крім того, держави-члени мають позитивне зобов'язання поважати та оберігати «сімейне життя» відповідно до статті 8 ЄКПЛ, як проілюстровано в обширній практиці ЄСПЛ, яка стосується взаємин між батьками та дітьми.

— У контексті переміщення підхід ЄСПЛ до «сімейного життя» особливо важливий, оскільки родини ВПО часто обширні, складаються з різних поколінь, де тісні зв'язки та взаємозалежності є культурною нормою. Центральна важливість сімейного життя розглядалася ЄСПЛ у його практиці відповідно до статті 8 щодо права на житло, на яке заявники не мають законного права чи не є власниками будинку, в якому проживали, однак мають тісні сімейні зв'язки з власниками майна.

— У справі «*Ментеш та інші проти Туреччини*»³⁶⁵ ЄСПЛ постановив, що заявники, зокрема та особа, що не була власником свого будинку, «підпадали під захист, гарантований статтею 8 Конвенції»³⁶⁶. Заявниця мала домівку через її «міцні сімейні зв'язки». Так само у справі «*Хамідов проти Росії*»³⁶⁷ ЄСПЛ постановив, що будинок заявника, а також будинок його брата підпадали під захист статті 8.1³⁶⁸, незважаючи на той факт, що заявник мав право власності лише на свій будинок. ЄСПЛ прийняв рішення, надавши велике значення тісним родинним зв'язкам, які було підтверджено обставинами, особливо близькістю будинку брата³⁶⁹.

364 Щоб втручання не порушувало статті 8, див., наприклад, рішення у справах «*Сільвер та інші проти Сполученого Королівства*» (*Silver and Others v. the United Kingdom*), № 5947/72, 6205/73, 7052/75, 7061/75, 7107/75, 7113/75, 7136/75, 25 березня 1983 року, пункти 88–89; «*Джеймс та інші проти Сполученого Королівства*» (*James and Others v. the United Kingdom*), № 8793/79, 21 січня 1986 року, пункт 67.

365 Рішення у справі «*Ментеш та інші проти Туреччини*» (*Menteş and Others v. Turkey*), № 23186/94, 28 листопада 1997 року.

366 Там само, пункт 73.

367 Рішення у справі «*Хамідов проти Росії*» (*Khamidov v. Russia*), № 72118/01, 15 листопада 2007 року.

368 Там само, пункт 129: «... будинок брата заявника, і не лише його власний будинок, може вважатися "домом" заявника в значенні статті 8 Конвенції».

369 Там само, пункт 129.

2. Зниклі особи та порушення статей 2, 3, 5 і 13 ЄКПЛ

а. *Процедурні вимоги до ефективного розслідування згідно з статтею 2 ЄКПЛ*

— ЄСПЛ підкреслив центральну важливість статті 2 у справі «МакКаан та інші проти Сполученого Королівства» (*McCaan and Others v. the United Kingdom*)³⁷⁰:

«як стаття, котра захищає право на життя та визначає обставини, за яких позбавлення життя може бути виправданим, належить до найбільш основоположних положень Конвенції, яка не передбачає можливості відступу від її положень за статтею 15 у мирний час. Разом зі статтею 3 вона закріплює одну з основних цінностей демократичних суспільств, які утворили Раду Європи [...]».

— Саме у справі *МакКаана* ЄСПЛ уперше чітко сформулював позитивне зобов'язання, яке гарантує стаття 2.1 щодо проведення ефективного розслідування всіх справ, які стосуються незаконних убивств³⁷¹.

— Як наслідок, зобов'язання захищати право на життя відповідно до цього положення, яке розглядається у зв'язку із загальним обов'язком держави за статтею 1 ЄКПЛ «гарантувати для кожного, хто перебуває під її юрисдикцією, права та свободи, визначені в Конвенції», вимагає наявності певної форми ефективного офіційного розслідування в разі, коли осіб убито внаслідок застосування сили, зокрема представниками держави³⁷².

— Обов'язок держав провести ефективно розслідування незаконних убивств, яке також називається «процедурною вимогою» статті 2, дещо відрізняється від «основної вимоги», що забороняє позбавлення життя, якщо не існують певні умови, викладені

370 Рішення у справах «МакКаан та інші проти Сполученого Королівства» (*McCaan and Others v. the United Kingdom*), № 18984/91, 27 вересня 1995 року, пункт 147; «Кая проти Туреччини» (*Kaya v. Turkey*), № 22729/93, 19 лютого 1998 року, пункт 86.

371 Рішення у справі «Османоглу проти Туреччини» (*Osmanoğlu v. Turkey*), № 48804/99, 24 січня 2008 року, пункт 71: Відповідно до усталеної практики Суду перше речення п. 1 статті 2 зобов'язує державу не лише утримуватися від умисного та незаконного позбавлення життя, а й уживати належних заходів для захисту життя осіб, які перебувають під її юрисдикцією. . . .».

372 Рішення у справі «Кая проти Туреччини» (*Kaya v. Turkey*), № 22729/93, 19 лютого 1998 року, пункт 86.

в статті. Порушення однієї вимоги не тягне за собою порушення іншої.

— У низці справ після справи *МакКаана*, що стосуються ситуації на південному сході Туреччини, ЄСПЛ повторив, що «обов'язок [розслідувати] не обмежується випадками, де очевидно, що вбивство скоєно представником держави»³⁷³, держава повинна розслідувати всі смерті, про які їй стане відомо, навіть якщо її представники не брали в них участі. Перше речення статті 2.1 накладає на державу позитивне зобов'язання захищати законом право на життя, що передбачає наявність певної форми ефективного офіційного розслідування випадків незаконних убивств³⁷⁴.

— ЄСПЛ далі застосував і розробив наведену нижче практику, вивчаючи заяви проти держав-членів, де внаслідок військових конфліктів і переслідування зникли люди, яких так ніколи й не знайшли та/чи які були оголошені чи вважалися загиблими за підозрілих обставин. У численних справах проти Туреччини, де сили безпеки брали участь у викраденнях і/або незаконних убивствах турецьких громадян курдського походження під час антитерористичних операцій проти Робочої партії Курдистану, ЄСПЛ виявив порушення основних і процедурних положень статті 2, статті 3 щодо родичів жертв і майже завжди статті 5³⁷⁵, у якій насильницьке зникнення вважається тяжкою формою незаконного позбавлення свободи. У більшості цих справ так само виявлено порушення статті 13.

— Вивчаючи позови родичів зниклих осіб курдського походження, ЄСПЛ знову нагадав про позитивні зобов'язання держави вживати «запобіжних оперативних заходів щодо захисту»³⁷⁶ життя

373 Рішення у справах «Челікбілек проти Туреччини» (*Çelikbilek v. Turkey*), № 27693/95, 31 травня 2005 року, пункт 82; «Сальман проти Туреччини» (*Salman v. Turkey*), № 21986/93 [ВП], 27 червня 2000 року, пункт 105.

374 Рішення у справах «Ерґі проти Туреччини» (*Ergi v. Turkey*), № 23818/94, 28 липня 1998 року, пункт 82; «Яша проти Туреччини» (*Yaşa v. Turkey*), № 22495/93, 2 вересня 1998 року, пункт 100: «...успіє реч твердженням уряду, зобов'язання не обмежується випадками, в яких встановлено, що вбивство скоєно представником держави; «Танрікулу проти Туреччини» (*Tanrikulu v. Turkey*), № 23763/94 [ВП], 8 липня 1999 року, пункт 103: «... У зв'язку із цим Суд зазначає, що згаданий вище обов'язок не обмежується випадками, у яких встановлено, що вбивство скоєно представником держави».

375 Див., наприклад, рішення у справах «Орхан проти Туреччини» (*Orhan v. Turkey*), № 25656/94, 18 червня 2002 року; «Мер'єм Челік та інші проти Туреччини» (*Meryem Çelik and Others v. Turkey*), № 3598/03, 16 квітня 2013 року.

376 Рішення у справах «Османоглу проти Туреччини» (*Osmanoğlu v. Turkey*), № 48804/99, 24 січня 2008 року, пункт 72; «Коку проти Туреччини» (*Koku v. Turkey*), № 27305/95, 31 травня 2005 року, пункт 131.

зниклих осіб; проводити ефективне розслідування вбивств осіб представниками держави чи іншими особами³⁷⁷; а також про те, що обов'язок проводити розслідування – один із засобів, а не результат³⁷⁸, який вимагає негайності та розумної швидкості³⁷⁹. У багатьох цих справах ЄСПЛ також виявив порушення статті 3 щодо заявників/родичів зниклих або вбитих осіб у випадках, коли влада не провела ефективного розслідування, наслідком чого стало поводження, яке суперечить положенням статті 3³⁸⁰; для того щоб ЄСПЛ визнав порушення статті 3³⁸¹, мають бути наявні певні обставини і «суть такого порушення полягає не так у факті «зникнення» члена родини, як в реакції та ставленні органів влади до ситуації, коли їм стає відомо про таку особу»³⁸².

— ЄСПЛ виявив порушення ЄКПЛ, що стосуються насильницьких зникнень³⁸³, у приблизно 200 рішеннях Суду проти Росії, пов'язаних із конфліктом у Чечні³⁸⁴. У більшості цих рішень ЄСПЛ виявив порушення статті 2, основні та процедурні, статті 3 щодо заявників, статті 5 і статті 13³⁸⁵. У справі «Аслаханова та інші проти Росії» (*Aslakhanova and Others v. Russia*)³⁸⁶ щодо скарг, які висунули 16 позивачів, ЄСПЛ вирішив, що відсутність розслідування зникнень, що

377 Рішення у справі «Салман проти Туреччини» (*Salman v. Turkey*), № 21986/93 [ВП], 27 червня 2000 року, пункт 105.

378 Рішення у справі «Тогчу проти Туреччини» (*Toğcu v. Turkey*), № 27601/95, 31 травня 2005 року, пункти 109–112.

379 Рішення у справі «Яша проти Туреччини» (*Yaşa v. Turkey*), № 22495/93, 2 вересня 1998 року, пункти 102–104.

380 Рішення у справі «Тогчу проти Туреччини» (*Toğcu v. Turkey*), № 27601/95, 31 травня 2005 року, пункт 126.

381 Рішення у справі «Тохсін Акар проти Туреччини» (*Tahsin Acar v. Turkey*), № 26307/95 [ВП], 8 квітня 2004 року, пункти 237–239.

382 Рішення у справі «Тогчу проти Туреччини» (*Toğcu v. Turkey*), № 27601/95, 31 травня 2005 року, пункт 127.

383 Документ ПАРЄ 10679, звіт, «Насильницькі зникнення», 19 вересня 2005 року, Чеченську Республіку Російської Федерації описано як таку, «що найбільше страждає від насильницьких зникнень».

384 Див.: Огляд рішень Суду щодо насильницьких зникнень на північному Кавказі, Пояснювальний меморандум, підготований Департаментом із питань виконання рішень Європейського суду з прав людини, 20 серпня 2015 року.

385 Див., наприклад, рішення у справах «Базоркіна проти Росії» (*Bazorkina v. Russia*), № 69481/01, 27 липня 2006 року; «Імакаєва проти Росії» (*Imakayeva v. Russia*), № 7615/02, 9 листопада 2006 року; «Басаєва проти Росії» (*Baysayeva v. Russia*), № 74237/01, 5 квітня 2007 року; «Ахмадова та Садулаєва проти Росії» (*Akhmadova and Sadulayeva v. Russia*), № 40464/02, 10 травня 2007 року; «Аліхадзієва проти Росії» (*Alikhadzhiyeva v. Russia*), № 68007/01, 5 липня 2007 року; «Хаміла Ісаєєва проти Росії» (*Khamila Isayeva v. Russia*), № 6846/02, 15 листопада 2007 року.

386 Рішення у справі «Аслаханова та інші проти Росії» (*Aslakhanova and Others v. Russia*), № 2944/06 & 332/08, 42509/10, 50184/07, 8300/07, 18 грудня 2012 року, пункт 217: «Відповідно Суд вважає, що ситуація в цій справі може характеризуватися як така, що є наслідком систематичних проблем на національному рівні, для яких немає ефективних внутрішніх засобів правового захисту. Це негативно впливає на права людини й вимагає негайного вживання комплексних і складних заходів».

відбулися між 1999 і 2006 рр. на російському Північному Кавказі, становило систематичну проблему, для вирішення якої не було ефективних способів у внутрішньому правовому режимі. У своєму рішенні ЄСПЛ навів чіткі вказівки щодо заходів, які держава-відповідач має вжити, щоб припинити повторювані порушення статей 2, 3 і 5.

— ЄСПЛ вивчив скарги щодо зниклих осіб і насильницьких зникнень у контексті переміщення на Кіпрі та в Боснії і Герцеговині, які, поміж іншим, також підняли питання щодо тимчасової юрисдикції ЄСПЛ і придатності для розгляду відповідно до статті 35 ЄКПЛ.

с. «Кіпрські справи»

— У четвертій міждержавній справі «*Кіпр проти Туреччини*»³⁸⁷ вирішення проблеми греків-кіпріотів, які зникли під час турецьких військових операцій у липні та серпні 1974 року, ЄСПЛ вирішив, що процедурне зобов'язання проводити ефективне розслідування також «передбачає доказ спірного твердження про те, що особа, яку востаннє бачили, коли вона перебувала під вартою повноважних представників держави, зникла потім за обставин, які можуть вважатися загрозливими для життя». Докази, які Європейська комісія з прав людини та ЄСПЛ вважали обґрунтованими, указували на те, що зниклі греки-кіпріоти були затримані турецькими або турецько-кіпрськими силами в період військової операції, під час якої відбулося багато арештів і вбивств, тому обставини їхнього зникнення, без сумніву, були небезпечними для життя. ЄСПЛ зазначив, що Туреччина ніколи не проводила розслідування щодо долі зниклих осіб, незважаючи на скарги їхніх родичів про їхнє зникнення після затримання в умовах війни. Тому ЄСПЛ виявив повторюване порушення статті 2 через відсутність розслідування Туреччиною долі та місцезнаходження греків-кіпріотів, які зникли за небезпечних для життя обставин³⁸⁸.

— ЄСПЛ встановив тривале порушення статті 3 щодо родичів зниклих греків-кіпріотів.³⁸⁹ Відсутність розслідування державою-відповідачем обставин зникнення греків-кіпріотів змусила їхніх

387 Рішення у справі «*Кіпр проти Туреччини*» (*Cyprus v. Turkey*), № 25781/94 (ВП), 10 травня 2001 року, пункт 132.

388 Там само, пункт 136.

389 Там само, пункт 158.

родичів перебувати у «постійному стані гострої стурбованості» щодо їхньої долі, особливо через те, що ці зникнення трапилися в умовах переміщення та «насильницької розлуки з родинами», коли велика кількість греків-кіпріотів була змушена жити на півдні та не мала змоги отримати інформацію з контрольованої Туреччиною півночі, де спершу утримувалися їхні родичі. За таких обставин «мовчання влади держави-відповідача, враховуючи реальну стурбованість родичів безвісти зниклих осіб, має досить жорсткий характер, що може кваліфікуватися як нелюдське поводження за статтею 3»³⁹⁰.

— ЄСПЛ також виявив повторювані порушення процесуальної вимоги статті 5 через відсутність із боку Туреччини (i) заходів для захисту осіб від зникнення щойно з'явилися обґрунтовані заяви про їхнє зникнення після взяття під арешт; (ii) розслідування щодо їх місцезнаходження. ЄСПЛ наголосив, що «[...] таємне затримання особи – повне заперечення гарантій свободи та безпеки особи, передбачених статтею 5 Конвенції, а також дуже серйозне порушення цієї статті»³⁹¹.

— У рішенні щодо справедливої сатисфакції в міждержавній справі «*Kıncı проти Туреччини*»³⁹² ЄСПЛ присудив родичам зниклих безвісти осіб 30 000 000 євро за моральну шкоду.

— У подальшому ЄСПЛ застосував аналогічне обґрунтування в рішенні у справі «*Варнава та інші проти Туреччини*» (*Varnava and Others v. Turkey*)³⁹³, що стосується зникнення дев'яти греків-кіпріотів за небезпечних для життя обставин на території під виключним контролем Туреччини. ЄСПЛ постановив, що Туреччина була зобов'язана відповідно до статті 2 провести ефективне розслідування, щоб дізнатися про їхню долю. Відсутність із боку Туреччини такого розслідування призвела до повторного порушення статті 2.

— У рішенні у справі «*Варнава та інші проти Туреччини*» ЄСПЛ знову наголосив, що відповідальність держави відповідно до про-

390 Там само, пункт 157.

391 Там само, пункти 147–150.

392 Рішення у справі «*Kıncı проти Туреччини*» (*Cyprus v. Turkey*), № 25781/94 [ВП] (справедлива сатисфакція), 12 травня 2014 року, пункт 58.

393 Рішення у справі «*Варнава та інші проти Туреччини*» (*Varnava and Others v. Turkey*), № 16064/90, 16065/90, 16066/90, 16068/90, 16069/90, 16070/90, 16071/90, 16072/90, 16073/90 [ВП], 18 вересня 2009 року, пункт 194.

цесуальної вимоги статті 2 за незаконні смерті чи зникнення за небезпечних для життя обставин, не обмежується випадками, де до смерті чи зникнення були причетні представники держави³⁹⁴. Визнаючи, що може бути складно провести розслідування зникнень, які трапилися багато років тому, ЄСПЛ підкреслив важливе значення розслідування, якого вимагає стаття 2 у разі зникнення, щоб забезпечити «ефективну реалізацію національних законів, які захищають право на життя»³⁹⁵ і пропагувати культуру відповідальності за події, до яких причетні представники держави. Таке розслідування має проводитися в розумні короткі терміни, бути «незалежним і доступним для родини жертви», а також здатним визначити, чи смерть була спричинена незаконно і хто за неї відповідає³⁹⁶.

d. Юрисдикція *ratione temporis*

— У рішенні у справі *Варнави* ЄСПЛ мав нагоду з'ясувати, чи має він тимчасову юрисдикцію (юрисдикція «*ratione temporis*») розглядати скаргу заявників на порушення Туреччиною процесуальних гарантій статті 2 щодо проведення ефективного розслідування зникнень їхніх родичів.

— Згідно з міжнародним правом³⁹⁷ ЄКПЛ є обов'язковою для договірних сторін з дати набуття нею чинності для такої держави³⁹⁸. Туреччина визнала право індивідуальної скарги 28 січня 1987 року, а юрисдикцію старого Суду 22 січня 1990 року. Як тільки старий Суд припинив роботу в 1998 році, юрисдикція ЄСПЛ стала обов'язковою для всіх держав-учасниць договору з дати їхнього визнання права на індивідуальну скаргу, що у випадку Туреччини відбулося 28 січня 1987 року³⁹⁹. Хоча події, на які скаржилися заявники, особливо зникнення їхніх родичів, трапилися

394 Там само, пункт 136.

395 Там само, пункт 191.

396 Щоб ознайомитися із вичерпним узагальненням суттєвих вимог щодо ефективного розслідування незаконного вбивства, див. рішення у справі «*Келлі та інші проти Сполученого Королівства*» (*Kelly and Others v. the United Kingdom*), № 30054/96, 4 травня 2001 року, пункти 94–98.

397 Стаття 28 Віденської конвенції про право міжнародних договорів, 23 травня 1969 року.

398 Щоб ознайомитися із практикою ЄСПЛ щодо обмежень його юрисдикції «*ratione temporis*», див. рішення у справах «*Блечіч проти Хорватії*» (*Blečić v. Croatia*), № 59532/00 [ВП], 8 березня 2006 року, «*Шіліх проти Словенії*» (*Šilih v. Slovenia*), № 71463/01 [ВП], 9 квітня 2009 року.

399 Рішення у справі «*Варнава та інші проти Туреччини*» (*Varnava and Others v. Turkey*), № 16064/90, 16065/90, 16066/90, 16068/90, 16069/90, 16070/90, 16071/90, 16072/90, 16073/90 [ВП], 18 вересня 2009 року, пункти 130–133.

в 1974 році, ЄСПЛ мав тимчасову юрисдикцію розглядати процесуальне зобов'язання Туреччини відповідно до статті 2, оскільки зобов'язок розслідувати зникнення «триває доти, доки невідома доля людини». Тривала нездатність забезпечити належне розслідування вважатиметься повторюваним порушенням»⁴⁰⁰. Виявлення тіла чи презумпція смерті не заперечують зобов'язку розслідувати обставини події смерті⁴⁰¹ чи зникнення. Тому, незважаючи на те, що минуло 34 роки без новин про безвісти зниклих осіб у справі *Варнави*, існує презумпція смерті, а також залишається процесуальне зобов'язання провести розслідування відповідно до статті 2 ЄКПЛ⁴⁰².

— ЄСПЛ також зазначив, що існує різниця між зобов'язком розслідувати смерть і зобов'язком розслідувати зникнення. Останній характеризується постійною ситуацією непевності та відсутності інформації, що «продовжує страждання родичів жертви»⁴⁰³. Процесуальний зобов'язок існує, доки доля зниклої особи залишається невідомою, а невиконання цього позитивного зобов'язання становить тривале порушення статті 2.

e. Правило шести місяців відповідно до статті 35.1 ЄКПЛ

— У рішенні по справі *Варнави* ЄСПЛ також розглядав застосування правила шести місяців⁴⁰⁴ до тривалої ситуації зникнення та кінцевого періоду часу, коли родичі зниклої безвісти особи можуть подавати заяву в ЄСПЛ. Шість місяців починаються з дати остаточного рішення суду на національному рівні. У разі смертей⁴⁰⁵ чи

400 Там само, пункт 148.

401 Щодо процесуального зобов'язання провести розслідування смертей відповідно до статті 2, див. рішення у справі *Шіліх проти Словенії* (*Silih v. Slovenia*), № 71463/01 [ВП], 9 квітня 2009 року, пункти 159: «процесуальне зобов'язання провести ефективне розслідування відповідно до статті 2 переросло в окремих і автономний обов'язок. Хоча він виникає унаслідок дій, пов'язаних із суттєвими аспектами статті 2, він може призвести до виявлення окремого та незалежного «втручання» в значенні рішення у справі *Блечіча* [...] У цьому сенсі він може вважатись окремим обов'язком, що впливає зі статті 2, й може зобов'язати державу, навіть якщо смерть настала до важливої дати».

402 Рішення у справі *Варнава та інші проти Туреччини* (*Varnava and Others v. Turkey*), № 16064/90, 16065/90, 16066/90, 16068/90, 16069/90, 16070/90, 16071/90, 16072/90, 16073/90 [ВП], 18 вересня 2009 року, пункт 145.

403 Там само, пункт 148.

404 Стаття 35.1 ЄКПЛ передбачає: «Суд може брати справу до розгляду лише після того, як було вичерпано всі національні засоби правового захисту, згідно із загальновизнаними принципами міжнародного права, і впродовж шести місяців від дати постановлення остаточного рішення на національному рівні».

405 Рішення у справах *Булут та Явуз проти Туреччини* (*Bulut and Yavuz v. Turkey*), № 73065/01 (ріш.), 28 травня 2002 року, *Байрам і Йілдірім проти Туреччини* (*Bayram and Yildirim v. Turkey*), № 38587/97 (ріш.), 29 січня 2002 року.

зникнень⁴⁰⁶ очікується, що заявники слідкуватимуть за розслідуванням (якщо воно проводиться) і подаватимуть позов до ЄСПЛ упродовж шести місяців із дати, коли їм стало відомо або мало стати відомо, що розслідування не відбувається або провадиться неефективно.

— У випадку постійних порушень «поточне часове обмеження починається заново щодня»⁴⁰⁷ і шість місяців не починають збігати, доки поточна ситуація не завершиться. Однак ЄСПЛ пояснив, що сам характер поточної ситуації зі зникненням вимагає, щоб минув час, тому від національних органів влади вимагається почати розслідування якомога раніше, а родичі жертв мають подавати свої скарги про відсутність ефективності розслідування без «невиправданої затримки»⁴⁰⁸. На відміну від незаконних смертей, у разі зникнень, які характеризуються непевністю та відсутністю інформації, а то й умисною заплутаністю, родичі перебувають у значно більш складному становищі щодо наявності та/чи перебігу необхідного розслідування. Незважаючи на це, ЄСПЛ постановив, що заяви можуть відхилитися як несвоєчасні, якщо існує «надмірна чи непояснювана затримка» з боку заявників, яким було відомо чи мало бути відомо про відсутність розслідування або його завершення чи неефективність.

— ЄСПЛ застосував наведені вище принципи в рішенні у справі *Варнави* та постановив, що обставини, за яких зникли греки-кіпріоти, були складними, це були обставини міжнародного конфлікту та розслідування чи будь-яка інформація про долю родичів були відсутні. Позивачі мали обґрунтовано почекати можливих результатів, зважаючи, що уряд Кіпру й ООН розпочали певні процедури, щоб установити долю зниклих безвісти. У момент подання позову в 1990 році⁴⁰⁹ було очевидно, що долю зниклих родичів не буде

406 Рішення у справах «*Ерен та інші проти Туреччини*» (*Eren and Others v. Turkey*), № 42428/98 (ріш.), 4 липня 2002 року; «*Учак і Карґілі та інші проти Туреччини*» (*Üçak and Kargılı and Others v. Turkey*), № 75527/01 і 11837/02 (ріш.), 28 березня 2006 року.

407 Рішення у справі «*Варнава та інші проти Туреччини*» (*Varnava and Others v. Turkey*), № 16064/90, 16065/90, 16066/90, 16068/90, 16069/90, 16070/90, 16071/90, 16072/90, 16073/90 [ВП], 18 вересня 2009 року, пункт 159.

408 *Там само*, пункти 159–161.

409 Таким чином, ЄСПЛ відхилив заяви родичів зниклих греків-кіпріотів, подані після 1990 року, вважаючи цей час відправною точкою, після якої не було жодних процедур розслідування, які могли б обґрунтовано затримати подання позовів; див., наприклад, рішення у справах «*Карефілідес та інші проти Туреччини*» (*Karefullides and Others v. Turkey*), № 45503/99 (ріш.), 1 грудня 2009 року; «*Караламбулос та інші проти Туреччини*» (*Charalambous and Others v. Turkey*), № 46744/07 (ріш.), 1 червня 2010 року.

встановлено за допомогою цих поточних заходів, а тому для заявників було обґрунтовано подати свої скарги в ЄСПЛ. Вони діяли із «розумною швидкістю в цілях статті 35.1 Конвенції»⁴¹⁰.

— ЄСПЛ виявив тривалі порушення статті 3 щодо заявників із тих самих причин, що й у четвертій міждержавній справі «*Kinr проти Туреччини*», зазначаючи, що «...тривалість мук родичів розтягувалася, а байдуже ставлення з боку влади у відповідь на гостру тривогу щодо долі їхніх близьких родичів показує, що ситуація набрала необхідного рівня серйозності»⁴¹¹. Він також виявив тривале порушення статті 5 у зв'язку з двома зниклими особами, щодо яких були докази, що їх затримали представники держави. ЄСПЛ присудив кожному із заявників 12 000 євро за моральну шкоду.

е. Паліч проти Боснії і Герцеговини

— Справа «*Паліч проти Боснії і Герцеговини*» стосується військового командира, який зник після затримання опозиційними сербськими силами під час конфлікту в Боснії і Герцеговині в 1992–1995 рр. Унаслідок цього конфлікту було вбито 100 000 осіб, 2 мільйони людей було переміщено, а 30 000 зникли безвісти, доля третини з них невідома⁴¹².

— Застосовуючи ті самі принципи, що й у справі *Варнави*, ЄСПЛ визначив, що мав тимчасову юрисдикцію розглядати цю справу, незважаючи на той факт, що п. Паліч зник і загинув до ратифікації ЄКПЛ Боснією і Герцеговиною. Тому Суд ще раз наголосив, що процесуальні зобов'язання провести розслідування щодо зникнення триває, доки доля жертви невідома. Так само він застосував свої висновки щодо правила шести місяців, враховуючи той факт, що міжнародні органи й державна влада після припинення військових дій ініціювали процедури й запустили механізми розслідування та вирішення питання зникнень, які відбулися на території Боснії і Герцеговини. Таким чином, подання заявниками скарги у 2004 році вважалося таким, що відповідає правилу шести місяців,

410 Рішення у справі «*Варнава та інші проти Туреччини*» (*Varnava and Others v. Turkey*), № 16064/90, 16065/90, 16066/90, 16068/90, 16069/90, 16070/90, 16071/90, 16072/90, 16073/90 [ВП], 18 вересня 2009 року, пункт 170.

411 Там само, пункт 202.

412 Рішення у справі «*Паліч проти Боснії і Герцеговини*» (*Palic v. Bosnia and Herzegovina*), № 4704/04, 15 лютого 2011 року, пункт 6.

оскільки було виправдано очікувати, що поточне розслідування може виявитися ефективним щодо визначення долі жертви.

— У справі *Паліча* ЄСПЛ не виявив порушення статті 2, оскільки він вважав, що за складних обставин постконфліктної ситуації в Боснії і Герцеговині національні органи влади провели ефективне розслідування зникнення та смерті п. Паліча. Розслідування задовольнило вимоги щодо швидкості, незалежності та громадського контролю. Із тих самих причин не було порушено статті 3 щодо заявника та не було порушено статті 5.

3. Документи ПАРЄ та Комітету міністрів щодо насильницьких зникнень

— За останнє десятиліття органи РЄ ухвалили низку резолюцій, рекомендацій і звітів, що засуджують насильницькі зникнення на території РЄ і закликають держави-члени діяти таким чином, щоб викоренити цей феномен. Хоча такі документи стосуються питань зниклих осіб у цілому, у них є конкретні посилання на наведені вище рішення суду ЄСПЛ щодо зниклих у процесі переміщення людей.

— У своїй попередній Рекомендації щодо питання зниклих на Кіпрі осіб, Рекомендації 1056(1987)⁴¹³ щодо національних біженців і зниклих осіб на Кіпрі, ПАРЄ закликала Комітет міністрів «продовжувати свої зусилля забезпечувати репатріацію чи інтеграцію переміщених осіб і національних біженців на Кіпрі, у той же час намагаючись знайти рішення проблеми компенсації для цих людей [...] підтримувати всі зусилля, щоб пролити світло на долю зниклих людей».

— У Резолюції 1463(2005), «*Насильницькі зникнення*»,⁴¹⁴ ПАРЄ нагадала про свої попередні Резолюції та Рекомендації з питання зниклих осіб⁴¹⁵, привітала Декларацію Генеральної Асамблеї ООН

413 Рекомендація ПАРЄ 1056(1987), «Щодо національних біженців і зниклих осіб на Кіпрі», 5 травня 1987 р.

414 Резолюція ПАРЄ 1463(2005), «*Насильницькі зникнення*», 3 жовтня 2005 року.

415 Резолюція ПАРЄ 1403 (2004), «Ситуація з правами людини в Чеченській Республіці», 7 жовтня 2004 року і Рекомендація ПАРЄ 1679 (2004), «Ситуація з правами людини в Чеченській Республіці», 7 жовтня 2004 року, Резолюція ПАРЄ 1371 (2004), «Зниклі особи в Білорусі», 28 квітня 2004 року і Рекомендація ПАРЄ 1657 (2004), «Зниклі особи в Білорусі», 28 квітня 2004 року і Рекомендація ПАРЄ 1056(1987), «Щодо національних біженців і зниклих осіб на Кіпрі», 5 травня 1987 року.

від 1992 р. про захист усіх осіб від насильницьких зникнень та висла низку рекомендацій щодо змісту проекту Конвенції ООН із цього питання.

— У «Вказівках щодо викорінення безкарності за серйозні порушення прав людини», прийнятих Комітетом міністрів⁴¹⁶, насильницькі зникнення вважають серйозними порушеннями прав людини, а держави спонукають проводити ефективне розслідування відповідно до статті 2 і надавати родині жертви інформацію про його чи її долю тією мірою, у якій це можливо.

— Набуття чинності Конвенцією ООН про захист усіх осіб від насильницьких зникнень було підтримано Резолюцією ПАРЄ 1868 (2012)⁴¹⁷. Проте в Резолюції зазначено, що в ній не вдалося підкреслити відповідальність держави й установити фактор наміру як частини злочину, що полягає в насильницькому зникненні. Крім того, вона не обмежувала амністію та безкарність, але обмежувала тимчасову юрисдикцію Комітету з питань насильницьких зникнень. Резолюція також підтримувала рішення ЄСПЛ, установивши що відсутність розслідування насильницьких зникнень становить тривале порушення, тим самим підкресливши наявність у ЄСПЛ тимчасової юрисдикції розглядати позови, навіть якщо події відбулися до набуття чинності ЄКПЛ у державі-відповідачі. Вона також підтримала прийняття Комітетом міністрів *Керівних принципів щодо викорінення безкарності за серйозні порушення прав людини*.

— У Рекомендації 1995(2012), «*Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень*»,⁴¹⁸ ПАРЄ закликала Комітет міністрів «подумати про підготовку до початку процесу переговорів, у рамках Ради Європи, щодо Європейської конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень».

— Насамкінець, Резолюція ПАРЄ 1956 (2013), «*Зниклі особи під час конфліктів у Європі: довга дорога до віднайдення гуманітарних відповідей*»⁴¹⁹, нагадує державам-членам про їхні зобов'язання від-

416 Вказівки, прийняті Комітетом міністрів 30 березня 2011 року на 1110-му зібранні заступників міністрів. Ці вказівки стосуються безкарності за дії чи бездіяльність, що становлять серйозне порушення прав людини і які трапилися під юрисдикцією відповідної держави.

417 Резолюція ПАРЄ 1868 (2012), «*Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень*», 9 березня 2012 року.

418 Рекомендація ПАРЄ 1995 (2012), *Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень*, 9 березня 2012 року.

419 Резолюція ПАРЄ 1956 (2013), «*Зниклі особи під час конфліктів у Європі: довга дорога до віднайдення гуманітарних відповідей*», 3 жовтня 2013 року.

повідно до права прав людини та гуманітарного права з'ясувати місцезнаходження та долі зниклих осіб, як цього вимагають відповідні конвенції та статті 2 та 3 ЄКПЛ. Вона підтримує рішення ЄСПЛ щодо зниклих осіб на Кіпрі, у колишній Югославії та Чеченській Республіці, наголошуючи на відповідальності й обов'язках держав-членів відстежувати та звітувати про долю зниклих осіб, проводячи ефективне розслідування; і затверджує низку пріоритетів для держав-членів під час роботи над питаннями зниклих безвісти осіб⁴²⁰.

420 Там само, пункт 7.

V. СВОБОДА ПЕРЕСУВАННЯ

Право ВПО на вільний і свідомий вибір щодо повернення до свого майна та дому чи переселення в інше місце в межах країни визнається *Керівними принципами*⁴²¹ та *Принципами Пін'єйру*⁴²², які передбачають свободу пересування ВПО та право на вибір місця проживання після переміщення.

1. Протокол №4, стаття 2 ЄКПЛ

— У Преамбулі до Рекомендації Rec(2006)6⁴²³ повторюється, що заборона свавільного переміщення може логічно впливати зі статті 2 Протоколу №4 та статей 3 та 8⁴²⁴ ЄКПЛ. Стаття 2 Протоколу №4 до ЄКПЛ гарантує свободу пересування, зазначаючи: «Кожен, хто законно перебуває на території будь-якої держави, має право вільно пересуватися і вільно вибирати місце проживання в межах цієї території».

— Обмеження свободи пересування допускається, якщо воно зумовлене дією положень статей 2.3 та 2.4 Протоколу №4. Це означає, що такі обмеження мають «відповідати закону та бути необхідними

421 Принцип 14.1: «Кожна внутрішньо переміщена особа має право на свободу пересування та свободу вибору місця проживання». Також див. принцип 15.

422 Принцип 9: «Право на свободу пересування».

423 Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи (2006)6 щодо внутрішньо переміщених осіб, 5 квітня 2006 року.

424 РЕ, Комітет міністрів, Пояснювальний меморандум до Рекомендації Комітету міністрів (2006)6, Додаток СМ(2006)36 від 8 березня 2006 року.

в демократичному суспільстві» для підтримання громадського порядку та «попередження злочинності, для захисту здоров'я та/чи моралі або для захисту прав і свобод інших».

— В умовах переміщення право на реституцію майна, тобто право на повернення в місце народження, відображається та засновується на принципі вільного пересування, як передбачено Протоколом №4. Таким чином, можна вважати, що на основі права на майно відповідно до статті 1 Протоколу №1 і права на повагу до житла відповідно до статті 8 разом із правом на свободу пересування згідно зі статтею 2 Протоколу №4, реституція має пріоритет над компенсацією як засобу правового захисту від порушення прав на майно та житло.

— Раніше ЄСПЛ виявляв порушення права на свободу пересування відповідно до статті 2 Протоколу №4 в рішеннях проти Росії, оскільки втручання в право заявників не «відповідало закону», як цього вимагає стаття 2.3 Протоколу №4. Заборона переміщуватися з однієї території на іншу не мала законних підстав⁴²⁵, а відмова в дозволі заявникові зареєструвати місце проживання за вибраною адресою не «відповідала закону»⁴²⁶.

— У рішенні у справі «Тімішев проти Росії»⁴²⁷, у якій йшлося про те, що заявникові заборонили повторно в'їхати в Республіку Кабардино-Балкарія на підставі вказівок не впускати осіб чеченського походження, ЄСПЛ виявив порушення статті 2 Протоколу №4. Обмеження свободи пересування заявника не вважалося таким, що відповідає закону⁴²⁸. ЄСПЛ також одноголосно виявив порушення статті 14 ЄКПЛ у зв'язку зі статтею 2 Протоколу №4, оскільки свободу пересування заявника було обмежено виключно на підставі його етнічного походження⁴²⁹.

— Що стосується прав ВПО, ЄСПЛ виявив порушення права на свободу пересування та права не піддаватися поведженню, що принижує гідність (відповідно до статті 3), у випадках, пов'язаних

425 Рішення у справі «Тімішев проти Росії» (*Timishev v. Russia*), № 55762/00 і 55974/00, 13 грудня 2005 року, пункт 49.

426 Рішення у справі «Татішвілі проти Росії» (*Tatishvili v. Russia*), № 1509/02, 22 лютого 2007 року, пункт 54.

427 Рішення у справі «Тімішев проти Росії» (*Timishev v. Russia*), № 55762/00 і 55974/00, 13 грудня 2005 року, пункт 49.

428 Там само, пункти 45–49.

429 Там само, пункт 59.

із переміщеними особами й особами, що перебувають в анклаві, на Кіпрі після турецького вторгнення та поділу острова 1974 року.

— У справі *«Денічі та інші проти Кіпру»*⁴³⁰ турецько-кіпрських заявників було виселено з північної частин Кіпру, а на території Республіки Кіпр їх помістили під нагляд поліції, залякували й обмежували їхнє пересування. Було визнано, що Кіпр порушив статтю 2 Протоколу № 4, оскільки обмеження можливості переміщення заявників становило втручання в свободу пересування, яку захищає стаття 2 Протоколу № 4. Окрім того, щодо цих обмежень урядом не було розроблено правової бази, до того ж, він не стверджував, що такі заходи необхідні в демократичному суспільстві для досягнення однієї із законних цілей, передбачених пунктами 3 та 4 статті 2 Протоколу № 4.

— У рішенні в міждержавній справі *«Кіпр проти Туреччини»*⁴³¹ ЄСПЛ виявив порушення статті 3 ЄКПЛ через дискримінаційне поводження турецької влади щодо греків-кіпріотів із Карпасу, які були ізольовані, а їхнє пересування обмежене територією на півночі острова, що перебувала під контролем Туреччини. Суд визнав це обмеження настільки серйозним, що його можна прирівняти до поводження, яке принижує гідність: «[...] умови, в яких змушені проживати ці люди, є принизливими і порушують саме поняття поваги до їхньої людської гідності»⁴³².

430 Рішення у справі *«Денічі та інші проти Кіпру»* (*Denizci and Others v. Cyprus*), № 25316–25321/94 і 27207/95, 22 травня 2001 року.

431 Рішення у справі *«Кіпр проти Туреччини»* (*Cyprus v. Turkey*), №. 25781/94 [ВП], 10 травня 2001 року.

432 Там само, пункт 309.

VI. ВИБОРЧІ ПРАВА ВПО

Виборчі права – основа для демократичної легітимності та представництва політичного процесу⁴³³. Право на політичну участь продовжує застосовуватися в ситуаціях міжнародного переміщення. Принцип універсального та рівного виборчого права гарантує, що кожна особа, яка має право голосувати, може здійснювати своє право без будь-яких винятків, за своєю суттю поширюється на внутрішньо переміщених осіб. Іншими словами, усі ВПО, які в іншому разі мають право голосувати й балотуватися на виборах, зберігають ці права в умовах переміщення. Для ВПО важливо брати участь у громадських справах своєї країни й мати право голосу в політичних рішеннях, які впливають на їхнє життя. Тому держави-члени РЄ мають центральну роль і відповідальність у забезпеченні того, щоб ВПО були здатні повною мірою та вільно реалізовувати свої права на політичну участь.

— ВПО мають право на політичну участь, зокрема право голосувати й бути обраними, а також брати участь в урядових і державних справах. Це право явно підтверджується в *Керівних принципах з питання внутрішнього переміщення*. У *Керівних принципах* 22.1(d) зазначено, що:

«Внутрішньо переміщені особи, незалежно від того, чи вони проживають у таборах, не повинні зазнавати дискримінації внаслідок свого переміщення щодо здійснення свого права голосувати та брати участь у веденні державних і громадських справ,

⁴³³ Рекомендація ПАРЕ 1459(2005), «Скасування обмежень на волевиявлення», 24 червня 2005 року.

зокрема щодо права на доступ до засобів, необхідних для здійснення цього права».

— Проте на практиці ВПО часто зіштовхуються з перешкодами, які стоять на шляху здійснення ними їхнього права на участь у політиці та навіть можуть призвести до їх виключення з політичного процесу й громадських справ. Зазвичай право на голосування нерозривно пов'язане з вимогою щодо резидентства. У випадках, коли ВПО переміщені за межі свого звичного виборчого округу, вони, можливо, зіштовхнуться з труднощами, пов'язаними з участю у виборах, голосуючи за відкріпним талоном зі свого звичного округу чи повторно зареєструвавшись у виборчому окрузі, до якого їх переміщено. Вимоги до реєстрації виборців, зокрема потреба надати документи, що посвідчують особу, які могли бути втрачені під час переміщення, можуть виявитися іншою серйозною проблемою. Під час переміщення (пере)оформлення цих необхідних документів може виявитись складним завданням через правові й адміністративні перешкоди, вартість або віддаленість.

— У справі «*Куріч проти Словенії*» ЄСПЛ розглянув вісім позовів, у яких вказувалося, зокрема, на порушення статті 8 Конвенції у зв'язку із заявленим свавільним позбавленням заявників статусу постійних жителів після проголошення Словенією незалежності⁴³⁴. Перед розпадом Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія (СФРЮ) заявники були громадянами різних республік СФРЮ і постійно проживали в республіці Словенія. Після того як Словенія проголосила незалежність, вона прийняла нове законодавство про громадянство, в якому передбачалось, зокрема, що громадяни колишніх республік СФРЮ, які вчасно не подали заявки на отримання словенського громадянства, визнаються іноземцями. Після того, як термін заявок на отримання громадянства було вичерпано, уряд Словенії видав інструкції, в яких зазначалось, що правовий статус осіб, які не зверталися за отриманням громадянства, має бути «врегульовано» і що записи стосовно таких осіб необхідно «почистити». Особи, чії імена були згодом вилучені з Реєстру постійних жителів, не отримали жодного повідомлення і жодних офіційних документів. Унаслідок таких дій 18305 осіб – у тому числі 5360 неповнолітніх – втратили свій постійний статус. Цих осіб

434 Рішення у справі «*Куріч проти Словенії*» (*Kurić v. Slovenia*), № 26828/06, 26 червня 2012 року.

почали називати «викреслені». Викреслені стали «іноземцями або особами без громадянства, які незаконно проживають у Словенії». Їм було важко влаштуватись на роботу, отримати водійські права, а також отримувати пенсію. Вони не могли виїхати з країни, оскільки не змогли повернутися без належних документів. Таким чином було розбито сім'ї, оскільки деякі члени сімей опинились у пастці в Словенії, а інші члени сім'ї проживали в інших республіках колишньої СФРЮ. ЄСПЛ постановив, що було порушено статтю 8 ЄКПЛ. Кілька суддів Суду зазначили, що політика Словенії у сфері громадянства являє собою «легалістичну спробу етнічних чисток», спрямовану на те, щоб тримати громадян інших республік СФРЮ подалі від Словенії.

1. Стаття 3 Першого протоколу до ЄКПЛ

— У статті 3 Першого протоколу до ЄКПЛ зазначено, що «Високі Договірні Сторони зобов'язуються проводити вільні вибори з розумною періодичністю шляхом таємного голосування в умовах, які забезпечують вільне вираження думки народу у виборі законодавчого органу».

— ЄСПЛ описав цю статтю як «найважливішу в системі Конвенції», оскільки вона затверджує визначальний принцип демократії⁴³⁵. Стаття Першого протоколу відрізняється від інших резолютивних положень ЄКПЛ і Протоколів, оскільки в ній йдеться про зобов'язання Високих Договірних Сторін проводити вибори, які гарантують вільне волевиявлення людей, а не про окреме право чи свободу. Проте, зважаючи на підготовчу роботу щодо статті 3 Першого протоколу та тлумачення положення в контексті ЄКПЛ у цілому, ЄСПЛ постановив, що це положення також передбачає окремі права, що складаються з права на голосування, «активного» аспекту, і балотування на виборах, «пасивного» аспекту⁴³⁶.

— Права, що гарантуються статтею 3 Першого протоколу, не є абсолютними. Відповідно до судової практики ЄСПЛ, існує можли-

⁴³⁵ Рішення у справі «Матьє-Моанн і Клерфайт проти Бельгії» (*Mathieu-Mohin and Clerfayt v. Belgium*), № 9267/81, 2 березня 1987 року, пункт 47.

⁴³⁶ Рішення у справах «Матьє-Моанн і Клерфайт проти Бельгії» (*Mathieu-Mohin and Clerfayt v. Belgium*), № 9267/81, 2 березня 1987 року, пункти 48–51, «Жданок проти Латвії» (*Zdanoka v. Latvia*), No. 58278/00 [ВП], 16 березня 2006 року, пункт 102.

вість «неявних обмежень», і Договірні держави повинні мати широку свободу розсуду в цій сфері⁴³⁷.

— Проте саме ЄСПЛ має в останній інстанції визначати, чи держава дотрималася вимог статті 3 Першого протоколу. Суд повинен задовольнитися тим, що умови щодо прав на голосування чи балотування на виборах не применшують здійснення цих прав такою мірою, щоб завдати шкоди їх сутності та позбавити їх ефективності, а також тим, що такі умови накладаються з метою досягнення законної цілі, а застосовані засоби не є невідповідними⁴³⁸.

а. Активний аспект: право голосу

— У зв'язку зі справами, що стосуються виборчого права, тобто «активного» аспекту прав, відповідно до статті 3 Першого протоколу, ЄСПЛ вважає, що вилучення будь-яких груп або категорій загального населення має бути сумісним із основоположною метою статті 3 Першого протоколу⁴³⁹.

— У справі «Азіз проти Кіпру»⁴⁴⁰ заявник скаржився, що йому було відмовлено в дозволі на реєстрацію у списках виборців для голосування на парламентських виборах на основі того, що він був членом турецько-кіпрської громади. ЄСПЛ зазначив, що стаття 63 Конституції Кіпру, яка вступила в силу в серпні 1960 року, передбачала наявність окремих списків виборців для представників громад греків-кіпріотів і турків-кіпріотів. Проте представництво турків-кіпріотів серед депутатів парламенту було припинено з 1963 року, і з того ж часу відповідні статті Конституції, що передбачали представництво турецько-кіпрської громади в парламенті і відповідних квот, яких повинні були дотримуватися обидві громади, стали такими, які неможливо виконати на практиці. ЄСПЛ зазначив, що ситуація на Кіпрі погіршилася після окупації північної частини Кіпру турецькими військами. Крім того, він зазначив, що, незважаючи на те, що відповідні конституційні положення стали неефективними, також має місце недостатність нормативних актів для вирішення

437 Див., наприклад, рішення у справах «Лабіта проти Італії» (*Labita v. Italy*), № 26772/95, 6 квітня 2000 року, пункт 201; «Подколзіна проти Латвії» (*Podkolzina v. Latvia*), № 46726/99, 9 квітня 2002 року, пункт 33.

438 Рішення у справах «Жданок проти Латвії» (*Ždanoka v. Latvia*), № 58278/00 [ВП], 16 березня 2006 року, пункт 104; «Матьє-Моан і Клерфайт проти Бельгії» (*Mathieu-Mohin and Clerfayt v. Belgium*), № 9267/81, 2 березня 1987 року, пункт 52.

439 Рішення у справі «Азіз проти Кіпру» (*Aziz v. Cyprus*), № 69949/01, 22 червня 2004 року, пункт 28.

440 Там само.

зазначених проблем. Отже, заявник, як представник турецько-кіпрської громади, яка проживає в районі, підконтрольному Уряду Кіпру, був повністю позбавлений будь-якої можливості висловити свою думку у виборі членів палати представників країни, громадянином якої він є і де він завжди проживав. Відповідним чином, ЄСПЛ постановив, що було порушено статтю 3 Першого протоколу до ЄКПЛ.

b. Пасивний аспект: право балотуватися на виборах

— Як і «активний», «пасивний» аспект, зокрема право висувати свою кандидатуру на виборах, розвинуто в судовій практиці. Так, ЄСПЛ стверджує, що право балотуватися на виборах – «притаманне концепції дійсно демократичного режиму»⁴⁴¹. У своїй оцінці обмежень відповідно до статті 3 Першого протоколу він був навіть обережнішим, ніж під час вивчення обмежень права на волевиявлення на виборах; тест пропорційності юридичної відповідальності більш обмежений. Тому держави користуються більшою свободою розсуду щодо «пасивного» аспекту⁴⁴².

— Однак рівною мірою може також застосовуватися заборона дискримінації згідно зі статтею 14 ЄКПЛ. У цьому контексті навіть якщо свобода розсуду, яку зазвичай надають державам щодо права балотуватися на виборах, широка, у разі коли різниця в поводженні залежить від раси, кольору шкіри чи національності, поняття об'єктивності та розумного обґрунтування мають тлумачитися якомога суворіше⁴⁴³.

— У рішенні щодо справи «Сейдїч і Фінчі проти Боснії і Герцеговини» ЄСПЛ розглянув правило вилучення, коли лише ті особи, які заявляють про свою приналежність до «етнічних народів», мають право балотуватися до Палати народів, нижньої палати парламенту. Таким чином, потенційні кандидати, які відмовились оголосити про таку приналежність, не могли балотуватися. ЄСПЛ зазначив, що це правило вилучення переслідувало принаймні одну мету, яка сумісна із загальними цілями Конвенції, зокрема з відновлен-

441 Рішення у справі «Подколзіна проти Латвії» (*Podkolzina v. Latvia*), № 46726/99, 9 квітня 2002 року, пункт 35.

442 Рішення у справі «Етксєберрія та інші проти Іспанії» (*Etxeberria and Others v. Spain*), № 35579/03, 35613/03, 35626/03, 35634/03, 30 червня 2009 року, пункт 50.

443 Рішення у справі «Сейдїч і Фінчі проти Боснії і Герцеговини» (*Sejdić and Finci v. Bosnia Herzegovina*), № 27996/06 & 34836/06 [ВП], 22 грудня 2009 року, пункт 44.

ням миру. Коли було запроваджено спірні конституційні положення, розпочалося дуже крихке перемир'я. Ці положення були призначені завершити брутальний конфлікт, що відзначався геноцидом і етнічними чистками. Характер конфлікту був таким, що для забезпечення миру було потрібне схвалення «етнічних народів» (зокрема, боснійців, хорватів і сербів). Це могло б пояснити, не обов'язково виправдовуючи її, відсутність на переговорах щодо миру представників інших громад, як-от місцевих спільнот ромів і євреїв, а також стурбованість учасників ефективним рівноправ'ям між «етнічними народами» в постконфліктному суспільстві. Проте з часу Дейтонської угоди в Боснії і Герцеговині відбулися позитивні зміни. Таким чином, Суд дійшов висновку, що постійна відсутність у заявників, які були євреєм та ромом, права балотуватися на виборах, не мала об'єктивного та розумного обґрунтування, а тому порушувала статтю 14 і статтю 3 Першого протоколу.

— У справі *«Зорніч проти Боснії і Герцеговини»* ЄСПЛ із тих самих причин виявив порушення статті 3 Першого протоколу щодо відсутності в заявників права висувати свою кандидатуру на виборах до Палати народів чи на посаду президента. Помітивши надмірну затримку у виконанні рішення у справі *«Сейдіч і Фінчі проти Боснії і Герцеговини»*, а також те, що порушення, щодо яких подано скаргу, були прямим результатом цієї затримки, ЄСПЛ виніс рішення відповідно до статті 46 ЄКПЛ. Він встановив, що через 18 років після трагічного конфлікту в Боснії і Герцеговині настав час запровадити політичну систему, яка дозволить всім громадянам країни балотуватися на виборах до Палати народів та на посаду президента, незалежно від етнічного походження⁴⁴⁴.

— У справі *«Танасе проти Молдови»* ЄСПЛ виніс рішення щодо питання подвійного громадянства, однак лише відповідно до статті 3 Першого протоколу⁴⁴⁵. Справа стосувалася запровадження заборони для громадян Молдови, що мали ще одне громадянство та ще не розпочали процедуру відмови від цього громадянства, посідати місця в парламенті після виборів. Заявник був підданим Молдови та Румунії, якого обрали членом парламенту на виборах до законодавчих органів у 2009 році. ЄСПЛ встановив наявність кон-

444 Рішення у справі *«Зорніч проти Боснії і Герцеговини»* (*Zornić v. Bosnia and Herzegovina*), № 3681/06, 15 липня 2014 року, пункт 43.

445 Рішення у справі *«Танасе проти Молдови»* (*Tănase v. Moldova*), № 7/08 [ВП], 27 квітня 2010 року.

сенсусу щодо того, що в країнах, де дозволено подвійне громадянство, наявність кількох громадянств не повинна бути підставою для заборони бути народним депутатом, навіть якщо населення етнічно різноманітне, а число народних депутатів із кількома громадянствами високе⁴⁴⁶. ЄСПЛ також повторив, що жодні обмеження виборчих прав не повинні виключати групи осіб з участі в політичному житті країни⁴⁴⁷.

2. Рекомендації РЄ

— Важливість забезпечення права політичної участі саме в умовах внутрішнього переміщення також явно підтверджується нормативними висловлюваннями органів РЄ. Комітет міністрів РЄ у своїй Рекомендації Rec(2006)6 підкреслив, що «держави-учасниці мають запровадити відповідні правові та практичні заходи із забезпечення реалізації внутрішньо переміщеними особами їхнього права на волевиявлення на загальнодержавних, регіональних або місцевих виборах і гарантувати відсутність перешкод практичного характеру для цього права»⁴⁴⁸. Також варто зазначити, що ОБСЄ наголошує, що «можливість ВПО вільно здійснювати своє право волевиявлення має бути питанням особливого контролю»⁴⁴⁹.

— Рекомендація ПАРЄ 1877(2009) закликає відповідні держави-члени разом із ВПО знайти довготривалі рішення, щоб забезпечити можливість ВПО здійснювати своє право брати участь у державних справах на всіх рівнях, зокрема право голосувати чи висувати свою кандидатуру на виборах, для чого можуть знадобитися спеціальні заходи, як-от реєстрація ВПО як виборців чи відкріпні талони⁴⁵⁰.

— Особливо важливою для права голосу ВПО є Резолюція ПАРЄ 1459(2005), «Усунення обмежень на право голосу», особливо пункт 11.b, який вимагає від держав-членів «надати виборчі пра-

⁴⁴⁶ Там само, пункт 172.

⁴⁴⁷ Там само, пункт 178.

⁴⁴⁸ Рекомендація Ради Європи Rec(2006)6, прийнята Комітетом міністрів 5 квітня 2006 року, пункт 9.

⁴⁴⁹ ОБСЄ, Заключний звіт, Додаткова нарада ОБСЄ щодо людського виміру у сфері міграції та внутрішнього переміщення, Відень, Австрія, 25 серпня 2000 року, пункт 5.

⁴⁵⁰ Рекомендація ПАРЄ 1877(2009), «Забуті люди Європи: захист прав довготерміново переміщених осіб»», 24 червня 2009 року, пункт 15.3.12.

ва всім своїм громадянам (підданим), не висуваючи вимог щодо проживання»⁴⁵¹. Незважаючи на той факт, що Резолюція насамперед стосується негромадян і емігрантів, які бажають голосувати за кордоном, її мета надати право голосу якомога більшій кількості виборців насправді охоплює проблеми, із якими ВПО можуть зіштовхнутися через імовірні вимоги до проживання в регіоні та вчасної реєстрації. Крім того, як підкреслюється в тій же Резолюції, у випадку соціально відчужених груп важливо надати змогу та заохотити ВПО здійснювати своє право щодо висування своєї кандидатури та представлення своєї громади у виборних органах.

— Труднощі, пов'язані з реєстрацією ВПО як виборців, непрямо охоплює Резолюція ПАРЕ 1897(2012) «Демократизація виборів». Відповідним органам влади держав-членів рекомендується «складати реєстри виборців у такий спосіб, щоб забезпечити реєстрацію якомога більшої кількості виборців. Перша реєстрація має відбуватися автоматично, електронні реєстри повинні бути постійними, додаткові списки створюватися у виняткових випадках»⁴⁵². Що стосується права голосу ВПО, місцеві органи влади зобов'язані забезпечити їх швидку реєстрацію для участі в майбутніх виборах.

— Насамкінець, із повагою до проблеми місцевої реєстрації та виборчого права переміщених осіб, Венеціанська комісія Ради Європи запропонувала у своєму Кодексі належної практики у виборчих справах від 2002 року інший підхід. Комісія дійшла висновку, що «якщо у виняткових випадках осіб було переміщено проти їхньої волі, вони повинні своєчасно отримати можливість вважатися жителем за своїм колишнім місцем проживання»⁴⁵³. Однак підтримка активного та пасивного виборчого права за попереднім місцем проживання недосяжна у випадках збройних конфліктів, якщо ВПО переміщено з їхніх звичних виборчих округів і ця територія більше не перебуває під ефективним контролем уряду.

451 Резолюція ПАРЕ № 1459(2005), «Усунення обмежень на право голосу», 24 червня 2005 року.

452 Резолюція ПАРЕ 1897(2012), «Демократизація виборів», 3 жовтня 2012 року, пункт 8.1.1.

453 Венеціанська комісія, 2002 рік, Кодекс належної практики у виборчих справах, пункт 15.

VII. ЗАХИСТ ВІД ДИСКРИМІНАЦІЇ

— Що стосується дискримінації, пункт 2 Рекомендації Комітету міністрів (2006)б щодо внутрішньо переміщених осіб передбачає:

«Внутрішньо переміщені особи не повинні піддаватися дискримінації через їхнє переміщення». Держави-члени зобов'язані вживати відповідних та ефективних заходів для забезпечення однакового ставлення серед внутрішньо переміщених осіб, а також між ними та іншими громадянами. Це може викликати зобов'язання розглянути необхідність особливого ставлення, спрямованого на задоволення потреб внутрішньо переміщених осіб⁴⁵⁴.

— Рекомендація вище, окрім загального принципу заборони дискримінації, підкреслює потребу захищати ВПО від дискримінації, яка виникає виключно через факт їхнього переміщення чи статусу «переміщених» осіб. Ця рекомендація впливає з принципів міжнародного права, які містяться в *Керівних принципах ООН* та інших відповідних міжнародних документах, що стосуються прав людини, міжнародного гуманітарного права, яке також застосовується до ВПО⁴⁵⁵.

— Принцип 1.1 *Керівних принципів ООН* забороняє будь-яку дискримінацію щодо користування будь-якими правами та свободами виключно на підставі переміщення. У той же час Принцип 1.1 явно передбачає, що ВПО користуються, на основі повної рівності,

⁴⁵⁴ Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи (2006)б щодо внутрішньо переміщених осіб, 5 квітня 2006 року.

⁴⁵⁵ Пояснювальний меморандум до Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи (2006)б, Додаток СМ (2006)36, 8 березня 2006 року, п. 2.

тими ж правами і свободами, якими користуються інші особи в їхній країні⁴⁵⁶. Принцип 1.1 застосовується до ВПО протягом усього періоду їх переміщення, незалежно від його тривалості; він застосовується навіть після повернення ВПО в їхні домівки чи на постійне місце проживання⁴⁵⁷.

— Відповідно до ЄКПЛ, ВПО, які залишаються під захистом власної країни, мають право на ті ж права, що й інші громадяни. Як пояснювалося раніше, відповідно до статті 1 ЄКПЛ, вони повинні мати можливість користуватися правами та свободами, викладеними в ЄКПЛ. Звідси випливає, що ВПО повинні мати можливість користуватися такими правами та свободами в той же спосіб, що й усі інші особи, які проживають у державі-члені РЄ.

1. Стаття 14 ЄКПЛ і стаття 1 Протоколу № 12 до ЄКПЛ

— Стаття 14 ЄКПЛ забороняє дискримінацію щодо користування правами та свободами, викладеними в ЄКПЛ, зазначаючи:

«Користування правами та свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою – статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою».

У практиці ЄСПЛ встановлено, що стаття 14 не закріплює самостійного права, однак розглядається в поєднанні з правами, що гарантуються ЄКПЛ⁴⁵⁸. Тому її не можна застосовувати, якщо факти справи не підпадають під дію інших положень ЄКПЛ⁴⁵⁹. Проте необов'язково встановлювати, що відбулося порушення іншого права ЄКПЛ.

⁴⁵⁶ Керівні принципи з питання про переміщення осіб усередині країни, Вступ, пункт 2.

⁴⁵⁷ Там само, принцип 29.1.

⁴⁵⁸ Див., зокрема, рішення у справі «Інзе проти Австрії» (*Inze v. Austria*), № 8695/79, 28 жовтня 1987 року, пункт 36: «Згідно з усталеною судовою практикою Суду, стаття 14 (ст. 14) доповнює інші основні положення Конвенції та Протоколів до неї». Вона не існує окремо, оскільки вона діє лише у зв'язку із «правами та свободами», які захищаються цими положеннями. Хоча застосування статті 14 (ст. 14) не передбачає порушення одного чи кількох положень – і в цьому вона є автономною, – вона не може застосовуватися, якщо факти справи не відповідають одному чи кільком цим положенням».

⁴⁵⁹ Див., наприклад, рішення у справі «Інзе проти Австрії» (*Inze v. Austria*), № 8695/79, 28 жовтня 1987 року, пункт 36.

— На відміну від статті 14 ЄКПЛ, стаття 1 Протоколу № 12 до ЄКПЛ передбачає загальну заборону дискримінації, заборону дискримінації щодо «користування будь-якими правами, передбаченими законодавством»⁴⁶⁰. Стаття 1 Протоколу № 12 усуває обмеження статті 14, існує незалежно та гарантує, що ніхто не повинен зазнавати дискримінації з будь-яких підстав, будь-яким суб'єктом владних повноважень.

— ЄСПЛ у справі «Абдулазіз, Кабалес і Балкандалі проти Сполученого Королівства» (*Abdulaziz, Cabales and Balkandali v. the United Kingdom*)⁴⁶¹ постановив, «що поняття дискримінації в значенні статті 14 (ст. 14) загалом включає випадки, у яких до особи або групи осіб ставляться з упередженням, менш сприятливо, ніж до інших, хоча більш сприятливе поводження не вимагається Конвенцією». Таким чином, стаття 14 накладає на держав-членів негативні зобов'язання, забороняючи дискримінацію щодо користування правами та свободами, викладеними в ЄКПЛ, без належного обґрунтування.

— У справі «Шекеровіч і Пашаліч проти Боснії і Герцеговини» (*Šekerović and Pašalić v. Bosnia and Herzegovina*)⁴⁶² ЄСПЛ постановив, що дискримінація означає «неоднакове поводження з особами за схожих ситуацій без об'єктивного чи розумного обґрунтування». «Відсутність об'єктивного чи розумного обґрунтування» означає, що відмінність не спрямована на досягнення «легітимної мети» або не існує «розумної пропорційності між ужитими засобами і визначеною метою»⁴⁶³. У цій справі ЄСПЛ одноголосно виявив порушення статті 14 ЄКПЛ у системному зв'язку зі статтею 1 Першого протоколу, яке полягає в тому, що з пенсіонером, який повернувся із Сербської Республіки після війни (другий заявник) поводитися інакше, ніж із пенсіонерами, які під час війни перебували у Федерації, без об'єктивного та розумного обґрунтування. ЄСПЛ ухвалив, що заявник продовжував страждати від дискримінації виключно через те, що колись мав статус внутрішньо переміщеної особи⁴⁶⁴.

460 Протокол № 12 ЄКПЛ було прийнято 4 листопада 2000 року, а чинності він набув 1 квітня 2015 року.

461 Рішення у справі «Абдулазіз, Кабалес і Балкандалі проти Сполученого Королівства» (*Abdulaziz, Cabales and Balkandali v. the United Kingdom*), № 9214/80, 9473/81, 9474/81, 28 травня 1985 року, пункт 82.

462 Рішення у справі «Шекеровіч і Пашаліч проти Боснії і Герцеговини» (*Šekerović and Pašalić v. Bosnia and Herzegovina*), № 5920/04 і 67396/09, 15 вересня 2011 року.

463 Там само, пункт 36.

464 Там само, пункт 37.

— ЄКПЛ накладає на держави-члени позитивні зобов'язання, тому від них очікують заходів, спрямованих на захист прав людей, які опинилися в інакшій, ніж усі інші, ситуації. ЄСПЛ зазначив, що якщо держава без об'єктивних і розумних обґрунтувань по-інакшому поводить з особами, чия ситуація відрізняється від ситуації інших, порушується право на відсутність дискримінації⁴⁶⁵. Тому держави-члени зобов'язані вжити спеціальні заходи, призначені задовольнити потреби певних людей⁴⁶⁶. І хоча це може призвести до відмінного поводження, такі заходи, якщо вони потрібні та спрямовані реагувати на справжні проблеми, не вважаються дискримінаційними; натомість вони потрібні, оскільки «до інакшого потрібно ставитися по-іншому»⁴⁶⁷.

— Держави-члени «користуються певною свободою розсуду при оцінці того, чи можуть, і в якій мірі, відмінності в подібних в усьому іншому ситуаціях виправдовувати інше ставлення за законом»⁴⁶⁸. Проте ЄСПЛ постановив, що «дуже вагомими причини повинні бути представлені для того, щоб можна було розглядати різницю у ставленні, засновану виключно на ознаці національного походження, як таку, що відповідає Конвенції»⁴⁶⁹.

— Відповідно до Рекомендації щодо внутрішньо переміщених осіб⁴⁷⁰, особливу увагу варто приділити захисту осіб, що належать до національних меншин і вразливих груп серед самих ВПО. Принципи недопущення дискримінації, які застосовують щодо ВПО, що відрізняються від решти населення, також застосовують до захисту груп і/або осіб серед ВПО.

— Один такий приклад можна спостерігати у справі «Врунту проти Кіпру» (*Vrountou v. Cyprus*)⁴⁷¹, що стосується дискримінації ВПО

465 Рішення у справі «Тлімменос проти Греції» (*Thlimmenos v. Greece*), № 34369/97, 6 квітня 2000 року, пункт 44.

466 Рекомендація PE Rec(2006)6, прийнята Комітетом міністрів 5 квітня 2006 року, Пояснювальний меморандум Комітету міністрів Ради Європи до Рекомендації (2006)6, Додаток CM(2006)35CM(2006)35, 5 квітня 2006 року, пункт 2.

467 Інститут Брукінгс, «*Protecting Internally Displaced Persons: A Manual for Law and Policymakers*», Brookings-Bern Project on Internal Displacement. Жовтень 2008 року, сторінка 17.

468 Рішення у справі «Літгоу та інші проти Сполученого Королівства» (*Lithgow and Others v. the United Kingdom*), 9006/80, 9262/81, 9263/81, 9265/81, 9266/81, 9313/81 9405/81, 8 липня 1986 року, пункт 177.

469 Рішення у справах «Гайгусуз проти Австрії» (*Gaygusuz v. Austria*), № 17371/90, 16 вересня 1996 року, пункт 42; «Куа Пуаррез проти Франції» (*Koua Poirrez v. France*), № 40892/98, 30 вересня 2003 року, пункт 46.

470 Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи (2006)6 щодо внутрішньо переміщених осіб, 5 квітня 2006 року.

471 Рішення у справі «Врунту проти Кіпру» (*Vrountou v. Cyprus*), № 33631/06, 13 жовтня 2015 року.

за ознакою статі. У справі *Врунту* ЄСПЛ постановив, що практика держави-відповідача з надання карток біженців – а таким чином і кількість пільг, які ними надаються, як-от допомога із житлом, – виключно дітям переміщених чоловіків, але не дітям переміщених жінок, була порушенням статті 14 у системному зв'язку зі статтею 1 Першого протоколу ЄКПЛ за ознакою статі. ЄСПЛ постановив, що уряд-відповідач не навів об'єктивного та розумного обґрунтування для пояснення неоднакового поводження.

— Рамкову конвенцію про захист національних меншин ратифіковано 39 державами-членами РЄ. Вона гарантує особам, які належать до національних меншин, часто внаслідок міграції в Європу та з неї, спричинену політичними та економічними безладами⁴⁷², право на рівноправ'я перед законом і на рівноцінний захист законом. Заходи, ужиті для сприяння рівноправ'ю осіб, які належать до національних меншин, з іншими особами, не вважаються дискримінаційними згідно з Рамковою конвенцією⁴⁷³. Крім того, Рамкова конвенція спонукає держави-учасниці вживати всі необхідні заходи для підтримки та розвитку культури національних меншин і збереження їхньої «релігії, мови, традицій і культурної спадщини», які вважаються важливими елементами їхньої ідентичності⁴⁷⁴.

— Крім того, в Європейській соціальній хартії (з поправками)⁴⁷⁵ спеціально наголошено на заходах, ужитих на підтримку людей з обмеженими можливостями, дітей і молодих людей, старших осіб і жінок.

472 Рамкова конвенція про захист національних меншин, Секретаріат, «Інформаційний бюлетень Рамкової конвенції про захист національних меншин», www.coe.int/en/web/minorities/fcnm-factsheet, оновлено в жовтні 2016 року, доступно в Інтернеті з грудня 2016 року.

473 Рада Європи, Рамкова Конвенція про захист національних меншин, 1 лютого 1995 року, ETS 157, стаття 4.2.

474 Там само, стаття 5.

475 Європейська соціальна хартія (з поправками), 3.V.1996.

VIII. СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ВПО

ВПО переважно залежать від допомоги держави чи міжнародних/регіональних гуманітарних організацій, коли йдеться про забезпечення мінімальних засобів існування, як-от: надання житла, медичної допомоги, їжі та води. ВПО також мають потребу в працевлаштуванні та доступі до освіти, без яких вони залишаються залежними від допомоги держави.

— ЄКПЛ не містить гарантій щодо соціально-економічних прав як таких. Незважаючи на це, відомі кілька випадків, коли ЄСПЛ, надаючи тлумачення правам згідно з ЄКПЛ, зокрема тим, що гарантуються статтями 2, 3 та 8, розглядав так само можливість захисту певних соціально-економічних прав.

— У справі «*Стек та інші проти Сполученого Королівства*» (*Stec and Others v. the United Kingdom*)⁴⁷⁶ ЄСПЛ виклав свій підхід щодо зв'язку між політичними та громадянськими правами, з одного боку, і соціальними й економічними правами, з іншого:

«Хоча в Конвенції встановлено, які права є за своєю суттю громадянськими та політичними, багато з них мають наслідки соціального й економічного характеру. Сам факт того, що тлумачення Конвенції може поширюватися на сферу соціально-економічних прав, не має бути вирішальним фактором проти такого тлумачення; не існує чіткого розмежування між цією сферою та сферою, яку охоплює Конвенція».

⁴⁷⁶ Рішення в справі «*Стек та інші проти Сполученого Королівства*» (*Stec and Others v. the United Kingdom*), № 65731/01, 65900/01 [ВП], 6 липня 2005 року, пункт 52.

— Хоча юриспруденція ЄСПЛ щодо цих питань поки не стосується ВПО, логічно припустити, що, зважаючи на значні втрати, від яких постраждали люди в умовах переміщення, у відповідних справах, якщо вони потраплять на розгляд до ЄСПЛ, застосовуватиметься той самий підхід.

1. Житло, придатне для проживання, та нормальні умови проживання

— Переміщення здебільшого зумовлює втрату житла/притулку та майна. Без притулку ВПО зазнають впливу природних небезпек, піддаються ризикам для здоров'я та різноманітним злочинам, які надалі посилюють невпевненість, яка сповнює життя таких осіб та їхнє майбутнє. У цьому сенсі принцип 18 *Керівних принципів ООН з питання переміщення* акцентує увагу на правах ВПО на належний рівень життя⁴⁷⁷. Незалежно від обставин і без будь-якої дискримінації, уповноважені органи повинні надати ВПО безпечний доступ до житла, придатного для проживання⁴⁷⁸.

— Загалом для ВПО пропонується придатний для проживання притулок, який часто надається у вигляді «поселень» або центрів тимчасового розміщення через те, що держави не готові негайно та належним чином вирішити проблему переміщення в момент її виникнення. Хоча відповідно до *Керівних принципів з питання переміщення* держави зобов'язані вживати всіх необхідних заходів і доступних кроків для забезпечення «нормальних умов проживання»⁴⁷⁹, нормальність такого житла залежатиме від обставин у кожній державі та доступних ресурсів.

— Хоча не існує явного права на «нормальні умови проживання» чи «житло, придатне для проживання, та належний рівень проживання», у своїй практиці ЄСПЛ усе ж зазначає, що «умови проживання» відповідно до ЄКПЛ розглядаються як «інтерес, захищений правом». У справі *«Джеймс та інші проти Сполученого Королів-*

477 *Керівні принципи з питання про переміщення осіб усередині держав*, принцип 18.1.

478 *Там само*, принцип 18.2 (b).

479 Інститут Брукінгс, «*Protecting Internally Displaced Persons: A Manual for Law and Policymakers*», Brookings-Bern Project on Internal Displacement, жовтень 2008, с. 130.

ства» (*James and Others v. the United Kingdom*)⁴⁸⁰ ЄСПЛ зазначив, що «усунення факторів, що вважаються соціальною несправедливістю, є прикладом функцій законодавчого органу. Більш конкретно, сучасне суспільство вважає житло основною соціальною потребою, і регулювання цієї сфери не може бути повністю залишене на долю сил ринку»⁴⁸¹.

— У рішенні у справі «*Доган та інші проти Туреччини*»⁴⁸² ЄСПЛ посилався на принципи 18 і 28 *Керівних принципів*, повторивши, що органи влади мають першочерговий обов'язок і відповідальність створити умови, а також надати засоби, які дозволять заявникам добровільно повернутися в безпеці та гідності у свої домівки чи місця постійного проживання або добровільно переселитися в іншу частину країни⁴⁸³.

— У рішенні у справі «*Сагінадзе та інші проти Грузії*»⁴⁸⁴ на основі *Керівних принципів* ЄСПЛ зробив наголос на важливості правової захищеності права власності на нерухомість, стверджуючи, що ВПО повинні захищатися від виселення. Суд зазначив, що «[...] не можна проти волі виселити ВПО з оселі, де він чи вона проживає, не запропонувавши в обмін такого ж житла або відповідної грошової компенсації»⁴⁸⁵. Однак у рішенні у справі «*Бах проти Сполученого Королівства*» (*Bah v. the United Kingdom*)⁴⁸⁶ в контексті статті 8 ЄКПЛ щодо відмови влади надати заявникові-іммігранту пріоритет під час виділення соціального житла ЄСПЛ постановив, що держави мають доволі широку свободу розсуду щодо надання житла людям, які його потребують, зважаючи на те, що це питання переважно соціально-економічного характеру.

— У справі «*Йорданова та інші проти Болгарії*»⁴⁸⁷ ЄСПЛ вирішив, що у виняткових випадках зобов'язання забезпечувати притул-

480 Рішення у справі «*Джеймс та інші проти Сполученого Королівства*» (*James and Others v. the United Kingdom*), № 8793/79, 21 лютого 1986 року.

481 Там само, пункт 47.

482 Рішення у справі «*Доган та інші проти Туреччини*» (*Doğan and Others v. Turkey*), № 8803/02–8811/02, 8813/02, 8815/02–8819/02, 29 червня 2004 року.

483 Там само, пункт 154.

484 Рішення у справі «*Сагінадзе та інші проти Грузії*» (*Saghinadze and Others v. Georgia*), № 18768/05, 27 травня 2010 року.

485 Там само, пункт 107.

486 Рішення у справі «*Бах проти Сполученого Королівства*» (*Bah v. the United Kingdom*), № № 56328/07, 27 вересня 2011 року.

487 Рішення у справі «*Йорданова та інші проти Болгарії*» (*Yordanova and Others v. Bulgaria*), № 25446/06, 24 квітня 2012 року.

ком особливо вразливих осіб може впливати із положень статті 8 Конвенції⁴⁸⁸. Обговорюючи питання несумісності принципу *ratione materiae* (предметна компетенція) в рішенні про недопущення справи «Будіна проти Росії» до розгляду, ЄСПЛ зазначив,

«що сам факт того, що тлумачення Конвенції може поширюватися на сферу соціально-економічних прав, не має бути вирішальним фактором проти такого тлумачення. Не існує чіткого розмежування між цією сферою та галуззю громадянських і політичних прав, які охоплюються Конвенцією [...]».

— У зв'язку з цим, якщо пенсія чи соціальні пільги є «абсолютно недостатніми», це може становити порушення статті 3 ЄКПЛ, яка забороняє нелюдське чи принизливе поводження⁴⁸⁹.

— У рішенні у справі «М. С. С. проти Бельгії та Греції» (*M. S. S v. Belgium and Greece*)⁴⁹⁰, у якій шукач притулку внаслідок бездіяльності влади опинився на вулиці без будь-яких ресурсів, доступу до санітарно-побутових приміщень та без будь-яких засобів забезпечення своїх основних потреб, ЄСПЛ постановив, що умови проживання заявника викликали в нього почуття страху, страждання та неповноцінності, які здатні призвести до відчаю. ЄСПЛ повторив, що «статтю 3 не можна тлумачити як таку, що зобов'язує Високі Договірні Сторони надавати всім у своїй юрисдикції житло [...]. Вона також не передбачає загального обов'язку надавати біженцям фінансову допомогу для підтримання певного рівня життя [...]»⁴⁹¹. Однак, зважаючи на той факт, що заявник перебував у цій надзвичайній ситуації тривалий період часу, та на відсутність перспектив на покращення, ЄСПЛ встановив порушення статті 3⁴⁹².

— Рекомендація ПАРЕ (13507) «Альтернативи неналежним за умовами центрам тимчасового розташування для ВПО та біженців» пояснює, що в 1990-х було створено центри тимчасового розташування для надання тимчасового притулку у відповідь на конфлікти

488 Там само, пункт 130.

489 Рішення у справі «Будіна проти Росії» (*Budina v. Russia*), No. 45603/05 (ріш.), 18 червня 2009; див. також рішення у справі «Ларіошина проти Росії» (*Laroshina v. Russia*), № 56869/00 (ріш.) 23 квітня 2002 року, «Суд вважає, що скарга про недостатню суму пенсії та інших соціальних пільг, у принципі може становити порушення статті 3 Конвенції, яка забороняє нелюдське чи принизливе поводження».

490 Рішення у справі «М. С. С. проти Бельгії та Греції» (*M. S. S v. Belgium and Greece*), № 30696/09 [ВП], 21 січня 2011 року.

491 Там само, пункт 249.

492 Там само, пункт 263.

на Балканах і на Кавказі. Ці центри досі використовуються для розміщення ВПО, хоча вони несумісні з основоположними правами ВПО, як-от «правом на нормальні умови проживання», що гарантується статтею 31 Європейської соціальної хартії (нова редакція)⁴⁹³.

— Стаття 31 Європейської соціальної хартії (нова редакція) передбачає, що для забезпечення ефективного здійснення права на житло сторони Європейської соціальної хартії погоджуються вживати заходів для «сприяння доступу до житла належного рівня; запобігання та зменшення безпритульності з метою її поступового викорінення; сприяння тому, щоб ціна житла стала доступною для тих, хто не має достатніх ресурсів»⁴⁹⁴. Відсутність нормальних умов проживання, зокрема відсутність гарантій права власності на нерухомість і правового захисту від виселення, спричиняє незахищеність, «яка має згубні наслідки для пошуку сталих рішень для переміщених осіб»⁴⁹⁵.

2. Доступ до охорони здоров'я

— Принцип 19 *Керівних принципів* детальніше, ніж принцип 18, описує зміст вимоги щодо безпечного доступу до медичних послуг. Всі поранені і хворі ВПО, а також особи з обмеженими можливостями мають отримувати медичну допомогу і догляд, вони повинні мати доступ до служб психологічної та соціальної допомоги; необхідно гарантувати присутність медиків для надання послуг охорони репродуктивного здоров'я, а також психологів для надання відповідних консультацій жертвам сексуальних та інших посягань.

— Положення 3 Принципу 19 стосується тієї реальності, в якій опиняються ВПО: в умовах переміщення притулку чи поселення, де проживають ВПО, особливо якщо вони густо заселені, де немає ні приватності, ні належних санітарних умов, можуть створювати для ВПО загрозу нападів, сексуального насильства чи поширення

⁴⁹³ Звіт ПАРЄ 13507, «Альтернативи неналежним за умовами центрам тимчасового розташування для ВПО та біженців», 5 травня 2014 року, пункт 13.

⁴⁹⁴ Європейська соціальна хартія (нова редакція), 3.V.1996, Частина II, стаття 31.

⁴⁹⁵ Звіт ПАРЄ 13507, «Альтернативи неналежним за умовами центрам тимчасового розташування для ВПО та біженців», 5 травня 2014 року, пункт 7.

захворювань⁴⁹⁶. Тому держави несуть відповідальність за попередження насильства та поширення інфекційних захворювань серед ВПО. Держави несуть таку відповідальність «максимально можливою мірою», що означає, що не завжди легко вдається надати очікуваний догляд.

— Питання доступу до медичних послуг піднімалося заявниками перед ЄСПЛ у зв'язку зі статтями 2 та 8 ЄСПЛ. Існує велика кількість справ, у яких ЄСПЛ потрібно вирішити, чи стаття 2 ЄКПЛ може тягнути за собою зобов'язання для держав щодо надання медичних засобів і послуг. У справі «*L. C. B. проти Сполученого Королівства*» (*L. C. B. v. the United Kingdom*)⁴⁹⁷ ЄСПЛ наголосив, що від держав вимагають не лише утримуватися від міжнародного чи незаконного позбавлення життя, але також вживати всіх належних заходів для захисту життів людей під її юрисдикцією⁴⁹⁸.

— Також у справі «*Кавеллі та Кігліо проти Італії*» (*Cavelli and Ciglio v. Italy*)⁴⁹⁹ заявники заявляли, що відбулося порушення їхніх прав згідно зі статтями 2 та 6.1 ЄКПЛ, оскільки через процедурні затримки заявникам було заборонено переслідувати лікаря, відповідального за смерть їхньої дитини через застосування встановленого законом терміну давності. ЄСПЛ не виявив порушення статті 2. Проте щодо позитивних зобов'язань держави надавати пацієнтам належні медичні послуги, ЄСПЛ зазначив, що від держав вимагають «прийняти норми, що змушуватимуть лікарні, як державні, так і приватні, вживати необхідних заходів для захисту життів пацієнтів»⁵⁰⁰.

— У четвертій міждержавній справі «*Кіпр проти Туреччини*» ЄСПЛ зазначає, що «[...] проблема може виникнути щодо положень статті 2 Конвенції, адже показано, що влада Договірної Держави поставила під загрозу життя людини через відмову в послугах з охорони здоров'я, які така держава зобов'язалась зробити доступними для населення в цілому»⁵⁰¹.

496 Інститут Брукінгс, «*Protecting Internally Displaced Persons: Manual for Law and Policymakers*», Brookings-Bern report on Internal Displacement, жовтень 2008 року, сторінка 148.

497 Рішення у справі «*L. C. B. проти Сполученого Королівства*» (*L. C. B. v. the United Kingdom*), № 23413/94, 9 червня 1998 року.

498 Там само, пункт 36.

499 Рішення у справі «*Кавеллі та Кігліо проти Італії*» (*Cavelli and Ciglio v. Italy*), № 32967/96 [ВП], 17 січня 2002 року.

500 Там само, пункт 49.

501 Рішення у справі «*Кіпр проти Туреччини*» (*Cyprus v. Turkey*), No. 25781/94 [ВП], 10 травня 2001 року, пункт 219.

— Уряд Кіпру заявляв перед ЄСПЛ, що грекам-кіпріотам, які проживають у північній частині Кіпру, був заборонений доступ до медичних послуг у південній частині Кіпру, а заклади в північній частині були, як стверджувалося, неналежними. ЄСПЛ розглянув загальні практики на півночі, і, *поміж іншим*, виявив, що встановити навмисне перешкоджання доступу греків-кіпріотів до медичного обслуговування неможливо. У цій справі ЄСПЛ відмовився розглядати, якою мірою стаття 2 може накладати зобов'язання на держави-члени, які стосуються забезпечення певного рівня медичних послуг⁵⁰², залишивши це питання відкритим до пізнішого часу.

— Нещодавно ЄСПЛ виявив порушення статті 2, коли ненадання базової медичної допомоги призвело до смерті вагітної жінки. Справа «*Мехмет Шентюрк і Бекір Шентюрк проти Туреччини*»⁵⁰³ стосувалася ненадання медичної допомоги п. Шентюрк через те, що покійна жінка та її чоловік не мали коштів⁵⁰⁴. ЄСПЛ виявив порушення основного положення статті 2 і постановив, що покійна жінка стала жертвою серйозного упущення лікарні, що позбавило її можливості отримати доступ до належної невідкладної допомоги⁵⁰⁵. Тому, видається, що ЄСПЛ бажає розширити захист права на медичну допомогу, покладаючись на гарантії статті 2, яка захищає право на життя.

— Що стосується порушення статті 8 ЄКПЛ у контексті охорони здоров'я, ЄСПЛ у рішенні за справою «*Кіпр проти Туреччини*»⁵⁰⁶ зазначив, що:

«[...] спеціальні скарги, подані Урядом-заявником щодо перешкод у доступі до медичної допомоги [...] – це елементи, які мають розглядатися в контексті загального аналізу житлових умов відповідного населення з точки зору їх впливу на право членів населення на повагу до особистого та сімейного життя».

— Крім того, стаття 11 Європейської соціальної хартії (нова редакція) безпосередньо стосується питання охорони здоров'я:

⁵⁰² Там само, пункт 219.

⁵⁰³ Рішення у справі «*Мехмет Шентюрк і Бекір Шентюрк проти Туреччини*» (*Mehmet Sentürk and Bekir Sentürk v. Turkey*), № 13423/09, 9 квітня 2013 року.

⁵⁰⁴ Там само, пункт 84.

⁵⁰⁵ Там само, пункт 97.

⁵⁰⁶ Рішення у справі «*Кіпр проти Туреччини*» (*Cyprus v. Turkey*), No. 25781/94 [ВП], 10 травня 2001 року, пункт 219.

Прагнучи забезпечити ефективне здійснення права на захист здоров'я, Сторони зобов'язуються, прямо чи у співпраці з державними або приватними організаціями, вживати заходів, спрямованих, *серед іншого, на те, щоб*: 1. Усунути, наскільки це можливо, причини слабкого здоров'я. 2. Забезпечити діяльність консультативно-просвітницьких служб, які сприяли б поліпшенню здоров'я і підвищенню особистої відповідальності у питанні здоров'я. 3. Запобігати, наскільки це можливо, епідемічним, ендемічним та іншим захворюванням, а також нещасним випадкам».

— Стверджується, що стаття 11 Європейської соціальної хартії (нова редакція) доповнює статті 2 та 3 ЄКПЛ через позитивні зобов'язання, що нею накладаються з метою забезпечення ефективного здійснення таких прав⁵⁰⁷.

3. Доступ до їжі та води

— *Керівні принципи* прямо вказують на право на «безпечний доступ» до їжі та води⁵⁰⁸ без дискримінації й незалежно від обставин. Доступ до їжі та води, зокрема до питної води, вважається необхідною передумовою для здійснення всіх інших прав людини⁵⁰⁹. Право на їжу вважається виконаним, коли всі ВПО постійно мають фізичний і економічний доступ до їжі в тому сенсі, що вартість їжі не виступає перешкодою для доступу до неї (чи до інших базових потреб) або до засобів для її придбання⁵¹⁰; право на воду вважається забезпеченим, коли всі ВПО мають вільний доступ до безпечної питної води в достатній кількості для особистого та побутового використання, без дискримінації⁵¹¹.

— Оскільки їжа та вода необхідні для життя кожної людини, вони нерозривно пов'язані зі здійсненням основних прав людини, як от право на життя, заборона нелюдського чи принизливого пово-

507 Інформаційний документ, підготовлений секретаріатом Європейської соціальної хартії, «Право на здоров'я та Європейська соціальна хартія», (березень 2009 року), пункт 2.

508 *Керівні принципи з питання про переміщення осіб усередині держави*, принцип 18.2 (а).

509 Інститут Брукінгс, «*Protecting Internally Displaced Persons: A Manual for Law and Policymakers*», Brookings-Bern Project on Internal Displacement, жовтень 2008 року, сторінка 105–117.

510 Там само, с. 105

511 Там само, с. 117.

дження або навіть право на сімейне життя. Хоча право на доступ до їжі та води прямо не передбачено ЄКПЛ, їх відсутність може призвести до порушення основних прав ЄКПЛ.

— Наприклад, у справі «*Ненчева та інші проти Болгарії*» (*Nencheva and Others v. Bulgaria*)⁵¹² ЄСПЛ виявив порушення статті 2 ЄКПЛ в умовах економічної кризи, коли п'ятнадцять дітей з обмеженими можливостями і молодих людей, яких розмістили під опіку, померли взимку 1996–1997 рр. через відсутність їжі, опалення та базового медичного догляду⁵¹³. У заяві стверджувалося, що держава, *поміж іншим*, не виконала своїх позитивних зобов'язань щодо захисту життя вразливих осіб, які перебували під її опікою, в обставинах, що загрожували їхньому життю та добробуту. У справі «*Будіна проти Росії*» (*Budina v. Russia*) ЄСПЛ не виключав можливості, що для держави може настати відповідальність щодо певного «поводження» в умовах, коли заявниця, цілком залежна від підтримки держави, опинилася в ситуації серйозної нужди та потреб, не сумісних із людською гідністю, і зіштовхнулася з байдужістю влади⁵¹⁴. Важливо відзначити, що у справі «*М. С. С проти Бельгії та Греції*» (*M. S. S v. Belgium and Greece*)⁵¹⁵ ЄСПЛ, встановивши порушення статті 3, також врахував той факт, що в заявника не лише не було нормальних умов проживання, він також проводив дні в пошуках їжі й не мав доступу до санвузлів.

— Статтю 8 ЄКПЛ також використовують у світлі важливості питної води для особистого та сімейного життя. У справі «*Дубецька та інші проти України*» (*Dubetska and others v. Ukraine*)⁵¹⁶ заявники скаржилися, що державна влада не захистила їхні права відповідно до статті 8 від надмірного забруднення, спричиненого двома державними промисловими об'єктами. Забруднена ґрунтова вода також вважається одним із факторів, які вплинули на здоров'я заявників і їхню здатність користуватися своїми правами на житло, особисте та сімейне життя відповідно до статті 8 ЄКПЛ. У своїй оцінці ЄСПЛ врахував той факт, що на якість води вплинула низ-

512 Рішення у справі «*Ненчева та інші проти Болгарії*» (*Nencheva and Others v. Bulgaria*), № 48609/06, 18 червня 2013 року.

513 *Там само*, пункт 117.

514 Рішення у справі «*Будіна проти Росії*» (*Budina v. Russia*), № 45603/05 (ріш.), 18 червня 2009 року.

515 Рішення у справі «*М. С. С. проти Бельгії та Греції*» (*M. S. S v. Belgium and Greece*), № 30696/09 [ВП], 21 січня 2011 року.

516 Рішення у справі «*Дубецька та інші проти України*» (*Dubetska and others v. Ukraine*), № 30499/03, 10 лютого 2011 року.

ка різних факторів, які також спричинили осідання ґрунту, і те, що питання доступу до свіжої води виявилось вирішеним на момент розгляду справи. Незважаючи на це, ЄСПЛ визнав, що робота шахти та фабрики вплинули на виникнення таких проблем, з якими заявники боролися протягом кількох років та які ЄСПЛ визнав зовсім не незначними⁵¹⁷.

— Так само у справі *«Дземюк проти України» (Dzemyuk v. Ukraine)*⁵¹⁸ спорудження та використання цвинтаря поблизу будинку заявника спричинило забруднення водопровідної води, як питної, так і побутової. Вплинувши на якість життя заявника, ця дія зумовила втручання у права заявника відповідно до статті 8⁵¹⁹.

4. Доступ до освіти та професійного навчання

— Унаслідок свого переміщення ВПО втрачають доступ до освіти. Навіть після повернення у свої домівки ВПО можуть не мати доступу до освіти, оскільки їхні школи можуть бути знищені чи не працювати через інші причини. Проте доступ до освіти є основоположним для розвитку ВПО, особливо для переміщених дітей, оскільки він забезпечує необхідне підґрунтя для подальшого працевлаштування чи уникнення економічної або сексуальної експлуатації в майбутньому⁵²⁰. Освіта також дуже важлива для інтеграції ВПО в суспільство, вона надає їм змогу розвинути громадянську свідомість і зменшити свою залежність від держави⁵²¹.

— Принцип 23 *Керівних принципів* визнає право ВПО на освіту. Він передбачає, що компетентні органи повинні гарантувати, що ВПО, особливо діти, отримують освіту під час переміщення. Відповідно до принципу 23.2, така освіта має бути безкоштовною й обов'язковою для молодшого шкільного віку, поважати культурну ідентичність, мову та релігію. У принципі 23.3 особливу увагу приділено участі жінок і дівчат в освітніх програмах. Тому держави

517 Там само, пункт 113.

518 Рішення у справі *«Дземюк проти України» (Dzemyuk v. Ukraine)*, № 42488/02, 4 вересня 2014 року.

519 Там само, пункт 83.

520 Інститут Брукінгс, *«Protecting Internally Displaced Persons: A Manual for Law and Policymakers»*, Brookings-Bern Project on Internal Displacement, жовтень 2008 року, сторінка 226.

521 Рекомендація ПАРЕ № 1652(2004), *«Організація освіти для біженців і внутрішньо переміщених осіб»*, 2 березня 2004 року.

повинні забезпечити доступ до освіти для всіх без будь-якої дискримінації, а у випадках, коли жінки та дівчата раніше не мали доступу до освіти через свою стать, від держав очікують тимчасових заходів, що гарантуватимуть рівноправний доступ до освіти⁵²². Нарешті, згідно з принципом 23.4, ВПО, зокрема підлітки, незалежно від того, проживають вони в таборах чи ні, як тільки це стає можливим у зазначених умовах, повинні отримати можливість для здобуття освіти та професійної підготовки.

— Що стосується права на освіту, відповідно до статті 2 Першого протоколу до ЄКПЛ передбачено:

«Нікому не може бути відмовлено в праві на освіту. Держава при виконанні будь-яких функцій, узятих нею на себе в галузі освіти і навчання, поважає право батьків забезпечувати таку освіту і навчання відповідно до своїх релігійних і світоглядних переконань».

— У міждержавній справі *«Кіпр проти Туреччини»* Уряд-заявник стверджував, що дітям греків-кіпріотів, які проживали в північному Кіпрі, було відмовлено в доступі до середньої освіти, а греко-кіпрським батькам дітей середнього шкільного віку таким чином було відмовлено в праві забезпечити освіту для своїх дітей відповідно до їхніх релігійних і світоглядних переконань⁵²³. Виявивши порушення статті 2 Першого протоколу, ЄСПЛ врахував те, що діти батьків-греків-кіпріотів у північному Кіпрі, які бажали навчатися грецькою мовою, були змушені перевестися в школи на півдні Кіпру через рішення «ТРПК» скасувати цю можливість, яка раніше була доступною⁵²⁴.

— У справі *«Катан та інші проти Молдови та Росії»*⁵²⁵ ЄСПЛ розглянув питання про мову викладання в школах. Події справи мали місце після Придністровського конфлікту в 1991–1992 роках і створення сепаратистської «Молдовської Республіки Придністров'я» («МРП») під контролем Російської Федерації, але на території Молдови. Після проголошення «МРП» влада законом заборонила вико-

522 Інститут Брукінгс, *«Protecting Internally Displaced Persons: A Manual for Law and Policymakers»*, Brookings-Bern Project on Internal Displacement, жовтень 2008 року, сторінка 224.

523 Рішення у справі *«Кіпр проти Туреччини»* (*Cyprus v. Turkey*), № 25781/94 [ВП], 10 травня 2001 року, пункт 237.

524 Там само, пункт 277.

525 Рішення у справі *«Катан та інші проти Молдови та Росії»* (*Catan and Others v. Moldova and Russia*), № 43370/04, 18454/06, 8252/05 [ВП], 19 жовтня 2012 року.

ристовувати латинську абетку й закрила всі школи, у якій молдовську мову викладали латинським алфавітом. Унаслідок цього школи були змушені переміститися в нові приміщення, які були гірше оснащені та розташовані в менш зручних місцях. Крім того, дітей словесно ображала по дорозі до школи, зупиняла й обшукувала поліція «МРП» і прикордонники, які конфіскували книги, написані латинськими символами, якщо знаходили їх. ЄСПЛ постановив, що примусове закриття шкіл у поєднанні з методами залякування було втручанням у права учнів заявника на доступ до освітніх закладів і право на отримання освіти своєю рідною мовою. Крім того, ЄСПЛ також постановив, що ці заходи були втручанням у права батьків-заявників на забезпечення освіти та навчання для їхніх дітей відповідно до їхніх світоглядних переконань⁵²⁶.

— *Європейська соціальна хартія* (нова редакція) вимагає, щоб для забезпечення виховання дітей у середовищі, яке сприяє повноцінному розвитку їхньої особистості, фізичних і розумових здібностей, держави-учасниці ЄСХ гарантували для дітей і молодих людей, *поміж іншим*, доступ до потрібних їм освіти та підготовки, створюючи та підтримуючи заклади й послуги, потрібні для цієї мети. Ці послуги мають відповідати правам і обов'язкам їхніх батьків⁵²⁷. Від держав-учасниць ЄСХ (нова редакція) також вимагається надавати дітям і молодим людям безкоштовну початкову та середню освіту⁵²⁸. Щоб у подальшому забезпечити право на освіту, ЄСХ передбачає, що працевлаштування дозволяється лише з 15 років, але тією мірою, якою воно не перешкоджає праву на безкоштовну освіту⁵²⁹. ЄСХ (нова редакція) теж передбачає право на професійну підготовку. Для ефективного здійснення цього права ЄСХ вимагає скасування чи зменшення плати за навчання й, де це доречно, надання фінансової допомоги для такої підготовки⁵³⁰.

— ПАРЄ приділяє особливу увагу важливості освіти для ВПО у своїй Рекомендації 1652(2004) «Організація освіти для біженців і внутрішньо переміщених осіб». Рекомендація просуває повагу до існуючих зобов'язань щодо надання освіти для ВПО з урахуванням праволюдного контексту й закликає держави-члени РЄ «сприя-

⁵²⁶ Там само, пункти 141–150.

⁵²⁷ Європейська соціальна хартія (нова редакція), 3.V.1996, Частина II, стаття 17, пункт 1а.

⁵²⁸ Там само, стаття 17, пункт 2.

⁵²⁹ Там само, стаття 7.

⁵³⁰ Там само, стаття 10, пункт 5.

ти забезпеченню подальшої освіти та професійної підготовки для біженців і ВПО, щоб зменшити їхню залежність і надати їм можливість вести нормальне життя»⁵³¹.

5. Доступ до працевлаштування та соціального захисту

— Доступ ВПО до працевлаштування та соціального захисту посідає центральне місце в процесі реінтеграції та сприяння самодостатності ВПО. Можливості працевлаштування та заходи соціального захисту дають змогу ВПО вести життєдіяльність, уникаючи зубожіння та повної залежності від держави чи гуманітарної допомоги, щоб вижити.

— *Керівні принципи* й особливо Принцип 22(b) передбачають право ВПО на «вільний пошук можливостей працевлаштування й участь в економічній діяльності», без дискримінації. *Керівні принципи* також передбачають доступ до соціальних послуг навіть після переміщення⁵³².

— Важливість доступу до працевлаштування та соціального захисту для ВПО висвітлено в Рекомендації ПАРЄ 1877 (2009)⁵³³, в якій до держав-членів спрямовано заклик:

«[...] зробити доступною для ВПО діяльність, що приносить дохід, щоб сприяти їхній соціальній і економічній реінтеграції, зокрема, щоб забезпечити повний і недискримінаційний доступ до вакансій, які пропонуються приватними чи державними роботодавцями; розробляти системи соціального забезпечення, зокрема соціальні програми житлового будівництва; де це доцільно, передавати права на соціальне забезпечення та пенсію⁵³⁴.

— ЄСХ (нова редакція) закликає держави-учасниці ЄСХ забезпечити ефективне здійснення права на роботу⁵³⁵ у справедливий

531 Рекомендація ПАРЄ № 1652(2004), «Організація освіти для біженців і внутрішньо переміщених осіб», 2 березня 2004 року.

532 *Керівні принципи з питання про переміщення осіб усередині країни*, принципи 19 і 21.

533 Рекомендація ПАРЄ 1877(2009), «Забуті люди Європи: захист прав довготерміново переміщених осіб», 24 червня 2009 року.

534 Там само, пункт 15.3.8.

535 Європейська соціальна хартія (нова редакція), 3.V.1996, Частина II, стаття 1.

вих⁵³⁶, безпечних і сприятливих для здоров'я умовах⁵³⁷. У ній також докладно описано надання справедливої оплати, щоб працівники та їхні родини зберігали гідний рівень життя. ЄСХ (нова редакція) теж спеціально згадує права на соціальне забезпечення⁵³⁸ й соціальну та медичну допомогу⁵³⁹. Крім того, вона забезпечує право на рівноправні можливості та поводження в питаннях працевлаштування й зайнятості без дискримінації за ознакою статі. Сюди належить забезпечення доступу до працевлаштування, професійної орієнтації, підготовки та реабілітації, кар'єрного розвитку й умов працевлаштування та умов праці⁵⁴⁰.

— ЄСПЛ у своєму останньому рішенні у справі «*Врунту проти Кіпру*»⁵⁴¹ розглянув застосування програми допомоги переміщеним особам і жертвам війни на Кіпрі та постановив, що виключення дітей переміщених жінок із цієї програми, яка передбачала низку пільг, зокрема допомогу з житлом, було дискримінацією та порушенням статті 14, а також статті 1 Першого протоколу до ЄКПЛ. Якщо коротко, після подій 1974 року на Кіпрі Рада міністрів Республіки Кіпр впровадила програму допомоги ВПО, за якою переміщені особи мали право на картки біженців, які надавали низку пільг. Картка біженця була необхідною передумовою для доступу до таких пільг. Проте хоча діти переміщених чоловіків мали право на такі картки, не було розроблено відповідного положення для дітей переміщених жінок, що виключало доступ заявниці, яка була дитиною переміщеної жінки, і всіх дітей переміщених жінок, до карток біженців і пільг, які надавалися завдяки таким карткам. Заявниця, яка хотіла отримати допомогу на житло, подала заявку на картку біженця, але її прохання відхилили. ЄСПЛ постановив, що відмінність у поводженні на підставі статі була порушенням статті 14 у поєднанні зі статтею 1 Першого протоколу.

— Що стосується інших питань соціального захисту, ЄСПЛ ухвалив, що стаття 1 Першого протоколу, як правило, застосовується й до пенсій. Цей висновок також застосовувався у справах ВПО,

536 Там само, Частина II, стаття 2.

537 Там само, Частина II, стаття 3.

538 Там само, Частина II, стаття 12.

539 Там само, Частина II, стаття 13.

540 Там само, Частина II, стаття 20.

541 Рішення у справі «*Врунту проти Кіпру*» (*Vrountou v. Cyprus*), № 33631/06, 13 жовтня 2015 року.

як-от у справі «Грудіч проти Сербії» (*Grudić v Serbia*)⁵⁴². Справа стосується порушення права двох заявників на користування їхнім майном, зважаючи на той факт, що Сербський фонд пенсій і страхування на випадок непрацевдатності припинив виплату їхніх зароблених у Косово пенсій на понад 10 років, порушивши цим відповідне внутрішнє законодавство. ЄСПЛ ухвалив, що наявна пенсія заявника була його майном у значенні статті 1 Першого протоколу, а припинення її виплати було втручанням у це право, а рішення про припинення виплат не відповідало відповідним державним законам.

— Так само у справі «Пічкур проти України»⁵⁴³, що стосувалася пенсії за вислугу років, держава-відповідач припинила пенсійні виплати заявникові на підставі того, що він переїхав за кордон. Заявник стверджував, що його право згідно зі статтею 14 і статтею 1 Першого протоколу до ЄКПЛ було порушено на підставі зміни його місця проживання. ЄСПЛ задовольнив позов заявника, виявивши, що заявник працював в Україні роками, тому позбавлення його пенсії, незважаючи на той факт, що він робив внески в пенсійну програму впродовж свого працевлаштування, лише на підставі його проживання за кордоном, було порушенням його прав, передбачених ЄКПЛ. Аргументацію ЄСПЛ можна за аналогом використовувати у справах ВПО.

— У справі «Стек та інші проти Сполученого Королівства»⁵⁴⁴, яка стосується зменшення заробітної платні після досягнення заявниками пенсійного віку, який був різним для жінок і чоловіків, обґрунтовано, що інтереси заявника підпадають під дію статті 1 Першого протоколу в такий спосіб:

«У сучасній демократичній державі багато осіб протягом усього або частини свого життя для виживання повністю залежать від соціального забезпечення та соціальної допомоги. Багато національних систем законодавства визнають, що такі особи потребують певного рівня певності та безпеки, і забезпечують сплату пільг (потрібно відповідати певним умовам, щоб мати на них право). Якщо згідно з національним законодавством особа

542 Рішення у справі «Грудіч проти Сербії» (*Grudić v Serbia*), № 31925/08, 17 квітня 2012 року.

543 Рішення у справі «Пічкур проти України» (*Pichkur v. Ukraine*), № 10441/06, 7 листопада 2013 року.

544 Рішення у справі «Стек та інші проти Сполученого Королівства» (*Stec and Others v. the United Kingdom*), № 65731/01, 65900/01 [ВП], 6 липня 2005 року.

має право на соціальну пільгу, важливість такого інтересу має також відобразитися у виконанні статті 1 Першого протоколу»⁵⁴⁵.

6. Доступ до правосуддя

— Доступ до правосуддя відіграє важливу роль для того, щоб ВПО мали належний доступ до притулку, житла, медичних послуг, їжі та води (як це зазначено у попередніх розділах), оскільки такі права можуть не завжди бути відразу доступними, іноді за них потрібно боротися. Ефективний доступ до правосуддя також є важливим інструментом для відшкодування всіх збитків, завданих ВПО, зокрема це стосується переміщення. Це також засіб, завдяки якому можна притягнути винуватців міжнародних злочинів до відповідальності за їхні дії.

— Відповідно до документа ПАРЄ 11942 «Забуті люди Європи: захист прав довготерміново переміщених осіб» характерною рисою тривалого внутрішнього переміщення в Європі є те, що багато ВПО не мають доступу до правосуддя за порушення, від яких вони постраждали⁵⁴⁶:

«винуватці порушень прав людини та злочинів, учинених під час збройних конфліктів, переважно залишаються на свободі, рішення суду непропорційно ухвалюються не на користь ВПО певних національностей, або ж їхня реалізація призупиняється, а багато ВПО продовжують шукати інформацію про долю та місцезнаходження своїх зниклих родичів»⁵⁴⁷.

— Доступ до правосуддя передбачає належну правову процедуру і незалежні та неупереджені судові органи, а також наявність, доступність, адекватність і адаптивність. Згідно зі статтею 6.1 ЄСПЛ не передбачає безумовне право на безкоштовний доступ до правосуддя щодо громадянських прав і обов'язків⁵⁴⁸. Тим не менше, держави можуть мати зобов'язання за певних обставин надавати

⁵⁴⁵ Там само, пункт 51.

⁵⁴⁶ ПАРЄ, документ № 11942, звіт «Забуті люди Європи: захист прав довготерміново переміщених осіб», 8 червня 2009 року.

⁵⁴⁷ Там само.

⁵⁴⁸ Рішення у справі «Креуз проти Польщі» (*Kreuz v. Poland*), № 28249/95, 19 червня 2001 року, пункт 59.

безоплатну правову допомогу особам, які такої допомоги дуже потребують, особливо якщо це необхідно для ефективного доступу до судів⁵⁴⁹. Наприклад, якщо для людей, як-от ВПО, які перебувають в економічно скрутному чи вразливому становищі, бар'єром в доступі до правосуддя виступають фінансові перепони, як-от надмірно високий судовий збір, може застосовуватися стаття 6⁵⁵⁰.

— Доступ до правосуддя може охоплювати такі питання, як правова допомога, судові збори, альтернативні методи врегулювання спорів і навіть пропорційність компенсації, яка присуджується судами⁵⁵¹. Щоб забезпечити ефективний доступ до правосуддя для людей, що мають недостатньо або зовсім не мають коштів, необхідно враховувати основні соціально-економічні нерівності й гарантувати, що ВПО забезпечені необхідною структурною й освітньою підтримкою, щоб бути в змозі отримати користь від наявних засобів правового захисту.

549 Рішення у справі «*Ейрі проти Ірландії*» (*Airey v. Ireland*), № 6289/73, 9 жовтня 1979 року; див. також рішення у справі «*Ласковська проти Польщі*» (*Laskowska v. Poland*), № 77765/01, 13 березня 2007 року, пункти 50–54, у справі *Ейрі* підтверджується принцип і пропонується огляд вимог.

550 Рішення у справах «*Бакан проти Туреччини*» (*Bakan v. Turkey*), № 50939/99, 12 червня 2007 року, пункт 66; «*Мехмет і Суна Ігіт проти Туреччини*» (*Mehmet and Suna Yigit v. Turkey*), № 53658/99, 17 липня 2007 року, де ЄСПЛ у пункті 38 вирішив, що вимога щодо того, що заявники мають сплатити судові витрати, які склали чотири мінімальні місячні зарплати, була непропорційним обмеженням права на доступ до суду, особливо зважаючи на те, що заявники не мали доходу; рішення у справі «*Станков проти Болгарії*» (*Stankov v. Bulgaria*), № 68490/01, 12 липня 2007 року.

551 РЕ, «Реалізація Європейської конвенції про захист прав людини в період економічної кризи», діалог між суддями, Європейський суд з прав людини, січень 2013 року, сторінка 9.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Стандарти Ради Європи, що стосуються прав внутрішньо переміщених осіб

РЄ, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, з урахуванням поправок у Протоколах № 11 і 14, 4 листопада 1950 року, ETS 5.

Протокол № 1 до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, 20 березня 1952 року, ETS 9.

Протокол № 4 до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, 16 вересня 1963 року, CETS № 046.

Протокол № 12 до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод щодо заборони дискримінації, 4 листопада 2000 року, ETS 177.

РЄ, Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, 4 листопада 1992 року, ETS 148.

РЄ, Рамкова конвенція про захист національних меншин, 1 лютого 1995 року, ETS 157.

РЄ, Європейська соціальна хартія (з поправками), 3 травня 1996 року, ETS 163.

РЄ, Конвенція про заходи щодо протидії торгівлі людьми, 16 травня 2005 року, ETS 197.

РЄ, Конвенція про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами, 11 травня 2011 року, ETS 210.

Парламентська асамблея Ради Європи

Рекомендація ПАРЕ 1056(1987), «Щодо національних біженців і зниклих осіб на Кіпрі», 5 травня 1987 року.

Рекомендація ПАРЕ № 1499(2001), «Гуманітарна ситуація біженців і внутрішньо переміщених осіб з Чечні», 25 січня 2001 року.

Рекомендація ПАРЕ 1588 (2003) щодо переміщення населення в Південно-східній Європі: тенденції, проблеми, рішення, 27 січня 2003 року.

Рекомендація ПАРЕ № 1631(2003), «Внутрішньо переміщені особи у Європі», 25 листопада 2003 року.

Резолюція ПАРЕ 1403 (2004), «Ситуація з правами людини в Чеченській Республіці», 7 жовтня 2004 року.

Рекомендація ПАРЕ № 1652(2004), «Організація освіти для біженців і внутрішньо переміщених осіб», 2 березня 2004 року.

Резолюція ПАРЕ 1679 (2004), «Ситуація з правами людини в Чеченській Республіці», 7 жовтня 2004 року.

Резолюція ПАРЕ 1371 (2004), «Зниклі особи в Білорусі», 28 квітня 2004 року.

Рекомендація ПАРЕ № 1652(2004), «Організація освіти для біженців і внутрішньо переміщених осіб», 2 березня 2004 року.

Рекомендація ПАРЕ 1657 (2004), «Зниклі особи в Білорусі», 28 квітня 2004 року.

Резолюція ПАРЕ № 1459(2005), «Усунення обмежень на право голосу», 24 червня 2005 року.

Документ ПАРЕ 10679 Звіт, «Насильницькі зникнення», 19 вересня 2005 року.

Резолюція ПАРЄ 1463(2005), «Насильницькі зникнення», 3 жовтня 2005 року.

Рекомендація ПАРЄ № 1857(2009), «Гуманітарні наслідки війни між Грузією і Росією», 29 січня 2009 року.

ПАРЄ, документ № 11942, звіт «Забуті люди Європи: захист прав довготерміново переміщених осіб», 8 червня 2009 року.

ПАРЄ, Документ 12106, звіт, «Вирішення питань власності біженців та внутрішньо переміщених осіб», 8 січня 2010 року.

Рекомендація ПАРЄ 1877(2009), «Забуті люди Європи: захист прав довготерміново переміщених осіб», 24 червня 2009 року.

Резолюція ПАРЄ № 1708(2010), «Вирішення питань, що стосуються майна біженців та внутрішньо переміщених осіб», 28 січня 2010 року.

Рекомендація ПАРЄ 1901(2010), «Вирішення питань власності біженців та внутрішньо переміщених осіб», 28 січня 2010 року.

Резолюція ПАРЄ 1868 (2012), «Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень», 9 березня 2012 року.

Резолюція ПАРЄ 1879(2012), «Ситуація з ВПО та репатріантами в регіоні Північного Кавказу», 26 квітня 2012 року.

Рекомендація ПАРЄ 1995 (2012), «Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень», 9 березня 2012 року.

Резолюція ПАРЄ № 1897(2012), «Демократизація виборів», 3 жовтня 2012 року.

Резолюція ПАРЄ 1956 (2013), «Зниклі особи під час конфліктів у Європі: довга дорога до віднайдення гуманітарних відповідей», 3 жовтня 2013 року.

Звіт ПАРЕ 13507, «Альтернативи неналежним за умовами центрам тимчасового розташування для ВПО та біженців», 5 травня 2014 року.

Резолюція ПАРЕ № 1897(2012), «Альтернативи неналежним за умовами центрам тимчасового розташування для ВПО та біженців», 18 листопада 2014 року.

Резолюція ПАРЕ № 2028(2015), «Гуманітарна ситуація біженців та внутрішньо переміщених осіб в Україні», 27 січня 2015 року.

Резолюція ПАРЕ № 2067 (2015) «Щодо зниклих безвісті під час конфлікту в Україні», 25 червня 2015 року.

ПАРЕ, Документ 13507, звіт, «Альтернативи неналежним за умовами центрам тимчасового розташування для ВПО та біженців», 5 травня 2014 року.

Комітет міністрів Ради Європи

РЄ, Резолюція Комітету міністрів Res(2004)3, «Про рішення суду, що викривають основні систематичні проблеми», 12 травня 2004 року.

Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи (2006)6 щодо внутрішньо переміщених осіб, 5 квітня 2006 року.

РЄ, Комітет міністрів, Пояснювальний меморандум до Рекомендації (2006)6, Додаток CM(2006)36, 8 березня 2006 року.

РЄ, Комітет міністрів, Пояснювальний меморандум до Рекомендації Комітету міністрів (2006)6, Додаток CM(2006)35, 5 квітня 2006 року.

РЄ, Комітет міністрів, Рекомендація CM/Rec(2008)2, «Ефективна здатність держав для швидкого виконання рішень Європейського суду з прав людини», 6 лютого 2008 року.

ПЕРЕЛІК СПРАВ

Справи ЄСПЛ

L. C. B. проти Сполученого Королівства (L. C. B. v. the United Kingdom), № 23413/94, 9 червня 1998 року.

Абдулазіз, Кабалес і Балкандалі проти Сполученого Королівства (Abdulaziz, Cabales and Balkandali v. the United Kingdom), № 9214/80, 9473/81, 9474/81, 28 травня 1985 року.

Адалі проти Туреччини (Adali v. Turkey), № 38187/97 (ріш.), 31 січня 2002 року.

Азіз проти Кіпру (Aziz v. Cyprus), № 69949/01, 22 червня 2004 року.

Акдивар та інші проти Туреччини (Akdivar and Others v. Turkey), № 21893/93, 16 вересня 1996 року.

Акдивар та інші проти Туреччини (Akdivar and Others v. Turkey), № 21893/93 (справедлива сатисфакція), 1 квітня 1998 року.

Акімова проти Азербайджану (Akimova v. Azerbaijan), № 19853/03, 27 вересня 2007 року.

Александрю проти Туреччини (Alexandrou v. Turkey), № 16162/90, 20 січня 2009 року.

Аліхаджієва проти Росії (Alikhadzhiyeva v. Russia), № 68007/01, 5 липня 2007 року.

Аль-Скейні та інші проти Сполученого Королівства (Al-Skeini and Others v. the United Kingdom) [ВП], № 55721/07, 7 липня 2011 року.

Андреу Парі проти Туреччини (Andreou Papi v. Turkey), № 16094/90, 22 вересня 2009 року.

Антраш проти Франції (Hentrich v. France), № 13616/88, 22 вересня 1994 року.

Асанідзе проти Грузії (Assanidze v. Georgia), № 71503/01 [ВП], 8 квітня 2004 року.

Аслаханова та інші проти Росії (Aslakhanova and Others v. Russia), № 2944/06, 332/08, 42509/10, 50184/07, 8300/07, 18 грудня 2012 року.

Ахмадова та Садулаєва проти Росії (Akhmadova and Sadulayeva v. Russia), № 40464/02, 10 травня 2007 року.

Базоркіна проти Росії (Bazorkina v. Russia), № 69481/01, 27 липня 2006 року.

Байрам та Йлдірим проти Туреччини (Bayram and Yıldırım v. Turkey), № 38587/97 (ріш.), 29 січня 2002 року.

Байсаєва проти Росії (Baysayeva v. Russia), № 74237/01, 5 квітня 2007 року.

Бакан проти Туреччини (Bakan v. Turkey), № 50939/99, 12 червня 2007 року.

Баклі проти Сполученого Королівства (Buckley v. the United Kingdom), № 20348/92, 25 вересня 1996 року.

Банковіч проти Бельгії та інших (Banković v. Belgium and Others), № 52207/99 [ВП], 12 грудня 2001 року.

Бах проти Сполученого Королівства (Bah v. the United Kingdom), № 56328/07, 27 вересня 2011 року.

Беєлер проти Італії (Beyeler v. Italy), № 33202/96 [ВП], 5 січня 2000 року.

Блечіч проти Хорватії (Blečić v. Croatia), № 59532/00 [ВП], 8 березня 2006 року.

Блечіч проти Хорватії (Blecic v. Croatia), № 59532/00, 29 липня 2004 року.

Броньовський проти Польщі (Broniowski v. Poland), № 31443/96 [ВП], 22 червня 2004 року.

Броньовський проти Польщі (Broniowski v. Poland), № 31443/96 [дружнє врегулювання], 28 вересня 2005 року.

Брумареску проти Румунії (Brumarescu v. Romania), № 28342/95, 23 січня 2001 року.

Будіна проти Росії (Budina v. Russia), № 45603/05 (ріш.), 18 червня 2009 року.

Булут і Явуз проти Туреччини (Bulut and Yavuz v. Turkey), № 73065/01 (ріш.), 28 травня 2002 року.

Варнава та інші проти Туреччини (Varnava and Others v. Turkey), № 16064/90, 16065/90, 16066/90, 16068/90, 16069/90, 16070/90, 16071/90, 16072/90 і 16073/90 [ВП], 18 вересня 2009 року.

Вонтас та інші проти Греції (Vontas and Others v. Greece), № 43588/06, 5 лютого 2009 року.

Врахімі проти Туреччини (Vrahimi v. Turkey), № 16078/90, 22 вересня 2009 року.

Врунту проти Кіпру (Vrountou v. Cyprus), № 33631/06, 13 жовтня 2015 року.

Гавріел проти Туреччини (Gavriel v. Turkey), № 41355/98, 20 січня 2009 року.

Гайгузуц проти Австрії (Gaygusuz v. Austria), № 17371/90, 16 вересня 1996 року.

Гасус Досьєр унд Фордєртехнік ГмбХ проти Нідєрландів (Gasus Dossier-und Fördertechnik GmbH v. the Netherlands), № 15375/89, 23 лютого 1995 року.

Гіллоу проти Сполученого Королівства (Gillow v. the United Kingdom), № 9063/80, 24 листопада 1986 року.

Гіллоу проти Сполученого Королівства (Gillow v. the United Kingdom), № 9063/80 (справедлива сатисфакція), 14 вересня 1987 року.

Гладишева проти Росії (Gladysheva v. Russia), № 7097/10, 6 грудня 2011 року.

Грудіч проти Сєрбії (Grudić v. Serbia), № 31925/08, 17 квітня 2012 року.

Гюльмамєдова проти Азербайджану (Gulmammadova v. Azerbaijan), № 38798/07, 22 квітня 2010 року.

Г'якомєллі проти Італії (Giacomelli v. Italy), № 59909/00, 2 листопада 2006 року.

Гуїзо-Галлісай проти Італії (Guiso-Gallisay v. Italy), № 58858/00, [ВП], 22 грудня 2009 року.

Дачія С. Р. Л. проти Молдови (Dacia S. R. L. v. Moldova), № 3052/04, 24 лютого 2009 року.

Демопулос та інші проти Туреччини (Demopoulos and Others v. Turkey), № 46113/99, 3843/02, 13751/02, 13466/03, 10200/04, 14163/04, 19993/04 і 21819/04 (ріш.), 1 березня 2010 року.

Денічі та інші проти Кіпру (Denizci and Others v. Cyprus), № 25316–25321/94 і 27207/95, 22 травня 2001 року.

Джафаров проти Азербайджану (Jafarov v. Azerbaijan), № 17276/07, 11 лютого 2010 року.

Джеймс та інші проти Сполученого Королівства (James and Others v. the United Kingdom), № 8793/79, 21 лютого 1986 року.

Дземюк проти України (Dzemyuk v. Ukraine), № 42488/02, 4 вересня 2014 року.

Дімейдс проти Туреччини (Demades v. Turkey), № 16219/90 (справедлива сатисфакція), 22 квітня 2008 року.

Дімейдс проти Туреччини (Demades v. Turkey), № 16219/90, 31 липня 2003 року.

Діогенус і Церіотіс проти Туреччини (Diogenous and Tseriotis v. Turkey), № 16259/90, 22 вересня 2009 року.

Діогенус і Церіотіс проти Туреччини (Diogenous and Tseriotis v. Turkey), № 16259/90 (справедлива сатисфакція), 26 жовтня 2010 року.

Доган та інші проти Туреччини (Doğan and Others v. Turkey), № 8803/02–8811/02, 8813/02, 8815/02–8819/02, 29 червня 2004 року.

Доган та інші проти Туреччини (Doğan and Others v. Turkey), № 8803/02–8811/02, 8813/02 і 8815/02–8819/02 (справедлива сатисфакція), 13 липня 2006 року.

Дубецька та інші проти України (Dubetska and others v. Ukraine), № 30499/03, 10 лютого 2011 року.

Евагору Хрісту проти Туреччини (Evagorou Christou v. Turkey), № 18403/91, 27 січня 2009 року.

Ейрі проти Ірландії (Airey v. Ireland), № 6289/73, 9 жовтня 1979 року.

Економу проти Туреччини (Economidou v. Turkey), № 18405/91, 27 січня 2009 року.

Елсанова проти Росії (Elsanova v. Russia), № 57952/00 (ріш.), 15 листопада 2005 року.

Ергі проти Туреччини (Ergi v. Turkey), № 23818/94, 28 липня 1998 року.

Ерен та інші проти Туреччини (Eren and Others v. Turkey), № 42428/98 (ріш.), 4 липня 2002 року.

Етксеберрія та інші проти Іспанії (Etxebarria and Others v. Spain), № 35579/03, 35613/03, 35626/03, 35634/03, 30 червня 2009 року.

Жданок проти Латвії (Ždanok v. Latvia), № 58278/00 [ВП], 16 березня 2006 року.

Заву та інші проти Туреччини (Zavou and Others v. Turkey), № 16654/90 (ріш.), 26 вересня 2002 року.

Зорніч проти Боснії і Герцеговини (Zornić v. Bosnia and Herzegovina), № 3681/06, 15 липня 2014 року.

Йорданова та інші проти Болгарії» (Yordanova and Others v. Bulgaria), № 25446/06, 24 квітня 2012 року.

Ілашку та інші проти Молдови та Росії (Ilaşcu and Others v. Moldova and Russia), № 48787/99 [ВП], 8 липня 2004 року.

Імакаєва проти Росії (Imakaeva v. Russia), № 7615/02, 9 листопада 2006 року.

Імобільяре Саффі проти Італії (Immobiliare Saffi v. Italy), № 22774/93, 28 липня 1999 року.

Інзе проти Австрії (Inze v. Austria), № 8695/79, 28 жовтня 1987 року.

Іоанну проти Туреччини (Ioannou v. Turkey), № 18364/91, 27 січня 2009 року.

Ісгандаров та інші проти Азербайджану (Isgandarov and Others v. Azerbaijan), № 50711/07, 50793/07, 50848/07, 50894/07, 50924/07, 8 липня 2010 року.

Ічер проти Туреччини (İçyer v. Turkey), № 18888/02 (ріш.), 12 січня 2006 року.

Кавеллі та Кігліо проти Італії (Cavelli and Ciglio v. Italy), № 32967/96 [ВП], 17 січня 2002 року.

Какуллі та інші проти Туреччини (Kakoulli and Others v. Turkey), № 38595/97 (ріш.), 4 вересня 2001 року.

Карбонара і Вентура проти Італії (Carbonara and Ventura v. Italy), № 24638/94, 30 травня 2000 року.

Карефіллідес та інші проти Туреччини (Karefyllides and Others v. Turkey), № 45503/99 (ріш.), 1 грудня 2009 року.

Катан та інші проти Молдови та Росії (Catan and Others v. Moldova and Russia), № 43370/04, 18454/06, 8252/05 [ВП], 19 жовтня 2012 року.

Кая проти Туреччини (Kaya v. Turkey), № 22729/93, 19 лютого 1998 року.

Келлі та інші проти Сполученого Королівства (Kelly and Others v. the United Kingdom), № 30054/96, 4 травня 2001 року.

Керімова та інші проти Росії (Kerimova and Others v. Russia), № 17170/04, 20792/04, 22448/04, 23360/04, 5681/05 і 5684/05, 3 травня 2011 року.

Кіріаку проти Туреччини (Kiriakou v. Turkey), № 18407/91, 27 січня 2009 року.

Кіган проти Ірландії (Keegan v. Ireland), № 16969/90, 26 травня 1994 року.

Кіпр проти Туреччини (Cyprus v. Turkey), № 25781/94 [ВП] (справедлива сатисфакція), 12 травня 2014 року.

Кіпр проти Туреччини (Cyprus v. Turkey), №. 25781/94 [ВП], 10 травня 2001 року.

Коку проти Туреччини (Koku v. Turkey), № 27305/95, 31 травня 2005 року.

Копецький проти Словаччини (Korecký v. Slovakia), № 44912/98 [ВП], 28 вересня 2004 року.

Креуз проти Польщі (Kreuz v. Poland), № 28249/95, 19 червня 2001 року.

Крун та інші проти Нідерландів (Kroon and Others v. the Netherlands), № 18535/91, 27 жовтня 1994 року.

Ксенідес-Арестіс проти Туреччини (Xenides-Arestis v. Turkey), № 46347/99 (ріш.), 14 березня 2005 року.

Ксенідес-Арестіс проти Туреччини (Xenides-Arestis v. Turkey), № 46347/99 (суть справи), 22 грудня 2005 року.

Ксенідес-Арестіс проти Туреччини (Xenides-Arestis v. Turkey), № 46347/99 (справедлива сатисфакція), 7 грудня 2006 року.

Куа Пуаррез проти Франції (Koua Poirrez v. France), № 40892/98, 30 вересня 2003 року.

Куріч проти Словенії (Kurić v. Slovenia), № 26828/06, 26 червня 2012 року.

Лабіта проти Італії (Labita v. Italy), № 26772/95, 6 квітня 2000 року.

Ларіошина проти Росії (Larioshina v. Russia), № 56869/00 (ріш.) 23 квітня 2002 року.

Ласковська проти Польщі (Laskowska v. Poland), № 77765/01, 13 березня 2007 року.

Літгоу та інші проти Сполученого Королівства (Lithgow and Others v. the United Kingdom), № 9006/80, 9262/81, 9263/81, 9265/81, 9266/81, 9313/81 і 9405/81, 8 липня 1986 року.

Лоїзиду проти Туреччини (Loizidou v. Turkey), № 15318/89 (попередні заперечення), 23 березня 1995 року.

Лоїзиду проти Туреччини (Loizidou v. Turkey), № 15318/89 (справедлива сатисфакція), 28 липня 1998 року.

Лоїзиду проти Туреччини (Loizidou v. Turkey), № 15318/89 (суть справи), 18 грудня 1996 року.

Луїзу та інші проти Туреччини (Loizou and Others v. Turkey), № 16682/90, 22 вересня 2009 року.

М. С. С. проти Бельгії та Греції (M. S. S v. Belgium and Greece), № 30696/09 [ВП], 21 січня 2011 року.

МакКаан та інші проти Сполученого Королівства (McCaan and Others v. the United Kingdom), № 18984/91, 27 вересня 1995 року.

МакКей-Копецка проти Польщі (McKay-Korecka v. Poland), № 45320/99 (ріш.), 19 вересня 2006 року.

Маркс проти Бельгії (Marckx v. Belgium), № 6833/74, 13 червня 1979 року.

Матос е Сільва, ЛДА та інші проти Португалії (Matos e Silva, Lda., and Others v. Portugal), № 15777/89, 16 вересня 1996 року.

Матьє-Моан і Клерфайт проти Бельгії (Mathieu-Mohin and Clerfayt v. Belgium), № 9267/81, 2 березня 1987 року.

Мелоні проти Сполученого Королівства (Malone v. the United Kingdom), № 8691/79, 2 серпня 1984 року.

Ментеш та інші проти Туреччини (Menteş and Others v. Turkey), № 23186/94, 28 листопада 1997 року.

Мехмет і Суна Їгіт проти Туреччини (Mehmet and Suna Yigit v. Turkey), № 53658/99, 17 липня 2007 року.

Мехмет Шентюрк і Бекір Шентюрк проти Туреччини (Mehmet Sentürk and Bekir Sentürk v. Turkey), № 13423/09, 9 квітня 2013 року.

Мікаель проти Туреччини (Michael v. Turkey), № 18361/91, 27 січня 2009 року.

Морено Гомез проти Іспанії (Moreno Gomez v. Spain), № 4143/02, 16 листопада 2004 року.

Ненчева та інші проти Болгарії (Nencheva and Others v. Bulgaria), № 48609/06, 18 червня 2013 року.

Нікола проти Туреччини (Nicola v. Turkey), № 18404/91, 27 січня 2009 року.

Ніколаїдес проти Туреччини (Nicolaidis v. Turkey), № 18406/91, 27 січня 2009 року.

Олександр Волков проти України (Oleksandr Volkov v. Ukraine), № 21722/11, 9 січня 2013 року.

Олімбіу проти Туреччини (Olymbiou v. Turkey), № 16091/90, 27 жовтня 2009 року.

Онер'їлдіз проти Туреччини (Öneriyıldız v. Turkey), № 48939/99, 30 листопада 2004 року.

Орфанідес проти Туреччини (Orphanides v. Turkey), № 36705/97 (справедлива сатисфакція), 22 червня 2010 року.

Орфанідес проти Туреччини (Orphanides v. Turkey), № 36705/97, 20 січня 2009 року.

Османоглу проти Туреччини (Osmanoğlu v. Turkey), № 48804/99, 24 січня 2008 року.

Паліч проти Боснії і Герцеговини (Palić v. Bosnia and Herzegovina), № 4704/04, 15 лютого 2011 року.

Папайанні та інші проти Туреччини (Papayianni and Others v. Turkey), № 479/07, 4607/10 і 10715/10 (ріш.), 6 липня 2010 року.

Панаміхалопулос проти Греції (Panamichalopoulos v. Greece), № 14556/89, 31 жовтня 1995 року.

Пірсак проти Бельгії (Piersack v. Belgium), № 8692/79, 26 жовтня 1984 року.

Пічкур проти України (Pichkur v. Ukraine), № 10441/06, 7 листопада 2013 року.

Подколзіна проти Латвії (Podkolzina v. Latvia), № 46726/99, 9 квітня 2002 року.

Прессос Компанія Навьєра А. О. та інші проти Бельгії (Pressos Compania Naviera S. A. and Others v. Belgium), № 17849/91, 20 листопада 1995 року.

Принц Ліхтенштейну Ганс-Адам II проти Німеччини (Prince Hans-Adam II of Liechtenstein v. Germany), № 42527/98 [ВП], 12 липня 2001 року.

Прокоповіч проти Росії (Prokopovich v. Russia), № 58255/00, 18 листопада 2004 року.

Радановіч проти Хорватії (Radanović v. Croatia), № 9056/02, 21 грудня 2006 року.

Райку проти Румунії (Raicu v. Romania), № 28104/03, 19 жовтня 2006 року.

Саверіадес проти Туреччини (Saveriades v. Turkey), № 16160/90, 22 вересня 2009 року.

Сагінадзе та інші проти Грузії (Saghinadze and Others v. Georgia), № 18768/05, 27 травня 2010 року.

Салдуз проти Туреччини (Salduz v. Turkey), № 36391/02, 27 листопада 2008 року.

Салман проти Туреччини (Salman v. Turkey), № 21986/93 [ВП], 27 червня 2000 року.

Саргсян проти Азербайджану (Sargsyan v. Azerbaijan), № 40167/06 [ВП], 16 червня 2015 року.

Святі монастирі проти Греції (The Holy Monasteries v. Greece), № 13092/87 і 13984/88, 9 грудня 1994 року.

Седжовіч проти Італії (Sedjovic v. Italy), № 56581/00, 1 березня 2006 року.

Сейдіч і Фінчі проти Боснії і Герцеговини (Sejdić and Finci v. Bosnia Herzegovina), № 27996/06 і 34836/06 [ВП], 22 грудня 2009 року.

Сельчук і Аскер проти Туреччини (Selçuk and Asker v. Turkey), № 23184/94 і 23185/94, 24 квітня 1998 року.

Сільвер та інші проти Сполученого Королівства (Silver and Others v. the United Kingdom), № 5947/72, 6205/73, 7052/75, 7061/75, 7107/75, 7113/75, 7136/75, 25 березня 1983 року.

Скоццарі і Джуунта проти Італії (Scozzari and Giunta v. Italy), № 39221/98 і 41963/98 [ВП], 13 липня 2000 року.

Соломонідес проти Туреччини (Solomonides v. Turkey), № 16161/90, 20 січня 2009 року.

Солтанов та інші проти Азербайджану (Soltanov and Others v. Azerbaijan), № 41177/08, 41224/08, 41226/08, 41245/08, 41393/08, 41408/08, 41424/08, 41688/08, 41690/08 і 43635/08, 13 січня 2011 року.

Сорінг проти Сполученого Королівства (Soering v. the United Kingdom), № 14038/88, 7 липня 1989 року.

Софія Андреу проти Туреччини (Sophia Andreou v. Turkey), № 18360/91, 27 січня 2009 року.

Спорронг і Льоннрот проти Швеції (Sporrong and Lönnroth v. Sweden), № 7151/75 і 7152/75, 23 вересня 1982 року.

Станков проти Болгарії (Stankov v. Bulgaria), № 68490/01, 12 липня 2007 року.

Стек та інші проти Сполученого Королівства (Stec and Others v. the United Kingdom), № 65731/01, 65900/01 [ВП], 6 липня 2005 року.

Стран Грік Рефайнеріз та Стратіс Андреадіс проти Греції (Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis v. Greece), № 13427/87, 9 грудня 1994 року.

Тайрер проти Сполученого Королівства (Tyrrer v. the United Kingdom), № 5856/72, 25 квітня 1978 року.

Танасе проти Молдови (Tănase v. Moldova), № 7/08 [ВП], 27 квітня 2010 року.

Танрікулу проти Туреччини (Tanrikulu v. Turkey), № 23763/94 [ВП], 8 липня 1999 року.

Татішвілі проти Росії (Tatishvili v. Russia), № 1509/02, 22 лютого 2007 року.

Тімішев проти Росії (Timishev v. Russia), № 55762/00 і 55974/00, 13 грудня 2005 року.

Тлімменос проти Греції (Thlimmenos v. Greece), № 34369/97, 6 квітня 2000 року.

Тогчу проти Туреччини (Тоґсу v. Turkey), № 27601/95, 31 травня 2005 року.

Учак і Каргілі та інші проти Туреччини (Üçak and Kargili and Others v. Turkey), № 75527/01 і 11837/02 (ріш.), 28 березня 2006 року.

Фієрос та інші проти Туреччини (Fieros and Others v. Turkey), № 53432/99 і 54086/00 і 57899/00 і 58378/00 і 63518/00 і 66141/01 і 77752/01 і 10192/02 і 25057/02 і 35846/02 (ріш.), 5 жовтня 2010 року.

Хаджіпрокопіу та інші проти Туреччини (Hadjiprocopiou and Others v. Turkey), № 37395/97, 22 вересня 2009 року.

Хаджітомас та інші проти Туреччини (Hadjithomas and Others v. Turkey), № 39970/98, 22 вересня 2009 року.

Хамідов проти Росії (Khamidov v. Russia), № 72118/01, 15 листопада 2007 року.

Хаміла Ісаєва проти Росії (Khamila Isayeva v. Russia), № 6846/02, 15 листопада 2007 року.

Хапешіс і Хапеші-Міхаеліду проти Туреччини (Hapeshis and Hapeshi-Michaelidou v. Turkey), № 35214/97, 22 вересня 2009 року.

Хасан і Чауш проти Болгарії (Hasan and Chaush v. Bulgaria), № 30985/96 [ВП], 26 жовтня 2000 року.

Хендісайд проти Сполученого Королівства (Handyside v. the United Kingdom), № 5493/72, 7 грудня 1976 року.

Чараламбус та інші проти Туреччини (Charalambous and Others v Turkey), № 46744/07 (ріш.), 1 червня 2010 року.

Челікбілек проти Туреччини (Çelikkilek v. Turkey), № 27693/95, 31 травня 2005 року.

Чепмен проти Сполученого Королівства (Chapman v. the United Kingdom), № 27238/95 [ВП], 18 січня 2001 року.

Чірагов та інші проти Вірменії (Chiragov and Others v. Armenia), № 13216/05 [ВП], 16 червня 2015 року.

Шассанью та інші проти Франції (Chassagnou and Others v. France), № 25088/94, 28331/95 і 28443/95, 29 квітня 1999 року.

Шекеровіч і Пашаліч проти Боснії і Герцеговини (Šekerović and Pašalić v. Bosnia and Herzegovina), № 5920/04 і 67396/09, 15 вересня 2011 року.

Шіліх проти Словенії (Šilih v. Slovenia), № 71463/01 [ВП], 9 квітня 2009 року.

Юдженія Мішелідоу Девелопментс Лтд та Міхаель Тимвіос проти Туреччини (Eugenia Michaelidou Developments Ltd and Michael Tymvios v. Turkey), № 16163/90, 31 липня 2003 року.

Ятρίдіс проти Греції (Iatridis v. Greece), № 31107/96, 25 березня 1999 року.

Яша проти Туреччини (Yaşa v. Turkey), № 22495/93, 2 вересня 1998 року.

Справи Європейської комісії з прав людини

Віггінс проти Сполученого Королівства (Wiggins v. the United Kingdom), № 7456/76 [ЄКомПЛ, ріш.], 8 лютого 1978 року.

Кіпр проти Туреччини (Cyprus v. Turkey), № 6780/74 і 6950/75 [ЄКомПЛ, ріш.], 26 травня 1975 року.

Кіпр проти Туреччини (Cyprus v. Turkey), № 8007/77 [ЄКомПЛ, ріш.], 10 липня 1978 року.

Кіпр проти Туреччини (Cyprus v. Turkey), № 25781/94 [ЄКомПЛ, ріш.], 4 червня 1999 року.

Неміц проти Німеччини (Niemitz v. Germany), № 13710/88 [ЄКомПЛ, ріш.], 29 травня 1991 року.

Хатун і 180 інших проти Сполученого Королівства (Khatun and 180 Others v. the United Kingdom), № 38387/97 [ЄКомПЛ, ріш.], 1 липня 1998 року.

S проти Сполученого Королівства (S v. the United Kingdom), № 16757/90 [ЄКомПЛ, ріш.], 21 жовтня 1992 року.

Палата з прав людини для Боснії і Герцеговини

Кресевич проти Федерації Боснії і Герцеговини (Keresevic v. the Federation of Bosnia and Herzegovina), 10 вересня 1998 року, (справа № CH/97/46).

**ЗАХИСТ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ
ВІДПОВІДНО ДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ З ПРАВ
ЛЮДИНИ ТА ІНШИХ СТАНДАРТІВ РАДИ ЄВРОПИ
ПОСІБНИК**

Підписано до друку 30.05.2017.
Формат 60×84 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 8,83. Обл.-вид. арк. 6,02. Вид. № 1674.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено у друкарні ФОП Леонов
Тел. (057) 717-28-80